

СУ СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра Регионална и политическа география

Петър Стоянов

РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЯ

Част I. Теория и методология

София, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	2
1. РЕГИОНАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ ВЧЕРА И ДНЕС.....	4
2. РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЯ, УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ И „КУЛТУРЕН ОБРАТ”	71
3. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЯ.....	88
4. ГРАНИЦИ И ГРАНИЧНИ РЕГИОНИ.....	103
5. РЕГИОНАЛНА ИНТЕГРАЦИЯ.....	119
6. РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЯ НА ГРАДОВЕТЕ.....	141
7. МЕГАГРАДОВЕТЕ КАТО РЕГИОНИ В РИСК.....	157
8. GATED COMMUNITIES В РЕГИОНИТЕ НА СВЕТА.....	180

Увод

Регионалната география е важна дисциплина на географията, следва нейното теоретично развитие от самото си възникване до наши дни. Това развитие е свързано както с утвърждаването на географията като наука, така и с вътрешните отношения и реструктуриране в нея. Регионалната география дава отговор на въпроси, които не успяват да дадат другите географски науки. Често тя бива наричана „география в миниатюра”, отразяваща обекта на изследването ѝ – географските региони от различен мащаб: глобален, континентален, национален.

Изданието се състои от 3 части: Част I. Теория и методология; Част II. Емпирични регионални изследвания; Част III. Политики за развитие. В настоящата част I се представят основни въпроси на дисциплината: история и географски школи, развитие на идеите за регионална география и т. н. Разглежда се въпросът за развитието на регионалната география в условията на глобализация, за регионализацията и глобализацията. Не малко усилия са насочени към изясняване на концепциите в регионалната география, с оглед на нейното модернизиране.

Специални раздели са отделени за границите и граничните региони, за регионална география на градовете, в частност за мегаградовете като региони в риск, за затворените общности (gated communities).

Предвид на това, че настоящата книга е първо издание, то неминуемо има пропуски и недостатъци. Авторът ще бъде благодарен за всякъв род бележки и препоръки, подобряващи нейното съдържание.

Авторът

май, 2017

1. РЕГИОНАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ ВЧЕРА И ДНЕС

Малко са монографичните изследвания за епистемологията на регионалната география (РГ), ще споменем само R. Minshull (1967), R. J. Johnston et. al. (1990), P. Claval (1992, 1998, 2006), А. И. Сухарев (1996), Т. Г. Морозова (ред., 1998), Я. Г. Машбиц (1998), Н. С. Мироненко (2001), Ю. Гладкий и А. Чистобаев (2003), др. Тук може да бъде причислен и Сборникът от доклади Регионална география на XXIII Световен географски конгрес в Москва (1976), както Сборникът „Страноведение” (1981), засягащи основните теоретични и практически проблеми на дисциплината. В теоретични и методологични изследвания за развитието на цялата география се разглежда в отделна глава регионалната парадигма или регионалната география, напр. при Р. Д. Джонстън (1987). Много са, разбира се, статиите с дискуссионен характер, като тези на В. М. Гохман и Г. М. Игнатъев (1960), С. Б. Лавров и Г. В. Сдасюк Г. В. (1978), А. Gilbert (1988), М. Бъчавров (1992), П. Стоянов (1989, 2002), R. J. Johnston (1990), Н. Holmen (1995), Н. Н. Blotevogel (1996), G. Wood (1996), E. Wirth (1998), N. Thrift (1998), В. Д. Сухоруков, (1999), G. Wood (1999), П. Славейков (2000), П. Патарчанов (2007), P. Claval (2007), A. Paasi (2009) и др.

Целта на настоящото изследване е да се обобщят основните тенденции в развитието на идеите за същността на РГ, обекта и предмета, теоретико-методологичните проблеми и задачи, концепциите (направленията) за развитие. В това отношение може да се отдели традиционна и нова регионална география.

Какво е състоянието, какви са проблемите и перспективите за развитие на тази географска дисциплина, акцентираща на регионалното, когато все повече на него се противопоставя универсалното (глобалното)? На тези въпроси ще се опитаме да отговорим в систематизиран порядък, макар и доста накратко и обобщаващо.

Изследването ще представим в следния план:

1. Регионална география: същност и място в структурата на географските науки.

1.1. Обект и предмет на регионалната география

- 1.2. Регионалната парадигма в основните географски школи
- 1.3. Място на регионалната география в структурата на географските науки
2. Теоретични и методологични проблеми и задачи
 - 2.1. Теоретични изследвания
 - 2.2. Емпирични изследвания
3. Концепции и подходи
 - 3.1. Хорологична концепция
 - 3.2. Слоеста концепция
 - 3.3. Концепция за проблемното странознание
 - 3.4. Концепция за геосистемите
 - 3.5. Концепция за „географското строюстройство“/”организация на пространството”
4. Нова регионална география
 - 4.1. Социално ориентирана „нова регионална география”
 - 4.2. Ново географско регионално изследване

* * *

1. Същност на регионалната география: обект и предмет на изследване

Изхождайки от историята на науката, може да проследим постоянна промяна на представите на учените за това, какво трябва да се изследва в географията и в частност в РГ. Между обект и предмет на научното изследване има разлика, макар не във всички географски школи да се прави такава, откъдето възникват някои недоразумения. Напр. Земята е обект на изследване освен на географията, но и на редица други науки, но

това не слага знак за равенство между тях. Очевидно ги различава предметът на изследване. Освен това между обекта и предмета на научното изследване освен субектът стои още нещо, организиращо тяхното взаимодействие, което детерминира предмета и насочва стратегията на научната дейност. Такъв инструмент е научната парадигма. (от гр. *παράδειγμα* (*paradeigma*), „модел” или „пример”, от думата *παράδεικνυμι* (*paradeiknumi*), означаваща „демонстрирам, показвам, излагам”).

Основоположник на теорията за парадигмите е Т. Кун, според когото развитието на науките върви не по пътя на плавното нарастване на нови знания, а чрез коренна трансформация и смяна на водещите представи и парадигми. „Всяка парадигма, явявайки се най-общата концептуална схема като цяло, е нестрого формулирана от колективния научен разум на учените”, ориентирайки ги повече или по-малко точно „към специфичния подход на изследване на обекта на дадена наука”, следователно определя и специфичния предмет на научното изследване, пише В. Н. Солнцев (1981, с. 81). Но въпреки множеството изследвания за същността на парадигмите, днес няма яснота по същността на парадигмената структура, респ. за механизмите на нейното функциониране и еволюция. За тяхното значение говори фактът, че те играят в науката не просто роля на „обща концептуална схема на постановки и решения на изследователски задачи”, те са фундаментът върху който се строи „сградата на науката”. Т.е. като организиращо начало на всяка зряла наука излиза определена парадигма или комплекс от задачи. Концептуално-теоретичното поле на науката се формира от различен род идеи, концепции, теории, групирани около няколко теми на изследване (научни проблеми), произтичащи от изходни теоретични постулати на господстващата парадигма. При това се различава теоретично ядро и тематична периферия. В географията, напр. изходните теоретични постулати са свързани с представата за геопространството, което според Д. Харви е „основно организиращо понятие” в географията (1974, с. 195). Методологичният апарат на науката включва в себе си организационните елементи на научната дейност, нейните подходи, методи, средства (техники).

Често развитието на научните парадигми се съпоставя с това на живите организми, т.е. те се раждат, достигат зрялост (пълно развитие), стареят и отмират. Старееенето на парадигмата не означава обаче, че тя губи абсолютно значение. Всяка следваща парадигма включва в себе си

елементи от позитивни моменти на предходните във вид на подходи, методи и т. п. Освен това сблъсъкът на парадигми е естествено явление в научния свят, тъй като понякога те са толкова отдалечени една от друга по отношение на своите изследователски перспективи, че изглежда невъзможна общата комуникация, да са „несъвместими”. Но възгледът за несъвместимостта на парадигмите все пак е оспорван: С. Тулмин (1972) се аргументира с това, че представителите на старата извършват неслучайно, а обосновано смяна на парадигмата към нова. Динамиката на научното мислене при това може да не се разглежда нито линейно-кумулятивно, нито революционно. Даже научните парадигми могат да влизат в диалог, да дискутират перспективи и при това да продължат същевременно да съществуват успоредно. Такъв е примерът, напр. с появата на новата икономическа география (НИГ), която не изключва съществуването на традиционната. Същото се отнася и за новата регионална география (НРГ), на която ще се спрем по-долу.

В географията се отделят, според различни автори, вариращ брой научни парадигми. Според У. Патисън (1964, цит. по К. Стойчев, 2012, с. 28) в географията се отделят 4 традиции, консолидиращи концепциите и направленията в географските изследвания в последния век: „пространствена”, „изучаване на площи”, „човек – околна среда” и „наука за Земята”. В. Н. Солнцев (цит. съч., 1981) сочи за съществуването сега на четири „дееспособни” парадигми: геокомпонентна, геокомплексна, екологична, геоструктурна. Я. Г. Машбиц (1991) привежда още по-голям списък: геоинформационна, регионална, териториална, геосистемна, математическо моделиране, описателна, пространствено-времева. Това многообразие на парадигми в географията значително възпрепятства определянето на „мейнстрийма”.

На основата на гореизложените теоретични положения може схематично да се представи накратко *историята на географските идеи* чрез еволюцията на водещите парадигми, една от които е и регионалната, залягаща в основите на РГ. Най-често се отделят 4 стадия, за всеки от които е характерно наличието на своя формална парадигма: описателно-страноведческа, хорологична, геокомплексна и геосистемна. Някои автори отделят и пети стадий – геоформационен.

Началото на географията започва да се формира в антично време с развитието на мореплаването и търговията, когато се появява необходимостта от събиране на сведения за нови неоткривани земи и страни. У зараждащата се наука възниква свой обект на изследване – повърхността на Земята. Географските възгледи се базират върху различни натурфилософски концепции за произхода на света, в съответствие с които географската действителност се представя като „единство“, състоящо се от няколко прости начала – „стихии“, формиращи регионално своеобразие на „царства“ на природата.

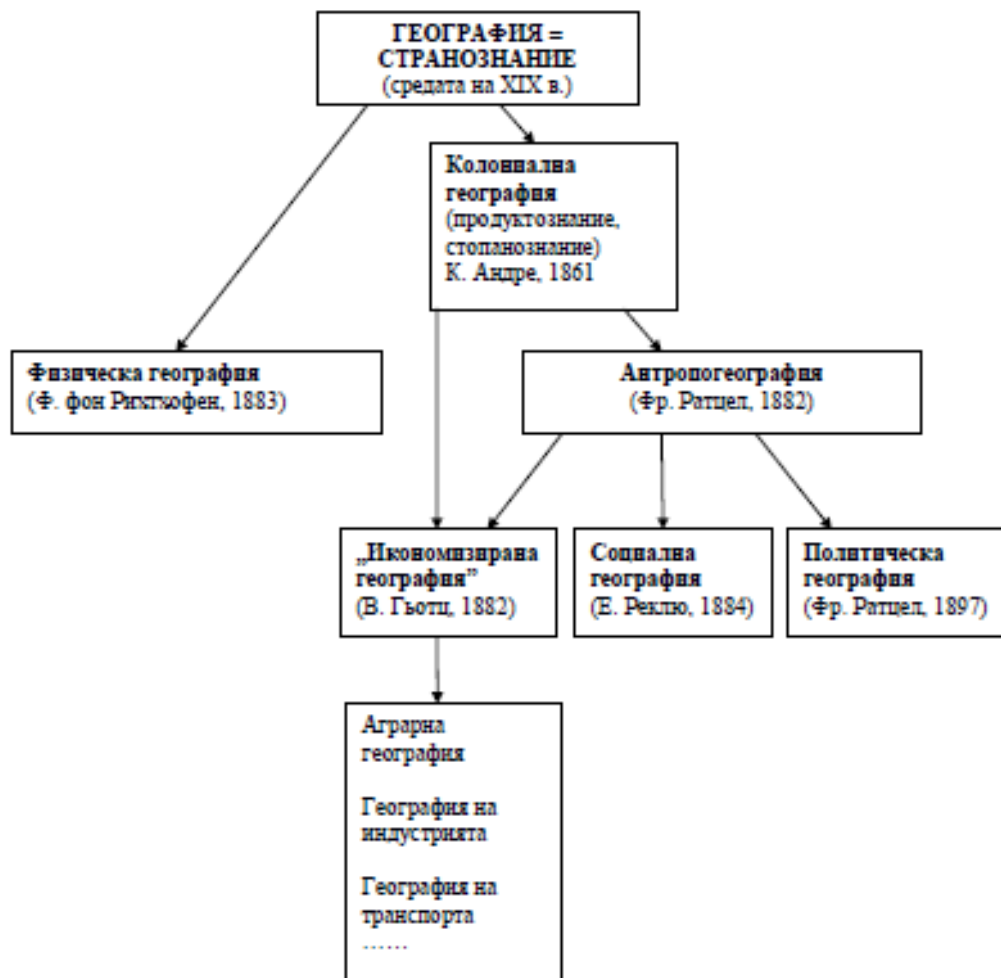
Така, *обектът* на изследване за античните географи са местата („хоросите“, от тук идва и концепцията за хорологията), земните „царства“ на природата, т.е. страните състоящи се от отделни тела и явления. Главната задача се състои в описанието и „линейното изобразяване на Земята, с всичко което се намира върху нея“ (по Птолемей, цит. от Мукитанов, Н.К. 1985). В съвременната география това са геосистемите, в РГ в частност – регионалните геосистеми от различен порядък: глобален, континентален, национален, субнационален.

Тази постановка на задачите логично произтича от античната концепция за геопространството, в съответствие с която *предметът* на изследване на географията е географското отношение на телата. Това отношение е само отношение на места (отношение на териториална определеност), чието познаване се счита за достатъчно условие за географското познаване на самите тела. В съвременната РГ предметът на изследване е формирането и функционирането на структурата и динамиката на регионалните геосистеми, в резултат на взаимодействието на частните пространствени системи. Така обектът е структурите, предметът е процесите на взаимодействие. Това се вижда особено в концепцията за „географското страноустройство“/”организация на пространството“ (вж т. 3.5.).

Към средата на XVII в голямата част от сушата вече е проучена и описана. Бурното развитие на капиталистическите отношения изисква от науката не просто констатации и описание на явленията върху земната повърхност, а задълбочено познаване на природата с цел нейното усвояване. Старата описателна парадигма, практически изпълвайки своята пионерна функция по инвентаризиране на географските обекти и явления,

вече не е способна да решава новите задачи и се оказва принудена да отстъпи своето водещо място на хорологичната парадигма. Изходен теоретичен принцип на новата парадигма е концепцията за абсолютното пространство на Нютон-Кант, според която пространството е вместилище (контейнер – бел.авт.) на всички материални обекти. Географската действителност се представя като съставена от уникални пространства (страни, региони), запълнени с механично взаимосвързани веществено-разнородни тела – геокомпоненти. „Географските науки имат за обект пространството на земната повърхност, доколкото тези пространства са запълнени с вещество, независимо към кое царство на природата принадлежи това вещество и в каквато и да е форма да се проявява” (Ритер, К., цит. по Ю.Г. Саушкин, 1980, с.48). Освен описанието на „обектите” върху земната повърхност, вече се правят опити за установяване на закономерни причинни връзки и зависимости между геообектите с цел обяснение на тяхното разположение.

Хорологичната парадигма, основана на механистични теории и представи води с времето до диференциране на географията на отделни научни дисциплини, всяка от които изучава определен геокомпонент. Така възникват и започват да се развиват геоморфологията, метеорологията, хидрологията, биогеографията, почвознанието, икономическата география, социалната география и много други частни географски науки (фиг. 1).

Фиг. 1. Обособяване на частни географски науки от странознанието

Изт.: Стоянов, П. , 2005

Успешното им развитие обаче размива целостта на обекта на географията (геобвивката), което неизбежно влече след себе си криза в науката. Натрупаният фактически материал по отделни отрасли на географията изисква обобщаващ анализ, доколкото обяснението на причините на едни или други явления, изхождайки само от свойствата на геокомпонентите, без отчитане на тяхната вътрешна взаимовръзка, противоречи на обективната действителност. В края на XIX в се появяват даже идеи за това, че географията е изчезнала, че тя е отдала своя цял обект на частни науки. Да се поправи положението можело да стане само на основата на синтеза на географски знания, на основата на интеграцията на частните географски науки.

Така, като нова парадигма се очертава изучаването на (гео)комплекси, „отделянето на геокомплекси се счита за главната задача на географията”. Тя ориентира географите към изучаване на генетично обусловените отношения и връзки между компонентите вътре в геокомплексите и между самите комплекси. За съжаление геопространството, респ. геокомплексът се разглежда разделено от природната (физическата) география и социалната (обществената) география/география на човека. На базата на този подход във физическата география (ФГ) успешно се развива в ландшафтознанието науката за природно-териториалния комплекс (ПТК), в социално-икономическата география (макар и по-късно) – учението за териториално-производствените комплекси (ТПК) - най-вече в руската география, респ. за клъстерите - в западната география.

Независимо от бързото развитие на комплексната парадигма, в началото на ХХ в до втората половина на века се появяват проблеми, които трудно се вметват в нея. Това са преди всичко проблемите с изясняването на динамичната същност на геокомплексите (динамика на природните и социалните процеси) и тяхната пространствена диференциация (проблем за границите). Кризисната ситуация в географията се усложнява допълнително от социалната ориентация с оглед решаването на екологичните проблеми, които неочаквано се изправят пред човечеството вследствие на бурната индустриализация. Това заставя учените да търсят нови подходи за решаване на възникващите проблеми, тъй като комплексната парадигма поради своята статичност вече не се справя с тяхното решаване. Освен генезиса и връзките на компонентите, се налага и преразглеждането на понятието структура.

Промяната е новата представа в географията, че геокомплексите са системи от подредени, взаимодействащи компоненти. Предмет на науката стават функционално цялостните образувания - геосистемите. В центъра на вниманието на изследователя се оказват не просто морфоструктурите, а структурите разбирани в контекста на динамиката. Структурата се разбира като инвариантен аспект на системата. Системната парадигма ориентира изследователя към решаване на проблемите с организацията, функционирането и динамиката на геосистемите, а заедно с тях – проблема за тяхната устойчивост и променливост.

В заключение, идейното развитие на географията от древността до наши дни показва стремеж за по-висока научност, от просто описание към изследване на структури и процеси. В това отношение РГ не се различава от частните географски науки. Нещо повече, пред нея се изправят редица трудни задачи, доколкото тя трябва да изследва регионите като комплекси, системи, формации от най-висш тип (обект), исторически формирани се върху земната повърхност (динамика) от различен мащаб (таксономия): глобален, континентален, национален, субнационален. Частните географски науки също изследват такива, но те са далече по-несложни.

Това, че частните географски науки генетично водят началото си от странознанието (РГ) не означава че се прекъсват връзките. Развитието на РГ се влияе и от развитието при тях: „социален обрат” (social turn), културен обрат (cultural turn), екологичен обрат (environmental turn) с адаптиране на концепцията за устойчивото развитие в географията, и т.н. Тези частни дисциплини фактически провеждат „регионализирана обща география” и имат за обект на изследване виртуално пространство, доколкото политическото, социалното, икономическото, културното пространство са съставен елемент на геопространството.

Както показва историята на развитието на дисциплината, в редица географски школи има дори водещо значение някоя от частните дисциплини: политическо странознание (в зората на политическата география в Западна Европа), икономогеографско странознание (в руската и съветска география, в нашата география), културна география като продължител на Географията на човека (във френската география), Социална география като продължител на антропогеографията (Западна Европа).

1.2. Регионалната парадигма в основните географски школи

Регионалната парадигма се появява във всяка научна географска общност своеобразно, като във всяка географска школа си има своя колос: А. Хетнер (в немската), П. Видал дьо Блаш (във френската), Р. Хартсхорн (в американската), Н.Н. Баранский (в руската/съветската).

В немската географска школа се създава традицията на съвременната РГ. През 1650 г. в Амстердам се появява трудът на немско-нидерландския географ Бернхард Варен (лат. Бернхардус Варениус) „Geographia generalis”

(Обща География). Този труд се оценява в методологичната литература на практически всички западни страни като първият съвременен труд по география (в Русия е преведена от латински през 1718 г. по личното указание на Петър I). Според Ф. Лукерман (1999) този труд е написан сред и неотделимо от интелектуалните течения на своето време, географията се трактува в исторически контекст, а не като изолирано явление на дадена научна дисциплина.

Фиг. 2. Корица на Geographia Generalis на Бернхардус Варениус (1650 г.)

Иzt: А. Paasi, 2009

Варениус за пръв път разделя географията на обща (систематична) и специална (регионална). Последната той нарича собствено география. Тя според него изучава:

- Земните свойства на страните (граници, конфигурация, размер, релеф, природни свойства и др.);
- Небесни свойства (астрономични характеристики и климат);
- Човешки свойства (население, неговата жизнена дейност, доходи, наука и майсторство, добродетели и злоба, остроумие, обичаи, език, политическо устройство, населени пунктове и др.).

Регионалната география (в част III, където се изучават „човешките свойства“) Варениус нарича сравнителна, т.е. разглеждаща свойства в сравнение на едно място с друго.

Също Йохан Готфрид Грегорий издава през 1708 г. *Geographia Novissima Generalis, Specialis et Specialissima*. Но по-ясен е *Meyers Konversations-Lexikon* (1885-1892 г.): „Ако става въпрос за систематичното подреждане на събрания материал, то има за това два метода: Подреждане по земни пространства (Специална география); Подреждане на обектите и явленията независимо от земните пространства в категории (Обща география).

Като предвестник на немската школа на странознанието (РГ) се счита описателното държавознание на А. Ф. Бюшинг (1724-1793, «Ново земеписание»). Тази ранна форма на политическа география се развива в германските университети през XVII-XVIII в. Названието странознание (*Landes- und Laenderkunde*) се възприема в редица страни на Централна и Източна Европа, Русия. Доколкото води началото си от държавните науки, то се отбелязва в руската литература като „камерална статистика“: всички обучаващи се трябвало да заучават наизуст сведения за страни и градове, територии, население, стопанство, държавен строй, армия, финанси и др. От нея по-късно се отделят редица науки, като статистика, държавно право. Характерна черта на това направление е претоварването с факти и слаб пространствен анализ на връзките между тях. Близки до странознанието са колониалната/търговската география и колониалното/търговското странознание (К. Андре, 1861), представляващо по същество стокознание в неговата географска интерпретация (вж фиг. 1). Доколкото

външната търговия на страните метрополии с отвъдморски колонии се нуждае от защита, то в търговската география се включват въпроси на военната география. Но тези дисциплини не определят мейнстрийма в еволюцията на странознанието (Стр).

Превръщането на географията от природна в природно-социална наука се свързва с поява на „Антропогеография” на Фр. Ратцел (1882), макар това направление да се развива и преди него от Карл Ритер (автор на 19 тома „Земезнание”). Ритер вижда в Земята „дом за възпитание на човечеството”. Фр. Ратцел, който освен автор на „Антропогеография” в два тома (1882, 1891), е и на „Политическа география” (1887), формулира задачата на антропогеографията като изучаване на разселването във връзка с различията на окръжаващата географска среда, а също формирация се в процеса на разселване начин на живот. В трудовете на тези двама географи се надценява ролята на природните фактори в живота и разселването на хората, в развитието на държавите. Ратцел стои на ясни социалдарвинистки позиции, синтезът в страноведческите описания се опира на географския детерминизъм и социалдетерминизма. Но разработването на регионалната парадигма се дължи все пак на Алфред Хетнер (1859-1941 г.), чийто географски конструкт е известен още като схема или система на географията на Хетнер („слоеста концепция” на Хетнер, вж 3.2).

Във френската географска школа регионалната традиция води началото си от великия географ Елизе Реклю (1830-1905 г.), който е известен далече извън границите на Франция – в Италия, Испания, Португалия или Латинска Америка, но и в Русия и Германия (отчасти поради своя научен труд, отчасти защото е бил анархист). Поддръжници има и във Великобритания (напр. Патрик Гедис), в САЩ. В периода между 1875-1894 г. той пише труда си „La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes” в 19 тома, който се счита за най-доброто описание на част от света през следващите 30-50 години. В него той изяснява по забележителен начин главните черти на регионалната структура във всички части на света. Той предлага интерпретации и подчертава взаимните влияния, но целта му все още е описателна, а не обяснителна. Този труд е най-великото постижение на традиционната РГ на XIX в. Самият Реклю посещава някои страни, за които пише (в Западна и Средна Европа, Северна Африка, Северна и Южна Америка).

Но истинска „регионална революция“ във френската география предизвиква Пол Анри Видал дьо ла Блаш (1845-1918 г.) през последните години на XIX в и първите на XX в., който адаптира своята „география на човека“/géographie humaine (повлияна от Фр. Ратцел, но в стремеж за дистанциране) към описанието на малки региони (pays), т.е. тя има и регионално-географска насоченост. По време на своята кариера разработва цяла система от регионални концепции. Шедьовърът на Видал дьо ла Блаш е „Картини от географията на Франция”(1903). В нея в частност той привежда мисълта на известния историк Жул Мишле: „Франция е личност”. В тази школа на „географията на човека” действително се отделя значително място и на човека, на начина на живот (Христов, Т., 1972). Първата черта на френската школа е хуманистичният подход, втората – голямото изкуство на описанието.

За разлика от немската школа, във френската липсва ясна и обоснована схема за характеристика на територията. Материалът се излага, за да може читателят да почувства „аромата на територията”. Принципът е да се избират най-впечатляващите феномени, детайли, провокиращи въображението, и те се сближават помежду си в текста. На един ред са поставени далечни един от други факти, напр. политически, археологични, климатични. Видал дьо ла Блаш обяснява този подход така: „Работата не е в това, да се разглеждат повече или по-малко случайни съвпадения, а да се изучава огромното човешко развитие в неговото обкръжение”.

Н. С. Мироненко (2001) отбелязва забележителността на мислите на Видал дьо ла Блаш за географската специфика на територията. „Своеобразието на Франция е нейното разнообразие”. Като синтетично изражение на взаимодействието на природата и човека в хода на адаптацията на човека към природата, Видал дьо ла Блаш счита „начинът на живот” (genre de vie), който той нарича „първична основа на предмета на изследване. Трябва да се има предвид, че географите от френската школа на странознанието изучават на първо място външното влияние на дейностите на човека върху ландшафта. Затова при цялото си название „география на човека”, в трудовете на школата се прави акцент върху сферата където човекът по-тясно от всичко е свързан с природата, повече от всичко зависи от нея. От тук произтича пристрастието към описанието на архаичния начин на живот.

Към френската школа има редица критики, както в страната, така в чужбина. Напр. в рецензията на книгата на Видал дьо ла Блаш „Принципи на географията на човека” (1922 г.) френският историк Л. Фебр отбелязва, че авторът е проницателен географ, но малко ненаясно с теоретичните концепции. Развитие на идеите на Видал дьо ла Блаш се получава при неговия ученик Ж. Брюн. Брюн подчертава, че „Географията не е инвентаризиране, а историята не е преброяване, а система”. Руският географ И. А. Витвер (1998, с. 519) отбелязва два основни принципа на географията на човека, развити от Брюн:

- Принцип на човешката дейност, в процеса на която непрекъснато се променят географските факти;
- Принцип на взаимосвързаността, означаващ формирането на географския обект в резултат на взаимодействието на отделни елементи, а също взаимодействието на дадения район или страна с други райони, страни със световното стопанство.

В съвременната френска география най-голям застъпник на РГ е Пол Клавал. Монографията му „Въведение в регионалната география”(1998) е преведена на английски (преиздадена през 2007 г.). В нея той се застъпва за изследване на регионалната организация на пространството като предмет на РГ (вж 3.3).

В американската географска школа пространството и регионът също играят важна роля. Трябва да се отбележи, че тяхното значение е забелязано още от управляващите на заселваната територия в Новия свят и се разглеждат извън географията като важен обект при основаването на държавата. С обявяването на независимост, Томас Джеферсън създава в своите „Notes on the States of Virginia” картина на щата от съвременен тип. Но все още има голям дефицит на умения да се използват тези анализи от администрацията за да се получи добро познаване на ареала под неин контрол, с цел мобилизиране на наличните ресурси и привличане участието на хората в управлението. Научните регионални изследвания все пак се развиват в значителна степен под влияние на идеите в европейската география. За баща на американската РГ се счита Ричард Хартсхорн (1899 - 1992) (у нас и в Русия известен като Р. Хартшорн), който силно се влияе от идеите на А. Хетнер и заедно със своите последователи популяризира РГ.

Към момента, в който той публикува своя труд „Естеството на географията“ (1939 г.), Хетнер вече е отписан от повечето академични географи като „либерален позитивист“ и вече не е авторитет, по който се ориентират. Но в труда на Хартсхорн, Хетнер е най-често цитираният немски географ. Двамата не се познават лично, а и писмената кореспонденция помежду им е слаба (само две писма са разменени). Хартсхорн дори е възнамерявал да преведе книгата на Хетнер за методологията на географията (1927 г.).

Хартсхорн интензивно изследва и германската концепция за ландшафта, въведена в немската академична география през 20-те години на ХХ в от училищната география. Но Хартсхорн, много повече от Хетнер, се занимава с региона, напр. в „Концепцията за региона като конкретна обектна единица“ или в „Методи на организация на света в региони“, които се характеризират с терминология идваща от концепцията за ландшафта, напр. „организъм“, „хармония“, „ритъм“. Но Хартсхорн се влияе по отношение на (културния) ландшафт и от основателя на американската културна география Карл Соър (1889—1975г.) (у нас и Русия известен като Карл Зауер). Впоследствие започва издаването на множество регионални географии (на света, на отделни региони и страни).

Същевременно трябва да се отбележи, че американската география бързо се оттегля от регионалната парадигма. Като главни причини се привеждат:

- Регионалната парадигма в САЩ не се възприема като нещо абсолютно, а по-скоро като временна форма на научно-географски изследвания. Тя се формира и по-късно от европейските страни;
- Тя не се възприема като нещо национално, теоретичните основи се свързват с Кант и Хетнер, т.е. тя е чисто европейско достижение. Хартсхорн не внася принципно нов принос в обосноваването на регионално-географската парадигма;
- В американската научна общност през 50-те години на ХХ в е характерно увлечението към сциентизма и в частност към позитивизма, по-лесен е преходът към количествената революция;
- Водещите географски списания публикуват статии с алтернативи на доминиращите парадигми, идеи, по всяко време, без цензура (нека времето да покаже коя е по-удачна!), напр. на К. Райт (1947), Фр.

Шефър (1953), Д. Лоуентал (1961). Това добре се вижда от сборника „Американска география”, публикуван в края на 1950-те години. Практически тук не се дискутира въпросът за единството на географията, докато това е централна тема в европейските школи, най-вече в съветската/руската.

В руската/съветската географска школа началото на странознанието (страноведение) според Н.С. Мироненко (2001) е от края на XVII в, когато на базата на Сибирската заповед е съставено краткото „Описание на новите земи на Сибирската държава” . След Втората Камчатска експедиция 1733-43 г. географът С. П. Крашенников създава фундаменталния труд „Описание на земите на Камчатка” (Ю. Г. Саушкин го нарича първото в света истинско комплексно географско страноведческо изследване). Също В. Н. Татишчев и М. В. Ломоносов, опирайки се най-вече на превода на „Всеобща география” на Варениус, разработват основите на общата география в Русия. А Татишчев, отново основавайки се на Варениус, отделя в своя класификация на географските науки регионална и страноведческа география. Към най-големите постижения в областта на странознанието на XIX в се отнася трудът на К. И. Арсениев „Статистически очерци за Русия” (1848 г.) Той отделя в „пространствата” на Русия цикълът „природа-труд-резултати” от „труд-природни ресурси-усвояването им - изменение на природната среда от стопанската дейност”. Той развива представата за радикалната структура на териториалното могъщество на Русия от позицията „център – колонизирана периферия”.

През XIX в известни географи като П. П. Тяншанский, Н. М. Пржевалски, П. К. Козлов и други провеждат експедиции и създават комплексни характеристики на Азиатска Русия и прилежащите ѝ територии. В устава на Руското географско дружество като една от първостепенните задачи се поставя изучаването на Русия и другите страни.

След революцията от 1917 г. започва нов етап в развитието на географията, респ. на странознанието в Русия. През 1928 г. излиза книгата на В. П. Семьонов-Тяншански „Район и страна” като част от „Основи на странознанието”, но този труд не е напълно публикуван. Част от ръкописите са в архива на Руското географско дружество в Санкт Петербург. В този труд странознанието се разглежда като „основна

същност на географията”. При това той поставя въпроса за преход от описателния метод към проблемно странознание: географите трябва да изследват върху конкретни територии не само въпросите „къде”, „откъде”, но и преди всичко „защо тук, а не там”. Той счита, че целта на географията е в анализа и синтеза на дадени отраслови и комплексните географски изследвания и редица съседни науки.

В края на XIX и началото на XX в в Русия също има големи антропогеографи, които успяват да преодолеят детерминистичните уклони на немските антропогеографи: А. А. Крубер („Общо земезнание. Био- и антропогеография”, 1925 г.), Л. Д. Синицкий („Очерци по общо земезнание; Антропогеография”, 1923). Както констатира Н. С. Мироненко (2001, с. 15), традициите в антропогеографията в Русия биват по-късно прекъснати в Съветския съюз по политически причини. На преден план излиза икономическата география (ИГ), даже географията на населението започва да се разглежда като част от ИГ. Човекът се оценява предимно като производителна сила или в най-добрия случай като потребител. Антропогеографите биват обвинявани, че пренасят естествените закони на борбата за съществуване в биологичния свят върху човешкото общество. Стига се и до географски волунтаризъм (крайният случай е отказ от каквато и да е проява на влияние на природните условия върху общественото развитие). Антропогеографията бива наричана немарксистка. През 40-те години все пак се правят опити за връщане към принципите на антропогеографията в работата на известния географ Р. М. Кабо „Природата и човекът в техните взаимоотношения като предмет на социално-културната география” (1947 г.), но в този период стартират големи проекти за усвояване на природата („преобразуване на природата”) и статията е в разрез с идеологията.

Още в периода преди Втората световна война се засилва влиянието на Н. Н. Баранский (1881—1963 г.), който се застъпва против отраслово-статистическата география (школата на В. Е. Ден от Санкт Петербург). Дискусията в ИГ от 1920-30-те години завършва с победа на районното направление на Баранский. Основополагащ труд е книгата му „Икономическа география на Съветския съюз. Обзор по области на Госплан” (1927 г.). Методологично ядро е проблемът за районирането на страната. Той съставя в началото програма-схема за изучаване на госплановските области, която се използва и в странознанието. В нея се

съдържат и определения: за района; за районообразуването; за сравнително-географския подход, за картографския подход. Както пише Н. С. Мироненко (2001) възгледите на Баранский са подложени на критика, тъй като странознанието е обявено от него за „пространствена наука“, противоречаща на марксизма-ленинизма, обвиняват го в географски детерминизъм, т.е. в надценяване на ролята на природната среда в развитието на обществото. Нещо повече, той е белязан като „хетнерианец“, тъй като не само положително оценява труда А. Хетнер за методологията на географската наука (*Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*, 1927, руски превод от 1930), за който пише предговора, но и поради методологичните му пристрастия. Те са изложени в статията му „Странознание и география физическая и экономическая“. В сбита форма тя може да се сведе до два момента:

- Главният проблем, който си поставя Баранский в странознанието от това време е проблемът за изследователския синтез;
- Странознанието според него е синтез на разностранните черти, показващи спецификата на страната или на нейните райони, както той счита, необходими са специалисти страноведи, а не просто физикогеографи и икономогеографи.

Н. С. Мироненко, един от съвременните изследователи и последователи на Н. Н. Баранский, отправя и някои критики към него, че в изказванията си и в печатни трудове той привежда и противоречиви формулировки, напр. че странознанието не е специална наука, а трябва да е организационна форма, обединяваща разностранни знания за една или друга територия. При това странознанието трябвало да работи в много широк тематичен диапазон, обединявайки знания „от геологията до идеологията“. Но организацията на знания и изследването, пише Мироненко (2001, с. 19) все пак са различни понятия. Също използваната схема за разглеждане на регион/страна, значително повлияна от Хетнер, макар и да я променя, търпи критика.

След разпадането на Съветския съюз, т.нар. икономогеографско странознание продължава да се развива, но се появяват и много варианти на дисциплини свързани с района/региона – регионалистика, районознание, регионоведение и т.н. Макар да се развиват от географи, те по признанието на авторите си, стоят по-близо до американската

регионална наука (regional science), която е повече икономически насочена. Подобно е положението и при немското географско регионално изследване (Regionalforschung).

Дефиниции за РГ. Няма единен възглед до сега за съдържанието на странознанието/РГ като научна дисциплина. Същото може да се каже и за възникналата през 50-те години на ХХ в регионална наука (regional science), където основоположникът ѝ Уолтър Айзард и неговият сътрудник Томас Райнер дават 13 дефиниции за същността ѝ. Не по-различно е положението при РГ: още от 1930-те години се отбелязва, че колкото регионални географи има, толкова са и дефинициите за РГ и регион. Тук ще приведем няколко възгледа от различните географски школи.

Robert E. Dickinson (1953): РГ е третиране на многообразието от пространствено разпределените феномени в един конкретен ареал, местен или континент, така регионалните географи оперират на всички пространствени равнища. Предизвикателството пред регионалните географи е, аргументира се той, да разкриват интегриращи процеси, които дават известни мерки за идентичност и уникалност на един ареал. За него регионалното съзнание и имената на регионите са важни при картографирането на тази идентичност.

E. W. Gilbert (1960) разглежда РГ в началото на 60-те години като изкуство за разпознаване, описание и интегриране на персоналността на регионите. За него регионите не са статични, характеристиките на регионите постоянно се променят и развиват.

За G. Hart (1976) задачата на РГ е да създава „емоционални описания, които дават разбиране и оценка на места, ареали и региони, а регионите от своя страна са „субективни артистично средство“ (...).

Lexikon der Geographie (2001): РГ (фр. *geographie regionale*, нем. *regionale Geographie*, англ. *regional geography*) е важна част от географията, наред с общата география, която се занимава с изследването и представянето на определени частни (съставни) пространства върху земната повърхност, респ. на обществени пространствени конструкти като страни, части от страни или по-големи взаимосвързани пространства (...). Понятията странознание (*Landes- und Laenderkunde*) и РГ често се използват синонимно. Освен обикновеното събиране на материал, тази

дисциплина иска да покаже взаимовръзката на всички географски явления и следвайки идиографичен интерес на познание, да разработи индивидуалния характер на съответните отрязъци от пространството.

Н.С. Мироненко (2001, с. 21) дава още по-голям брой дефиниции в зависимост от задачите, които се възлагат:

- Странознанието е наука, изучаваща конкретни територии за разлика от отрасловата география (по терминологията на редица изследователи странознанието е таксономична наука, а отрасловата география – частна);
- Странознанието е „лаборатория”, предназначена да провери теории и хипотези, разработвани от частната география;
- Странознанието е наука, изучаваща пълния комплекс от географски явления върху определена територия, за разлика от отрасловата (частната) география, която изучава определена част от географската обвивка в мащабите на цялата планета;
- Странознанието е наука изучаваща пълния комплекс от географски явления върху определена територия, не само в рамките на Физическата география и Обществената география;
- Странознанието е комплексна синтезираща наука. В това определение акцентът се прави върху метода в широкото му разбиране – върху синтеза;
- Странознанието е организационна форма за обединяване на различна информация за определена страна или район. Акцентът е върху информационният аспект.

А.Рааси (2009, 3): Съгласно една традиционна дефиниция, РГ (Regional geography) е субсфера на географията, която изследва разнообразието и организацията на природата и човешките аспекти в една интегративна рамка. Тя противостои на Систематичната география (Systematic geography), състояща се от систематичните субсфери на ФГ (Physical geography), като геоморфология, климатология, биогеография и Географията на човека (Human geography), като география на населението, география на градовете, политическа география и др.

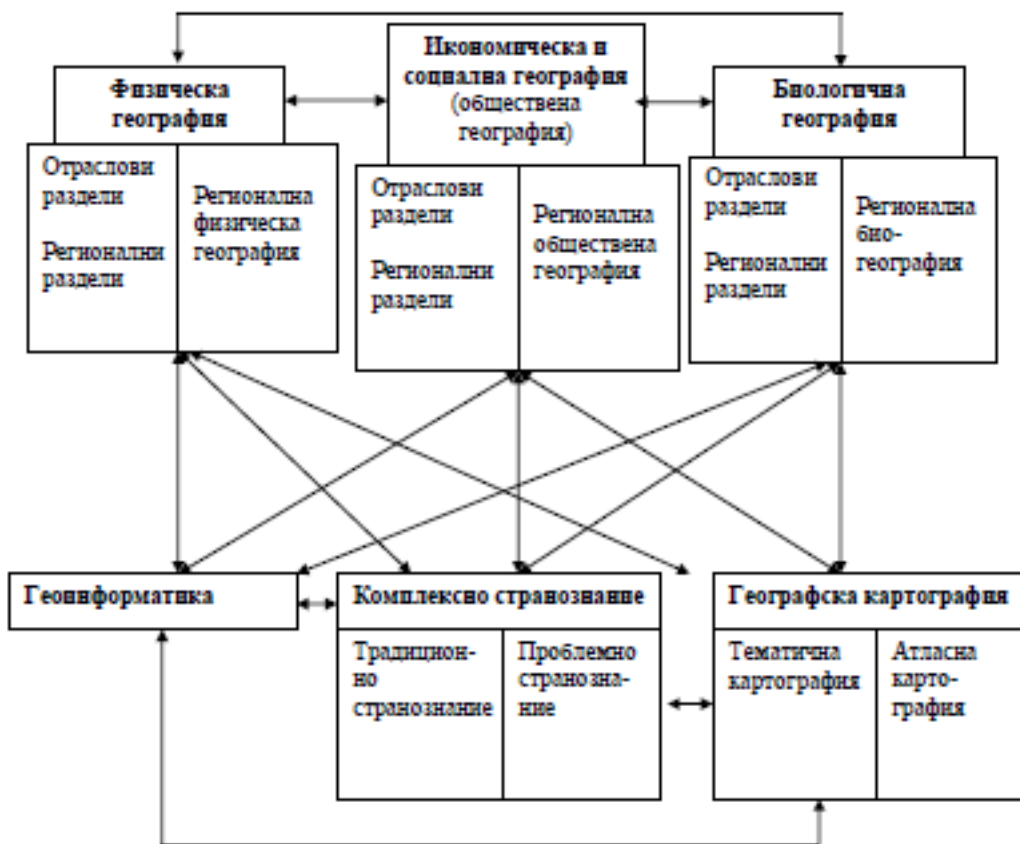
1.3. Място на регионалната география в структурата на географските науки

Въпросът за мястото на една (географска) дисциплина е важен методологичен въпрос, тъй като от това зависи какви теории и концепции, подходи и методи ще бъдат въведени в научното изследване. В отделните географски школи намираме различни възгледи за това. У нас, поради силното влияние на руската (и съветска) географска школа, на РГ (разбирана повече като Стр) се придава най-вече образователна, популяризаторска роля. В западната география в нея се вижда по-скоро методологична концепция за изследване на „отрязък“ от пространството, съответно прилагане на синтетичен подход на изследване.

Ще се съгласим с Н.С. Мироненко (2001, с. 29), че за развитието на една наука е съществена нейната обществена потребност, от където произтича и социалната поръчка. Но обществената потребност от Стр/РГ той свежда преди всичко до: просветителско и мирогледно значение; информационна функция; съставяне на комплексни географски характеристики на страни и райони; в сферата на външните икономически и политически връзки, рекреационното (туристическото) странознание; като учебна дисциплина (в средното училище и ВУЗ). В тази адресираност се очертава преди всичко образователната страна на РГ. Второ, според нас, руското странознание все още не се издига до РГ (страната все пак е само едно от пространствените равнища между локалното и глобалното!). С това се обяснява и търсенето през последните 2-3 десетилетия в руската география на начин за запълване на тази празнота, като се появиха редица дисциплини, като регионоведение, региология, регионалистика. Но както вече споменахме, самите автори привеждат, че тяхното съдържание е по-близко до американската регионална наука (regional science), която е по-обширна „шапка“ на науките изследващи регионалните образувания от различен мащаб.

Ако се тръгне от стремежа за запазване на единството на географията, картината е друга: няма друга като РГ дисциплина в нея, която да може да играе ролята на интегратор. Тук може да се опонира, че такава роля може да има Теоретичната география, но тогава ще липсва приложната страна - емпириката и политиката (ако се изходи от позицията, че едно научно изследване следва триадата „теория-емпирика-политика“). Н. С. Мироненко действително привежда като приложна сфера на РГ/Стр използването на изследователските резултати за обосноваване на регионалната политика (РП), за регионални целеви програми, в

регионалното планиране (РегПл) и т.н. В това отношение той се позовава на Я. Г. Машбиц (1998), един друг теоретик на руското Стр, в което се залага много на общия, комплексен поглед върху територията. Но съвременният научен инструментариум на тази школа вече многократно е критикуван от самите нейни представители и не може да реализира това. Руското Стр се опира повече върху икономогеографското Стр, макар все повече да се въвеждат елементи на Социална география (СоцГ), тук отбелязвана като Обществена география, макар да знаем, че обществото се изследва от социологията, респ. от СоцГ). Тук ще приведем схемата на структурата на географията по Машбиц (1998) и мястото на Стр/РГ в нея.

Фиг. 3. Структура на географията и място на странознанието в нея (по Машбиц, 1998)

В западната география, където РГ не се схваща само като Стр, респективно има двоен (в някои случаи и четворен) дуализъм в подялбата на география, виждаме отделянето (по традиция) на два основни клона: Обща география и РГ (в последната се включва като елемент и Стр, наред с ландшафтознанието). Тук ще приведем няколко схеми, които се

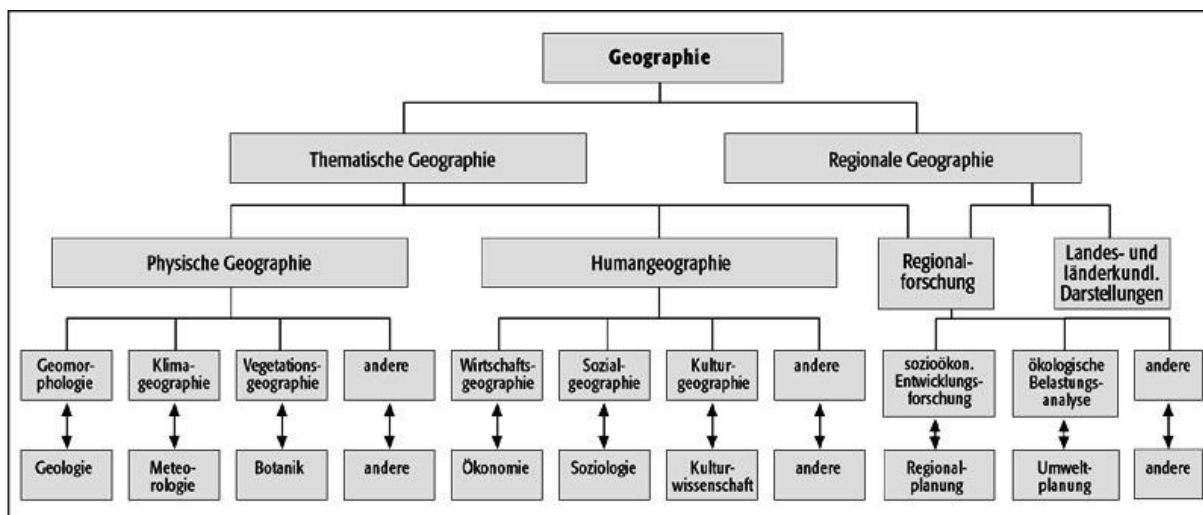
разработват през последните десетилетия. Ще поясним, че и там има периоди на дискусии, прилагане на различни подходи. Особено дискуссионен е подходът за представянето на географията като „сграда” (фиг. 4), където общата география (ФГ и СоцГ/Културна география) са носещите колони, а „покривът” е РГ/Стр (при Н.Н. Баранский – „куполът”, при други автори - „короната” !). Тази позиция обаче не се харесва на представителите на частните географски дисциплини, тъй като се въвежда йерархия. Подобна реакция виждаме и при появата на СоцГ (Стоянов, П., 2014), където опитвайки се да пробие като нова географска дисциплина, се предлага тя да се позиционира на върха, като дисциплина „шапка” (в комплекс с Културната география) над цялата неприродна част на географията и така да замести „старата” антропогеография. Такива дискусии виждаме и при ФГ, където има спор дали ландшафтознанието (ландшафтната екология) трябва да бъде интеграторът.

Проблемът е също и теоретико-методологичен: „шапката”, „интеграторът” не означава само, че трябва просто да се сумират знанията на частните дисциплини (вж традиционната схема на разглеждане на регион/страна при А.Хетнер – 3.2. „Слоеста концепция”), а да даде нов продукт. Това за съжаление не се е удало еднакво във всички големи географски школи.

Фиг.4. „Логическа система” на класическата география (по Х. Бобек, 1957)

Дискусията за позицията на РГ в системата на географията може да взриви научната географска общност, тъй като може да изиска препозициониране и на възгледите в частните географски дисциплини. Но същевременно, ако географията иска да бъде и приложна наука, тя трябва да се насочи и към развитието, политиката за развитие, респ. планирането - пространствено и регионално развитие, респ. политика за пространствено развитие (ППР) и РП, пространствено планиране (ППл) и регионално планиране (РегПл). Това поне вече никой не оспорва. Но без интегралния подход на РГ не може да се мине. Иначе се рискува частните географски дисциплини да играят само „поддържаща” роля на други науки (което и става на практика). В това отношение добър модел разработва Х. Блотефогел (фиг. 5).

Фиг. 5. Система на географията по Х. Блотефогел (2002)

Изд: Н. Н. Blotevogel, 2002

2. Теоретични и методологични проблеми и задачи

Всяка наука има свой теоретичен и методологичен фундамент. Теориите са средство за обяснение, а методологията – философията, стратегията на изследване. Регионалната география като един от двата най-важни клона на географията, има сходни теоретико-методологични проблеми с цялата географска наука, но тук в частност става въпрос за: Разработване на регионална теория; Разработване на подходи и методи на емпирични изследвания; Изследване на опита в разработването и функционирането на РП/ППР. Тук ще разгледаме проблемите на теорията и емпиричните изследвания.

2.1. Теоретични изследвания

Важността на теорията в научните изследвания произтича не само в нейния обяснителен характер, но и като база за разработване на концепции (вж т. 3). От названието на дисциплината РГ може да се заключи, че нейна задача е разработването на *регионална теория*. Според нас, тя трябва да е в един по-широк комплекс - „пространствена и регионална теория” - , доколкото в практиката вървят успоредно „пространствено и регионално развитие”, респ. „пространствена и регионална политика”. В тази връзка е

необходимо първо, разработването на една по-широка географска и регионална „хористика”, където да се тръгне от понятието „пространство”, с неговите многостранни форми на проявление, типове и т.н. В този случай регионът е също пространство, на което е присъщо определена организация. За целите на свързването на РГ с пространственото и регионалното развитие е необходимо и привличането на пространствената икономическа теория (ПИТ), в частност теориите за регионалния растеж и развитие.

Пространство и регион са две основни понятия в географията, но с особено значение за РГ. Затова тук ще се спрем малко повече на тях и ще разгледаме различните възгледи.

Пространство. В географията понятието „пространство” се пренася най-често от философията, но с отчитане на особеностите на Земята. Геопространството се схваща като форма на съществуване на географските обекти и явления в пределите на географската обвивка. В последно време се правят опити за отделяне на различни типове, свързани с една или друга страна на битието:

- физическо пространство (базов тип);
- биологично пространство, чието съществуване е доказано в етологията (науката за поведението на животните в природната среда);
- социално пространство, регулиращо отношенията в обществото. В социологията то най-често се определя като „социално усвоената част на природното пространство, като среда за обитаване на природата;
- икономическо пространство, като среда за стопанска дейност на хората;
- социално-икономическо пространство, дефинирано като субектно възприемане на пространството. През 60-70-те години на ХХ в се развива и дисциплина География на възприемане на пространството (Перцепционна география). Разработването на ментални карти се използва не само в обучението, но и в планирането;
- Политическо пространство, като среда на политическата дейност, и т.н.

Географското пространство притежава структури, които отразяват сложния му строеж. Частните географски пространства се отделят съобразно изследователските цели, но и съдържателно – по географски признаци. Напр. при социално-икономическото пространство се изследват структури и процеси – локализацията и пространствената разчлененост на човешката дейност. Организацията на (социално-икономическото) пространство е важна задача на обществото, държавата.

В географията и в частност в РГ се употребява и понятието „територия”, дори често вместо пространство, но те се различават. Територията се отличава с конкретност, привързаност към определени координати, определени граници. Територията (лат. territorium от terra – земя) е част от земната суша с присъщите ѝ природни и създадени от човека свойства и ресурси. Така пространството на региона/страната се състои от територия, акватория и аеротория. В някои случаи се отделя и подземно и подводно пространство. В РГ/Стр територията се характеризира с наличие на особен вид ресурси: площ (размер); особености на географското положение (абсолютно и относително); определени типове ландшафт (природен и културен); степен на стопанска усвоеност; способност да изпълнява ролята на „пространствена база за развитие на обществото”.

Ролята на пространствения фактор се подчертава освен в РГ, но и в пространствената и РП, респ. ППл и РегПл. В геополитиката ролята на пространството дори се преувеличава и абсолютизира като фактор за развитие на обществото, дотолкова че се счита за основа за политическо действие, напр. чрез понятието „жизнено пространство” (Lebensraum). Предвид на това, че като най-важна пространствена/териториална единица за РГ/Стр в таксономията глобално-континентално-национално-регионално-локално пространствено равнище е съвременната държава (Хагет, П., 1979, 523), ще засегнем най-важните атрибути на това пространствено равнище. Тя се характеризира със суверенно национално пространство (територия). В неговия състав („състав на националната територия”) влизат: сушата в пределите на границите, водите (вътрешни и териториални) и лежащото над сушата и водите въздушно пространство (горната граница не се установява, но проблемът с нея се изостря с усвояването на космоса и нарастването на тавана на авиацията). Недрата

под сушата и водите също принадлежат на държавата (пределът е технически достъпната дълбочина). Има случаи на контрол само на подземното пространство, напр. при референдума за статута на поставената под международен контрол Саарска област (1935 г.), се допуска връщането ѝ към Германия, но последната трябва да откупи недрата ѝ, което и прави.

Така, пространството/територията е ресурс от особен вид, за чието рационално използване се прилага регулиране на различни равнища.

Територията на страната/региона се определя от 3 основни параметъра: размер, граници и конфигурация. Всеки от тях влияе върху процесите на човешката дейност.

Размер на територията. По правило по-големият размер предполага и по-големи и по-разнообразни ресурси (природни и човешки). Има и виждане, че това може да се окаже проблем при управлението: при малък брой население и голям размер на територията усвояването става проблем (вкл. и за „преодоляването на пространството”, т.е. за връзките между отделните части на региона/страната).

Руският географ А. А. Минц (1972) нарича територията „обобщаващ ресурс” (в икономически смисъл), който не може да бъде заменен с нищо. Затова в съвременното общество качеството на *организацията на пространството* влиза сред неговите основни проблеми (Мироненко, Н. С., 2001, с. 115). Недостигът на пространство предизвиква разработване на концепции за компенсиране на този недостатък, напр. усвояване на неблагоприятни за обитаване пространства с екстремни условия, усвояване на суша от морето, разработването на технологии за пространствена организация на производството с по-малко налично пространство („тойотизъм” срещу „фордизъм”). С нарастването на интензификацията на използването на пространството възникват проблеми с концентрацията (население, стопански дейности): на едно място тя е прекомерна, на друго – обезлюдяване, „опустиняване”; екологични проблеми от съвместяването на функции в едно и също място („конфликт на цели”).

Териториалните ресурси са неравномерно разпределени между страните и частите на света. Я. Г. Машбиц (1998) подчертава, че показателят „осигуреност с териториални ресурси” е много изразителен, но се нуждае

от географски анализ, напр. около $\frac{1}{2}$ от територия на Русия е или незаселена или слабо усвоена, огромната ѝ територия при ниска гъстота на населението затруднява нейния социално-икономически прогрес (с.96).

Конфигурация на територията влияе върху обществените процеси, на което обръщат внимание още класиците на научната география. Напр. К. Ритер отбелязва, че ако континентите имаха други очертания, то световната география би била съвсем друга. Американският географ Д. А. Грифит търси причинно-следствени връзки зависещи от конфигурацията и стига до извода, че формата на територията влияе върху разстоянията и времетраенето на ежедневните трудови пътувания (ЕТП). В един от класическите трудове на Д. Харви (Harvey, D. 1989) са сумирани двете гледни точки за пространството на Нютон и Лайбниц. В първата то се представя като вместилище на предметите, обратно, във втората то се разглежда като множество от връзки, ограничаващи начините на разполагане на обектите. Така, според Лайбниц „пространството е производно от взаимодействието между точките на разполагане на обектите (включва по този начин и нютоновия подход).

Влиянието на „конфигурацията на веществените условия” върху различните пространствени равнища срещахме при много географи, вкл. и това на микроравнището. Т. Питърс и Р. Уотмън напр. изследват през 1985 г. неговата роля в една лаборатория. При равнището „страна” добър пример е сравняването на България и Куба, които имат приблизително еднаква площ, но различна конфигурация, която оказва влияние върху особеностите на пространствената структура. Това предполага и различна политика за пространствено и регионално развитие. Подобно сравнение може да се направи напр. между Италия и Франция, между Австрия и Унгария и др.

При анализирането и представянето на една страна/регион е необходимо обаче, първо, да се изучи как се е формирала територията, нацията, териториалните промени. Понякога се прилага и групиране на страните по исторически особености и формиране на територия: еволюционно формирани държави; държави възникнали в резултат на исторически „прелом”; и държави възникнали в резултат на движения от световен мащаб. Тук може да се привлекат концепции от Културната география, напр. за културното ядро, за културната дифузия и др.

Регион. Терминът „регион” (лат. regio – област, околност) има различни значения в зависимост от контекста, в който се употребява. В регионалната наука и РГ регионите могат да бъдат: съставна част на една държава или на национално стопанство (*субнационален регион*), обединение на държави, респ. национални икономики (*наднационален регион*) или обединение на съставни територии на много държави, респ. национални икономики (*транснационален регион*). Така, понятието регион е относително и може да описва много различни територии. Затова правилното «отграничаване на региони» (регионализацията) винаги се определя от изследвания въпрос.

Въпреки продължителните усилия, все още няма задоволителна дефиниция за регион, «която да е едновременно обхватна и общопризната». В англоезичната география силно влияние има съдържателното използване на понятието за „регион” от П. Хагет, който го схваща като *отворена функционална система*, състояща се „стъпаловидно” от следните пространствени елементи: движение, мрежи, възли, йерархия, площи и полета. А. Пааси (2009, 3) дава по-ясно определение за географски регион: „Традиционна ключова категория на географското мислене. Пространствена единица, която по някакъв начин е различима от заобикалящите я ареали. Тя се разбира като ментална категория, която може да се използва в класификацията и като „реална единица на света”.

Ще приведем и опити на немски географи (Bartels, D. 1970, Blotvogel, H., 1996 и др.). D. Bartels напр. създава стройна система на подялбата на земното пространство на региони (фиг. 6).

Фиг. 6. Систематика на понятията за пространството в региони на Д. Бартелс (1970)

Изт. Bartels, D. 1970, S. 17

Като отчита, че до момента няма общовалидна дефиниция на понятието регион, Х. Блотевогел (Blotevogel, H., 1996) прави друга систематизация на понятията за регион от географска гледна точка.

Табл. 1. Систематика на понятията за регион по Х. Блотевогел (1996)

Изт.: Blotevogel, 1996

Класи региони	Типове региони
Региони за описание и анализ (научни конструктори)	Хомогенни региони
	Функционални региони
	Комплексно-системни региони
Региони за дейност (съществуващи региони)	Политико-административни региони
	Региони за икономическа дейност
Региони за възприемане и идентификация (ментални и социални конструктори)	Перцепционни региони
	Региони на идентичност
	Пространства на активен регионализъм

М. Зинц (M. Sinz, 1995; S. 805, 2005, S. 919) дава следната дефиниция за регион: „...отграничено на базата на определени белези субпространство (Teilraum) от среден размер в едно цяло пространство (Gesamtraum)”. При това той сочи, че в ежедневието то се използва най-често, когато трябва да се характеризират териториални единици или процеси, които засягат повече местни взаимовръзки, но са под държавното равнище. В 4-томния Lexikon der Geographie (Heidelberg, 2002) под регион се разбира също в

значителна степен приведеното по-горе съдържание, като се отбелязва, че наред с ежедневно понятие за регион като синоним на „роден край” (Heimat), за целите на науката и планирането то се разбира като целево ориентирана абстракция за пространство от средно равнище, чиято пространствена димензия и отграничаване се извежда от или за дефинирани цели. В този смисъл, макар терминът „регион” да се извежда етимологично от латинското „regio”, то има различни значения в зависимост от контекста, в който се употребява.

Регионът в икономически и социален контекст е пространствена единица, в която се организират също пространствено стопанството и обществото по многостранен начин, но официално се характеризират най-често като окръзи, сфери или области: от тук се извеждат по-тесните понятия „сфери/области на продажби”, „индустриални области” (industrial districts), „съдебни области” и т. н., които най-често са отграничени от административна, респ. техническа гледна точка. Там където експлицитно се говори за региони, на преден план стои аналитично-плановият елемент: региони на пазара на труда (travel-to-work-areas), региони за организация на пространството/планиране; или трансграничният аспект: еврорегиони, трансгранични региони.

В културен контекст регионът често е модерен синоним на роден край, лингвистично пространство или ландшафт. С това са свързани понякога и политически или идеологически представи за региона, които са насочени към вътрешното сплотяване на етнически групи или религиозни общности и тяхното разграничаване навън за отделяне в държавен съюз.

Все пак се счита, че домейн на понятието „регион” е научният контекст. Освен в географията, регионът е конституиращ елемент на собствения обект на познание, и се дефинира, разработва и използва от много други науки. Така са се формирали и „регионални” клонове, напр. в икономиката – регионална икономика, в социологията – регионална социология, в географията – регионална география и др. Теоретичните дискусии за концепцията за региона традиционно се въртят около въпроса дали има естествени, природно обусловени, респ. „истински” региони, които са еднакво подходящи за различните цели на анализа и действието. Схващането, че такива „универсални” региони съществуват, се застъпва преди всичко в странознанието и в т. нар. дискусия за регионализма. На

тази база във Франция и САЩ са въведени и административно „закотвени“ такива региони (*regions géographiques, state economic areas*), а за територията на ЕИО още през 1959 г. са правени предложения за регионална подялба, в която регионите да са еднакво подходящи за аналитични и планови цели (днес това са NUTS на EUROSTAT). На тази позиция за отграничаване на обективни региони, които съществуват независимо от интересите на познание, се противопоставя възгледът, че регионите представляват целево свързани пространствени единици, чието отграничаване трябва да се извърши различно, *съобразно привлечените реални зависимости или цели (намерения)*. Според това, регионите са интелектуален конструкт, който се създава чрез набор от критерии за идентификация за даден определен проблем. Това отграничаване (райониране, регионализация) има определен адресат.

От методична гледна точка отграничаването на региони се разглежда като вариант на класификацията на елементи на пространството, при което се взема под внимание допълнително изискването за наличие на пространствени връзки. В тази връзка отделянето на региони става по *принципа на сходството и принципа на свързаността*.

(1) Според *принципа на сходството*, определени базови пространствени единици като общини, окръзи, точки на измерване или растерни елементи се обобщават във възможно най-хомогенни региони при вземане под внимание на един или няколко белега. Примери за отнесени към организацията на пространството (ОП) *хомогенни региони* са природно-пространствените единици, ландшафтните, лингвистичните области или най-общо пространствата с еднакво регионално съзнание. За разлика от хомогенните региони, типовете пространство или категориите пространство, формирани на принципа на сходството могат да бъдат и пространствено дизюнктивни, поради което не следва да се характеризират като региони. Примери: агломерационни пространства, селски пространства, индустриални региони, туристически региони или проблемни пространства, респ. стимулирани региони. Най-простият пример за типизиране на пространства по принципа на хомогенността е класифицирането на базови пространствени единици (напр. общини) по един белег (напр. гъстота на населението).

(2)Отграничаването на взаимосвързани региони по *принципа на свързаността* става по-често, отколкото по критериите за хомогенност. Тогава в един регион биват обхванати елементи на пространството, които се намират във функционални връзки помежду си. В практиката *функционалните региони* биват отделяни чрез връзките между центрoвете и заобикалящите ги, интерактивно насочени пространствени елементи. Тогава се говори за *нодални региони* или *сфери на връзки*. Поради това, че не всички пространствени връзки на взаимодействие са еднозначно насочени или йерархично организирани, то при опитите за отграничаване се стига до „наслабващи се” функционални региони. Примери за свързани с ОП функционални региони: *региони на ЕТП и на пазара на труда, сфери на влияние на централните места (ЦМ) или притегателни, респ. подчинени сфери/ територии на инфраструктурни съоръжения и институции*. Към категорията на отнесените към центрoвете функционални региони се отнасят практически всички административно-териториални единици.

При *отграничаването на региони* (райониране, регионализация) за политически или административни цели най-често се следва едновременно принципът на сходството и принципът на свързаността. Често свързването им предизвиква хомогенизиране на хинтерланда или пък структурната хомогенност е предпоставка за формирането на функционален регион. Пример за този смесен тип са повечето *планови региони* или *регионите за действие* на програмите за стимулиране в регионалната политика.

2.2. Емпирични изследвания

Науките се различават не само по предмета на изследване, но в редица случаи и по подходите и методите на изследване. В научната практика те често се смесват (методичен подход) или уподобяват (подход=метод). Това не е съвсем така.

У нас определението за „подход” в географията е известно от З. Е. Дзенис (1980). Под подход той разбира философията, методологическата позиция на изследователя, неговата стратегия (с. 108). Докато за „метод” той дава следната дефиниция: „Методите на изследване – това е системата от начини за събиране, обработка и представяне на теоретични или практически задачи” (с. 20). По-нататък той характеризира метода като

оръдието за решаване на главните задачи на науката – разкриването на обективни закони на действителността. Така, *подходът отговаря на термина „стратегия“ във военното дело, а методът – на тактиката (тактическо оръжие)*. Приетият за основа един или друг методологичен подход трябва следователно да предхожда прилагането на методите и в значителна степен да определя техния избор. Така в категориите „подход“ и „метод“ има функционални различия в процеса на изследване.

В емпиричните изследвания недооценяването на спецификата на функциите на подхода и метода може да доведе до отрицателни последици. Като пример може да послужи използването на количествени методи в „изследването на пространството“, без които не са възможни анализът и оценката. Но и в този случай теорията, методологичната обосновка определя подбраните показатели (данни), а не обратното. Така, само *единството на подход и метод* в общата система на взаимодействие на философската методология, методологията на „изследването на пространството“ и на конкретния процес на изследване може да осигури получаването на истински научни резултати.

Арсеналът от подходи (а и на методи) постоянно се обогатява, както в природната, така и социална география. РГ която трябва да ги интегрира, ги взема под внимание. Освен това се отделят общогеографски и частни географски подходи и методи. Наборът от научни подходи в географията и в частност в РГ все повече нараства: хорологичен, генетичен, функционален, системен, системно-структурен, хуманистичен (социокултурен) и т.н.

Хорологичният (пространственият) подход се разработва още в античността, но получава разпространение при поставяне основите на класическата научна география в средата на XIX и началото на XX в, особено с труда на А. Хетнер „География, нейната същност и методи“, издаден в Германия през 1927 г., преведен на руски през 1930 г. (у нас известен с предговора на Н. Н. Баранский). Хетнер взема за философска основа ритероватата (неокантианската) концепция за описание на „запълнените със земно вещество пространства“. В РГ този подход е обогатен за сметка на отказа от абсолютизиране на кантианската трактовка на пространството като празно „вместилище на вещите“. Съвременният подход на хорологията (вж 3.1 и 3.2) и на географския подход изразява

значително точно В.С. Преображенский (1986), според когото ядро на географския подход е „представата за взаимовръзката в пространството”.

Хорологичният подход получава развитие в принципа на регионализма, който означава, че в рамките на определени граници (естествени) се проявява специфично единство на взаимодействието на природата, човека (обществото) и неговата дейност. Страната, регионът не е хаотично струпване на географски обекти, а териториално образуване от взаимосвързани компоненти и процеси, притежаващи относителна цялост, макар и не затвореност (Мироненко, Н.С., 2001, с. 23). Това е определена териториална (пространствена) организираност. Хорологичният подход се изразява в регионализма, който насочва изследователя към изучаване на териториални взаимодействия (с отчитане на наслоенията и синтеза на няколко култури върху дадена територия) и отделяне на неповторимите черти на страните и регионите. Както отбелязва Я. Г. Машбиц (1998), регионализмът отразява значителните природни, стопански, социални и етнокултурни различия между районите на страната. При това, счита той, най-важно в регионализма е чувството, осъзнаването от населението на региона за „родина” . На тези възгледи намираме продължение в новата регионална география (вж т. 4).

За РГ е важен и *генетичният подход*, тъй като чрез него се анализират, разкриват особеностите във формирането на процесите и явленията. Без него не може да се премине от функцията описание към функцията обяснение, а се регистрират само факти. Н. Н. Баранский сочи, че различията от място към място могат да се обяснят не само с природните условия, но и с историческата съдба. Тук е уместно да се цитира и знаменития френски (социал)географ Е. Реклю: „Историята е география във времето, географията е история в пространството”. Така че хорологичният подход би трябвало да се разбира като пространствено-времеви (времето като четвъртото измерение на пространството). Съвременната география изгражда своята методология и методика върху неразложимостта на съставни части (ергодичност) на „пространство-времето” (Мироненко, Н.С., 2001, с. 25).

Хуманистичният (социокултурният) подход е съзнателно изоставен в миналото, поради негативната оценка на географския детерминизъм в антропогеографията на Фр. Ратцел. Днес той обаче отново получава

нарастващо значение. В западната РГ, напр. се проявява много силна ориентация към социологизирането на редица частни географски дисциплини, както и на РГ (тя все повече се схваща като социална наука, отколкото като природно-социална). Същото се отнася и за културно-географското влияние, като има и пледиране за базиране на РГ върху културния (цивилизационния) подход. Днес той дава отражение както в регионализацията, така и в емпиричните изследвания (отделяне на социокултурни териториални общности от различен мащаб – континентален, национален, субнационален).

Хуманизирането на географията се вижда най-често в засилване ролята на Културната география, но при РГ/Стр в процеса на синтеза на знания за региона/страната (Мироненко, Н.С. 2001, с. 28) се поставя нова триединна задача:

- Да се покаже начинът на живот и се разкрият процесите на възпроизводство на човека (неговото здраве, продължителен активен живот, духовен потенциал и т.п.);
- Да се характеризира природната среда като източник на ресурси и като среда за трудова, рекреационна и всекидневна битова дейност на човека;
- Да се оцени развитието на производството като средство, осигуряващо високото равнище и качеството на живота.

3. Концепции и подходи

Разработването на концепции се базира обикновено върху теории, но за разлика от последните, чиято цел е обяснението, при концепциите на преден план целта реализация.

В РГ/Стр има изключително многообразен плурализъм в разработването на концепции и подходи за тяхното реализиране. Някои от тях се зараждат още в античността (напр. хорологична концепция) и в по-ново време те получават ново развитие. Други се появяват в най-ново време в противовес на традиционната РГ, оформяйки възгледа за нова РГ (НРГ). Общо при разработването им в част от тях стои методологичният подход към изучаване на предмета, а не неговата предметна същност:

- хорология/хорография,
- проблемно странознание/РГ,
- концепция за свързването на РГ/Стр с изучаването на глобалните проблеми,
- изследване на геосистеми,
- „географското страноустройство”/”организация на пространството”.

В други се прави опит да се отговори на въпроса какво да се изучава (концепция за пространствената/териториалната структура или структурата на пространството, концепция за „средата на общественото развитие”, концепция за устойчивото пространствено/регионално развитие), а не как да се изучава. Тук ще разгледаме само някои от тях, в частност: хорологична концепция, слоеста концепция, концепция за проблемното странознание, концепция за геосистемите, концепция за „географското страноустройство”.

3.1. Хорологична концепция

РГ като най-старият вид география може да се проследи още в трудовете на Херодот. През V в пр. Хр. той описва света като го поделва на 3 части (тогава известни): Азия, Либия и Европа. Но все пак той остава верен на историята. За баща на РГ/Стр се счита Страбон, който в своя труд „География” в 17 тома от I век поставя жалоните. Тази най-стара традиция в географията се нарича „хорология” (А. Г. Исаченко даже я нарича „страбонизъм”): това е изследването на ареалната диференциация върху земната повърхност. Така при него започват да се проявяват наченки на холизъм (географът се стреми да реконструира в един единствен план аспекти на населявания свят в неговата цялост, Страбон, II 511, с. 117). Той пръв дава методологични насоки за географското описание, въвежда за пръв път и термина „хорология” - от гр. „choros” (място, страна, пространство), т.е. наука за пространството.

Логическите аспекти на мястото се изследват и от други антични елински мислители. Като най-стар теоретик на „мястото” се счита Архит Тарантски (IV в пр.Хр.), от чиито трудове са останали само фрагменти. Главното заключение в тях е, че мястото е „преди всичко”, „нищо не съществува, ако не е на дадено място”, „да бъдеш, значи да си на дадено

място“. От това следва, че самото място е нищо, ако то не е на дадено място. Идеите на Архит са повторени от Аристотел (I в. пр. Хр.) в неговата „Физика“. Според Е. Casey (1993, 14) все пак възгледите на Архит и Аристотел се различават по това, че последният приема мястото като контейнер на нещата, а първият подчертава че нещото установява своето място, тъй като неограниченото нещо е нищо.

В по-съвременната география терминът хорология и концепцията ѝ се популяризират от немските географи – Фердинанд фон Рихтхофен, Карл Ритер, Алфред Хетнер. През XX в американският географ Р. Хартсхорн работи отново върху него. Хорологията днес се счита за методика на научната феноменология, изследваща пространствените аспекти на явленията. Тъй като обаче физиката е науката за пространството и времето, другите науки се насочват само към по-специални пространства (напр. геологията – към земните недра, географията – към пространството на земната повърхност и т.н.). В биологията, напр. този подход се прилага за изследване на пространственото разпределение на организмите, а в географията – за изследване на каузалните връзки между географските феномени, проявяващи се в един определен регион.

В географията концепцията за мястото като подход се редуцира по-късно просто до концепция за пространството, т.е. тя означава и изследване на местоположението в пространството. Такова е напр. основното значение (англ. location in space), което дава Georg Henrik von Wright (1983) в своята „логика на мястото“. Той изследва различията между модалните концепции във времевите и пространствените системи на формалната логика и основава своята система на пространствена логика („близо до“, „някъде“ и „някъде другаде“). R. Jansana (1994) доразвива по-късно системата на формалната логика на H. von Wright чрез добавяне на аспекта на разстоянието. R. Casati & Achille C. Varzi (1999) говорят от друга страна за „мястото“ като регион в пространството, който има адрес. Пространството се заемало от една „extentional entity“, което силно напомня на едно от понятията на Архит Тарантски за нещо установяващо свое собствено място. Също така, те се опитват да комбинират *мереологията* (от гр. μέρος, „meros“ - "част" и суфикса –logos „изследване, дискусия, наука“: "изследването на цялото и частите, които го формират) и *топологията* (изследването на граници и континуитет) в една система, наречена *мереотопология*.

В Oxford Dictionary of Geography (1997) дефиницията за място (place) е следната: „Специфична точка върху земната повърхност, идентифицируема локация за дадена ситуация, наситена с човешки ценности“. От тук следва, че мястото не е точно „локация“ (location, Standort), а специфично нещо. Това, което го прави специфично, е че то е наситено с човешки ценности. Интересно е понятието за „място“ като точка. Ако е така „мястото“ няма ареална концепция въобще, тъй като точката няма ареална протяжност.

Така изглежда, че „място“ не се използва само за да определим пространствена локация, но и също за да локализираме хора в обществото. Възможно е дори „позицията в обществото“ да е първичното значение на „място“, тъй като е по-малко абстрактно от „локация в пространството“. С времето тези две значения на понятието са се смесили.

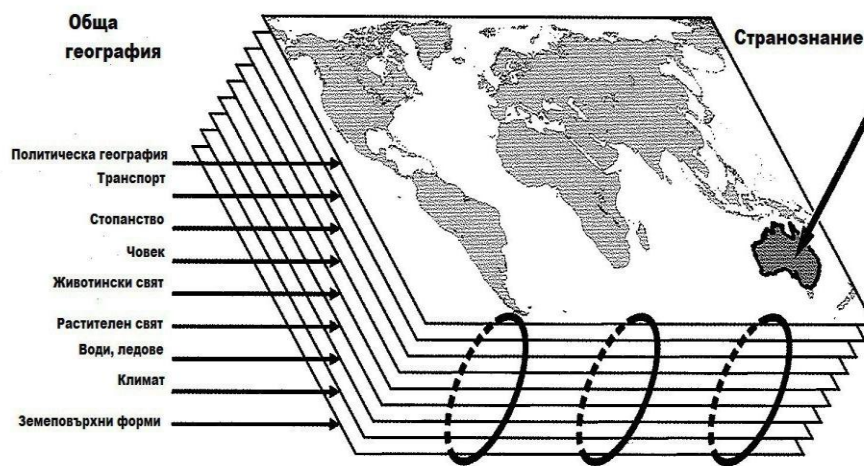
В географията за известен период успоредно върви употребата и на терминът „хорография“ - изкуството за описание или картографиране на едно място, ареал. Той се извежда от трудовете на античните географи Помпониус Мела (около 43 г. пр. Хр.) и Птолемей (около 90-168 сл. Хр.), където означава географско описание на ареали (днес – региони). Птолемей в неговата „География“ дефинира географията като изследване на целия свят, а хорографията – като изследване на неговите по-малки части – провинции, региони, градове или пристанища. Също, че това е графична техника, включваща създаването на картини (не само просто карта). Но в по-новите преводи на Птолемей тя се предава като „регионална картография“, макар J. Darrell Rohl (2011) да предпочита по-широка дефиниция, която значително се доближава до търсенията на регионалната география: „представяне на пространството или мястото“.

Значението на хорографията също варира във времето. През Ренесанса Птолемей е преоткрит от Западна Европа в началото на XV в, като е възроден от хуманистите. Терминът се използва както за карти, така и за писмени описания. Регионите, описвани от авторите, бивали често посещавани от тях, които след това систематизирали и комбинирали топографски описания, събраните от тях исторически източници и местни истории (това напомня на днешното краезнание). В началото на XVII в понятието постепенно изчезва от употреба, изместено от „топография“ или „картография“. В речника на S. Johnson (1755) се прави разлика между

география, хорография и топография, като географията се занимавала с големи ареали, топографията – с малки, а хорографията – със средно големи. В съвременната географска литература терминът е изоставен.

3.2. „Слоеста концепция”

Тази концепция се разработва в немската географска школа. Географията в Германия през първите четири десетилетия на ХХ в се доминира от неокантиански мислители, като Алфред Хетнер (1859-1941 г.). Той разработва своята епистемология на географията освен на базата на хорологизма, но и на идеята на И. Кант за номотетичните и идиографичните науки, от една страна, и за ландшафта (Landschaft) от друга. Географи като Зигфрид Пасарге (1867-1958 г.) виждат ландшафта като регионална концепция, която обединява ФГ и Географията на човека (Антропогеографията). Хетнер разработва на базата на по-раншни публикации на Алфред Кирххоф (1884 г.) схема на системата на географията под формата на странознание („страноведческа схема“). Страната (регионът) се разглеждат в тази схема като конструирани от слоеве (от тук „слоеста концепция“), като последователност – от геоложката структура, морфологията на повърхността, климат, речна мрежа, растителен и животински свят, селища, стопанство, население, политика („от геологията до идеологията“). Днес на базата на тази слоеста концепция се разработват и поддържат регионалните географски системи (ГИС).

Фиг. 7. „Слоеста концепция” на Хетнер

Според съвременните разбирания, в географския конструкт на Хетнер (известен още като схема или система на географията на Хетнер) има две различни перспективи (фиг. 7):

- Обща или систематична география, с функция да изследва всеки геофактор в изолация в целия свят. Целта е номотетика: търсене на правила и закономерности;

- Странознание (днес РГ), изследващо места или по-малки части от Земята и разглеждащо отношенията между геофакторите. Целта е идиография: създаване на неповторима уникалност на едно място или част от Земята (по-късно обозначавана като „ексепционализъм”).

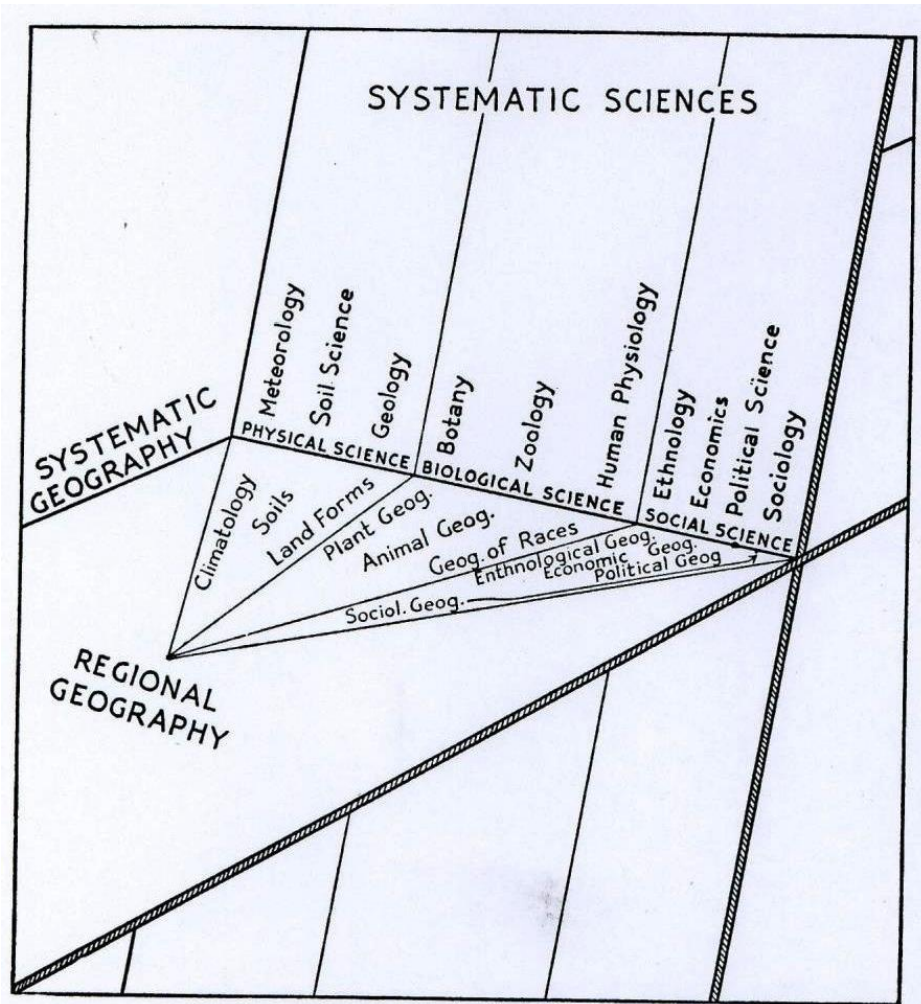
Тази призната в целия свят представа за схемата на Хетнер има един недостатък. Той е резултат от възприемането на труда на Хетнер, на конструкта му на географията, само отчасти и дори се нарушава. Това откритие е резултат от изследването в дисертационния труд на У. Варденга

(1995), научен сътрудник от Институтата за регионална география в Лайпциг, в която тя разкрива оригиналното значение и актуалната структура на географията според Хетнер с помощта на непубликувани материали в архивите му. Освен това, счита тя, Хетнер не се разбирал и в собствената му страна, извършвала се „регионализирана обща география, а не синтетична“. Следваната схема за изучаване на региона/страната е индуктивно изведена, а трябва да се следва дедуктивен подход.

Както бе споменато в т. 1.2., германската географска мисъл, особено тази на Хетнер, силно повлиява развитието на географията в Северна Америка, особено трудовете на Ричард Хартсхорн. Неговият най-известен труд „The Nature of Geography“ (1939) все още е едно от фундаменталните изследвания по географска епистемология. Акцентирането му върху обективността на хорологичното изследване кара Хартсхорн да внесе някои позитивистки елементи на своята епистемология. Начинът по който той очертава хорологичните науки (напр. география, астрономия и геофизика) и хронологичните науки (напр. историята и палеонтологията) отделно от систематичните науки той извежда от Хетнер, респ. от Кант.

Хартсхорн обаче не успява да види както малцина немски географи, че в трудовете си Хетнер се занимава повече с теорията на географското представяне, отколкото с методологията на географското изследване. Но пък за разлика от германските съвременници на Хетнер, той разбира релационния подход към неговата концепция за региона. Напр. на с. 429 Хартсхорн пише в „Естеството на географията“ напълно следвайки подхода на Хетнер, че “regions (are not) ‘entities’...unitary or concrete objects”. На с. 460 той твърди: „Самият регион, считаме ние, не е определен в природата или в действителността и не можем да се надяваме да го открием чрез изследване, само можем да търсим най-интелигентната база... за определяне на неговите граници – общо за поделяне на целия свят на региони.“ Това означава: „Въпросът кои критерии ще се изберат за определяне на регионите, не намира отговор в природата...изборът трябва да се направи от географа, съобразно неговото субективно разсъждение за тяхното значение. Като следствие, не може да се говори за вярна или грешна подялба, а само за целева и нецелева. Няма универсално валидна подялба, която да отчита справедливо всички феномени; само можем да опитаме да осъществим подялба с най-големи възможни предимства и най-малко възможни недостатъци (с. 466). Като следствие той обяснява:

„Самият ареал не е феномен; той е само интелектуална рамка на феномени, абстрактна концепция, която не съществува в действителността“ (с. 571).

Фиг. 8. Отношения на регионалната география и систематичната география, респ. систематичните науки (по Р. Хартсхорн)

Изт.: Hartshorn, R., 1939

Подобно на Хетнер, Хартсхорн не е на мнение, че хорографски ориентираната география е идиографична, ексепционалистка наука. Както немските си колеги той различава проблема за регионализацията като един от главните методологични проблеми на географията (Hartshorn 1939, 537). За Хартсхорн търсенето на правила и закони, както и изграждането на типове има безспорна стойност в географията. Все пак няма крайни цели на регионално-географското описание, а има (цитирайки Хетнер) „винаги средства за една цел“ (Hettner, 1927, 224), основно целта „редуциране на сложността на действителността“.

На този фон е много учудващо в каква степен Хартсхорн остава неразбран от Фред Шефър и неговите последователи. Тъй като дебатът Хартсхорн-Шефър за „ексепционализма“ е вече доста добре известен, затова тук ще се спрем на въпроса как концепцията на Хетнер в немската география бива повлияна през 1970-те години от дебата Хартсхорн-Шефър. Той е подет в немската география, когато в началото на 1970-те години квантитативната революция успешно завладява Западна Европа и превръща идиографичния подход на странознанието и ландшафтознанието в остарял. В един сборник, съставен от Дитрих Бартелс през 1970 г. бива публикувано есето на Фред Шефър „Ексепционализмът в географията“. То оставя белег върху цяло поколение географи. Дори Хайнрих Шмитхенер през 1950-те години отбелязва конструктивисткия подход на Хетнер срещу една нерелективно-холистично движена ландшафтна география (Schmitthenner, 1954), а Хетнер е обявен през 1960-те години за водещ методолог на ландшафтната география, какъвто никога не е бил. Тук критиката към Хетнер идва от някои сили за обновление на географията, които искат да се отдалечат от ексепционалистки ориентираната география към география, която като теоретико-методологично насочвана дисциплина, търси правила и закони в смисъла на Шефър (т.е. номотетика – бел.авт.).

Без съмнение право на всяко поколение е да интерпретира традициите на научните дисциплини от своя перспектива. През 80-те години на ХХ в започва да се установява една по-умерена оценка на Хетнер. Г. Баренберг, един от най-силните поддръжници на квантитативната революция, признава напр. през 1987 г., че „известна

реабилитация и позитивна оценка на Хетнер би била „не само желателна, но може би пропусната“ (Bahrenberg, G., 1987, 226). А Хартсхорн е следвал, от своя страна, целта да подпомогне географията с отдаването на повече уважение от страна на другите науки към нея.

3.3. Концепция за проблемното странознание

Тази концепция се развива преди всичко в руската географска школа, макар като подход тя да е широка разпространена и на запад без да има име (изключение: в немската география се нарича „проблемно ориентиран подход“). За нейни автори се считат В.М. Гохман и Я.Г. Машбиц, които в средата на 80-те години на ХХ в изразяват така задачите на проблемното странознание: наред с описателното странознание трябва да се създават характеристики от друг тип, осветяващи възлови проблеми, от покомпонентни описания трябва да се преминава към аналитични характеристики на ключови проблеми. Какви са тези проблеми? Най-често се отделят 3 широки групи:

- Общи за всички страни;
- Представляващи особен интерес за страните от определен тип, напр. нефтодобиващи страни с проблема за тяхното баснословно богатство и архаичност на обществените отношения; в различна степен развитите островни; планинските страни и т.н.;
- От индивидуален характер.

Сред ключовите проблеми се отличават такива като: 1. Място на страната в световните икономически отношения; 2. Ресурсна осигуреност; 3. Структурни проблеми на икономиката и обществото като цяло; 4. Проблеми на разселването на населението; 5. Начинът на живот и проблемът за социалните неравенства в териториален аспект; 6. Екология; 7. Проблемни райони на страните.

В значителна степен с тази концепция се развива и концепцията за свързване на странознанието с решаването на глобалните проблеми на човечеството (автори са Е.Б. Алаев, Г.В. Сдасюк, С.Б. Лавров). Глобалните проблеми са област на междудисциплинарни изследвания, имащи работа с обществени процеси и явления от световен характер, които се разглеждат в

перспектива на 20-30 и повече години и напред. На запад са създадени няколко десетки глобални проекта и модели. В бившия Съветски съюз, а след това в Русия са публикувани по тази тема 20-30 големи монографии. Сред глобалните проблеми като кризисни ситуации, обхващащи много голямо количество хора и разпространяващи се върху големи региони и даже целия свят са: атомната война, силният недостиг на храни, влошаването на качеството на биосферата (географската обвивка), неравномерността в разпределението на материалните блага, недостигът на енергия и суровини и др.

Глобалните проблеми не само не отменят и не отслабват РГ/Стр, а обратно, засилват нейните/ неговите позиции, поставят съществено нови задачи. Локалните обществени процеси прерастват в регионални, а регионалните – в глобални. Отделни региони и светът все повече се превръщат в цялостен обществен организъм, което позволява по-добре да се види спецификата и сходството на страни и райони. Глобалният подход се ориентира към сравненията на страни не само за да се доказват различията, но и за да се проникне в дълбочина в същността на явленията, опирайки се върху анализа на различията.

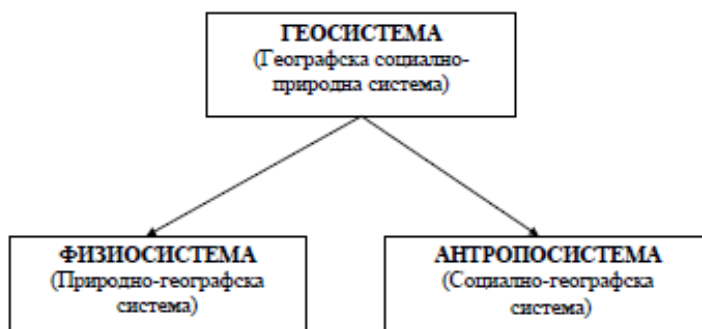
Също глобалните проблеми се разглеждат все по-често регионализирано. След първия глобално агрегиран модел „Границите на растежа” (Мидоус и др. 1972 г.), следващите глобални модели се изграждат на регионална основа. Еволюцията тук е следната: докладът на М. Месарович и Е. Пестел „Човечеството на кръстопът” (1974 г.) се основава на 10 макрорегиона; проектът на В. Леонтиев „Бъдещето на световната икономика” (1979 г.) – върху група от 15 региона; модел на международните отношения в продоволствената сфера на Г. Линеман и кол. включва 106 района – отделни държави и техните групировки.

Така, създадени в планетарен мащаб, обхващайки всички райони на света, глобалните процеси имат в същото време специфично проявление във всяка страна. Също зараждането на самите регионални проблеми е свързано с конкретни страни и райони.

3.4. Концепция за геосистемите

Концепцията (учението) за геосистемите, наричани още комплексни пространствени (териториални) системи се развива в резултат на навлизането на системния подход. В географията той влиза с развитието на теорията на системите от Л. фон Берталанфи (Bertalanffy, L. von., 1940, 1949, 1962). Но в РГ идва първоначално от ландшафтознането. Според Э. Б. Алаев терминът „геосистема“ се появява на руски език, а в научен оборот се въвежда във ФГ (ландшафтознанието) от Б. Сочава (1963). По-късно през 1977 г. В. С. Преображенский, А. И. Уемов и Г.И. Швобс (цит. по Федоров, Г.М., 2010) предлагат това понятие да се разглежда като общогеографско (...). Независимо от това продължава разделната употреба в природната и социалната география, т.е. като природни геосистеми, респ. социални геосистеми/териториални системи.

В западната география понятието „геосистема“ също е разбирано първоначално само във природно-географски смисъл, при това в по-тесен смисъл се говори за геоекосистема, а в по-широк – за физиосистема (LdG, Geosystem, 2001), като в ландшафтната екология последното се замества с ландшафтна екосистема. На физиосистемата съответно противостои антропосистемата (фиг. 9).

Фиг. 9. Геосистемата и нейните съставни субсистеми

Изт.: Авторът

У нас и в руската география, след известно отричане на възможността една РГ да разглежда заедно природата и обществото (тъй като природата и обществото се развиват по различни закони) и

твърдението, че тя била „буржоазна наука“ , през последните години все повече се застъпва възгледът за съвместното съществуване (коекзистенция), респ. за географски/пространствени социално-природни или природно-социални системи. (Добавянето отпред на географски е необходимо, защото живите същества също притежават черти на природно-социални системи). В употреба са също сходните понятия: природно-обществени системи, социоекосистеми, социоекологоикономически системи, соционатурсистеми, социоприроден универсум или комплекс. Като висококомплексна пространствена (териториална) система се разглеждат както регионът (значително синонимен с район), така и ландшафтът.

Всяка от пространствените/териториални системи като се започне от глобалното до локалното равнища може да се представи като съвкупност от частни субсистеми. Спецификата на пространствените системи е пространствената близост на съставлящите ги елементи (компактност на системата), а също че в регионалните изследвания елементите могат да са разнородни, но взаимосвързани. Например, геосистемите включват най-разнообразни природни, икономически, социални, културни елементи, общи от функционална гледна точка за които са само тяхното териториално местоположение. Въпреки това обединяващите ги системообразуващи връзки могат да бъдат не само съществени, но и закономерни. На особеностите на климата съответстват строго определени видове растителност и животински свят, спецификата на елементите на релефа определя възможностите за локализация на стопански обекти, наличието на полезни изкопаеми – локализация на добивна промишленост и т.н.

Задълбочаването на системните изследвания се състои в изучаването на голямо количество разнообразни връзки – вътрешни и външни, а също и в прехода от пространствени (териториални) системи от ниски рангове със сравнително неголям брой елементи към сложни системи от висши рангове, включващи редица подсистеми от по-нисък ранг.

В нашата география, в значителна степен под влияние на руската, традиционно се извършва зонирание на територията (отделяне на еднородни зони) и нейното райониране (разкриване на вътрешно цялостни региони). В западната география се различават еднородни (хомогенни) и възлови

(нодални, кохерентни) региони (вж 2.1). Ако следваме нашата традиция, то в първия случай трябва да говорим за зони (или ареали), с което трябва да различаваме зонирването от районирането. При отделянето на хомогенни райони става въпрос за територии, сходни по някакъв признак (етнически състав, равнище на живота, демографски процеси и т.н.). За възловите (кохерентните) региони главното са вътрешните връзки, обединяващи региона в единно цяло.

3.5. Концепция за „географското строюстройство“/ „организация на пространството“

Тази концепция се развива в руската география, но фактически се прилага много отдавна в западната география, без да има определено название (там по-скоро тя се прикрепва към плановата система, чието название варира в отделните части на Европа: „организация на пространството“ в немскоезичните страни (Raumordnung), „пространствена организация“ в англоезичните страни (spatial organization), „пространствено подреждане“ в Нидерландия (Ruimtelijke ordening), „управление на територията“ във франкофонните страни (l'amenagement du territoire), „подреждане на територията“ в испаноезичните страни (ordenacion del territorio) и т.н. Така това направление се разбира като ориентирано към „организацията на пространството“ географско регионално изследване.

В руския вариант чрез тази концепция се търси приложния характер на РГ, а и на цялата география. Според Н.С. Мироненко (2001, с. 48), целта е разкриване на общите структури на „устройство на страната“ (тук би трябвало да се търси връзка с руската система на „(об)устройство територии“, но това не се споменава). Страната, според него, не е сума от локални и регионални системи, тя притежава определена „генерална териториална структура“ (ТС), като резултираща от сложното взаимодействие на частните, пронизващи територията на цялата страна структури (единна система на разселване, опорен скелет на разселване, единна транспортна система, единна енергийна система, макрорекреационна среда на страната с нейните отделни специализирани райони, национални паркове и т.н.). В резултат на сложното и

противоречиво взаимодействие се формира единна териториална макроструктура на страната, чието познаване е предмет на РГ.

В съвременната РГ се разглеждат множество факти и подробности, които затъмняват общата картина на „изграждане” на региона, страната. За разкриване на генералната ТС трябва да се прилага системният подход, който е навлязъл в изследванията на почти всички науки. Тук може да се направи връзка и с парадигмата на геосистемите в географията (възникнала първоначално във ФГ, но днес все повече включваща и социокултурната ѝ страна). Благодарение на системния подход, информацията за сравнително неголямо количество променливи величини служи за достатъчна основа за изграждането на ефективни модели, доколкото всяко явление в значителна степен се управлява или контролира от ключови елементи или интегративни фактори.

Н. С. Мироненко привежда пример с „географското устройство” на Полша (2001, с. 49), като счита че са известни два подхода към строителната концепция: от страна на изучаването на съответствието на формиращата се политика на усвояване на страната (района), на системата от ландшафти (идея на А.Б. Басаликас); от страна на изучаването на цялостната териториална структура (ТС) на страната (според Мироненко - идея на И.М. Майергойз, но трябва да примомним, че при него става въпрос само за „ТС на стопанството”). Като се има предвид, че последният автор изгражда изучаването на ТС на страната върху концепцията за икономогеографското странознание, резултатът ще бъде едностранно насочен към икономическото пространство.

В началото на 90-те години в руската научна географска литература се появява серия от публикации за „*организацията на пространството*” (Трофимов, А.М., Чистобаев, А. И., Шарьгин, М. Д., 1993). В американската география преди всичко Р. Аблер, Дж. Адамс, П. Гоулд (1971) привличат вниманието на географската общественост към сферата на „*пространствената организация*” (spatial organization).

Като цяло, в западната география от много години има тенденция РГ да се занимава с изследването на системите на „организация на пространството”. Известният френски географ Пол Клавал в книгата си „Въведение в регионалната география” (1998) центрира концепцията си за

РГ около регионалния подход, регионализацията и регионалната „организация на пространството”. Това е доста изненадващо, доколкото френската планова система се нарича „управление на територията” (l'aménagement du territoire). В нея той се спира на различните основи на РГ: екологични, икономически, социални и културни, регионално съзнание и идентичност, на формите и еволюцията на регионалната организация.

В немскоезичната география К. Волф (Wolf, K., 1994, S. 365) разделя странознанието на *“традиционно”* и *“модерно”*, като двете се развиват успоредно и взаимодопълващо се (фиг. 10), и второто е изключително ориентирано към „организацията на пространството”. Схемата показва, първо, че има *два големи хоризонта на приложение на странознанието*: I. Горен: общо образование, популярна информация, опазване на културното наследство; II. Долен: планиране, управление, политика, наука. Схемата показва обаче също, че наред със странознанието, съществуват съседни основни дисциплини, за които странознанието представлява сфера на приложение до там, че познанията се подготвят за съответни адресати, ориентирани към действието: в горното поле - дидактиката (средно и висше образование); в долното поле – планирането и политиката за развитие.

Фиг. 10. Приложни аспекти на страноведческите изследвания

Изт.: Wolf, K., 1994, S. 365

* Външният кръг показва сферите на приложение на страноведческите изследвания. Линиите трябва да покажат възможните връзки.

У нас през последните години също има вече тенденция към изследването на системите на „организация на пространството” (Стоянов, П., 2009 за Германия, Стаменков, Ив., 2014 за Австрия). Подготвят се други такива изследвания, проучва се опитът в редица други страни на Европа и извън Европа.

На базата на тази концепция (направление на изследване) можем да формулираме и разделение на труда между общата и РГ, съответно обекта и предмета на изследване (фиг. 11).

Регионална география	Странознание и Ландшафтознание	
Обща география	Природна география Обект: Природни пространствени системи Предмет: Пространствена организация на природата	Социокултурна география Обект: Социокултурни пространствени системи Предмет: Пространствена организация на обществото и културата

Фиг. 11. Структура, обект и предмет на изследване на географията според концепцията за „организация на пространството”

Изт.: Авторът

4. Нова регионална география

По-новото развитие на РГ може да се разглежда в две основни посоки: Социално ориентирана нова регионална география (НРГ); Ново географско регионално изследване. „Новата регионална география” и „новото географско регионално изследване” прилагат херменевтични подходи и методи на регионализация и интензивни дискусии за регионалността и регионализма. При това става въпрос за социално-географски ориентирани изследвания на светове, регионална идентичност,

както и на перцепцията, конструкцията и деконструкцията на пространството.

4.1. Социално ориентирана нова регионална география

Тази НРГ започва да се развива през 70-те години на ХХ в в англо-американското и франкофонното пространство. Социално ориентираната НРГ се разглежда като движение за аналитично-сциентична география (като секторна пространствена наука, т.е. spatial science). D. Massey в “Geography matters” (1984) излага най-общо сциентичните концепции. Те пропагандират нова чувствителност към регионалната диференциация на социалното структуриране и за ново значение на специфичните по места символи на представяне.

Тези подходи довеждат до преоткриване, респ. ново конструиране на концепции като място, регион, регионална идентичност, култура, локалитети и др. С това РГ се напасва към едно ново течение на културологията, което вижда физико-материалните структури на живия свят не само като вид арена, на която се разгръща социалния живот, но и в смисъла на конструктивистките подходи като медуиум, в който се произвеждат и възпроизвеждат структури.

Концептуалното ядро на НРГ се формира от т.нар. географска ситуираност на социалните структури (“situatedness”, вж Trift, N., 1983). Тя разглежда регионите от социологична перспектива като самостоятелни социално-пространствени жизнени светове (отново се вкарва понятието „жизнено пространство”, но не в геополитическия смисъл) и контексти на действие, в които се развиват специфични начини на регулация (вж за регулационния подход и регионалните изследвания в Стоянов, П., 2010), социални практики и форми на символизиране и представяне. С това НРГ е подход, който отново подема перспективата на РГ, но иска радикално да скъса със стария, често природно-детерминистичен каузален начин на работа на Стр. Той конципира разглеждането на регионални жизнени светове и тяхната „географска” специфика от социологична гледна точка. Регионите се разглеждат като социални конструкции. На физико-материалните структури се пада важно значение, но все пак не в тяхната „обективна” форма, а също като социална конструкция, респ. като

субективно възприемани и оценявани конструкции на действащите актьори (връзка с концепцията на швейцарския социалгеограф Б. Верлен за „всекидневните регионализации“). Физико-материалните структури имат носеща роля, преди всичко като „елементи на социалната комуникация“ (Klüter, H., 1986).

Така при НРГ става въпрос за социална конструкция на региони, на регионални идентичности на жизнения свят в контекста на социалното символизиране и представяне. С това тя иска да покаже, че регионите като социални конструкции от среден размер не са времево и пространствено стабилни образувания, а подлежат на динамична промяна. Това позволява да се прояви появата и изчезването на регионите като социокултурни образувания. Пример: до откриването на Америка никой не говори за Латинска Америка, т.е. това регионално образувание е продукт на „създаването на пространства“ (making spaces), респ. на „регионообразуването“ в по-ново време. От друга страна, след 1945 г. „изчезва“ понятието Средна Европа и едва след политическите промени от 1989 г. отново се възстановява, макар и плахо сред страните от някогашния регион, като Австрия, Словакия, Унгария и т.н. Дори има сред съседни страни явни желаниа за положителна конотация с имиджа на Средна Европа от страни, които никога не са били част от нея (Румъния, Полша) или само части от тях са били там, напр. Трансилвания, Фриули-Венеция-Джулия. Подобни примери могат да се намерят и на по-долните пространствени равнища.

Общо обаче, НРГ все още не формира съдържателно и концептуално единна сфера. Част от нея следва структуралисткия подход на А. Гидънс (1988), друга следва постструктуралистко-дискурсен подход.

Регионално съзнание. Изследването на регионалното съзнание и регионалната идентичност е един от идиографичните изследователски подходи, появил се в НРГ през 80-те години. Двете понятия често имат синонимно приложение. Регионалното съзнание се дефинира като съвкупност от пространствено отнесени нагласи и идентификации, фокусирани върху средното мащабно равнище (т.е. между локалното и националното). Понятието за пространство, като основа на подхода, обхваща както физико-материалното, така и социално структурираното пространство, между които съществуват тесни взаимовръзки. Тези нагласи

обхващат възприемането на региона, на регионалната привързаност, респ. чувството за „родина”, както и регионалната ориентация на действие. Така се стига до едно латентно чувство за принадлежност чрез идентификацията с региона.

В тази връзка този подход е насочен освен към изследване на факторите за формиране на регионалното съзнание, но и какви обстоятелства и фактори са особено важни за социалната кохезия на регионално равнище. Други сфери на изследване са въпросите за регионалния мениджмънт на идентичността, за значението на регионалното съзнание за регионалното развитие и за взаимовръзката с политическия регионализъм и стремежите към автономия.

Регионализъм. Регионализмът се възприема като проява на регионално съзнание и регионална идентичност с оглед постигане на самостоятелност и опити да се идентифицират териториално дефинирани интереси. Регионализмът се използва и за пояснение на специалните регулации между съседни държави. Многостранните форми на проява на регионализъм се различават в следните белези:

Регионализмът почива на представата, че един регион може да се отграничи на базата на своите особени политически или икономически интереси или на базата на доминирането на етнически, езикови или религиозни малцинства спрямо по-обширно пространство, по правило националната държава. При това могат да се приложат историко-културни, етнически, езикови или социално-икономически белези. За възникването на едно регионално движение от решаващо значение е какъв род белези се предават чрез регионалното съзнание или регионалната идентичност, които могат да обосноват особени регионални интереси. Тези интереси често са в противоречие на централните власти;

Към регионализма се отнасят надместните пространствени единици. Политиката на централната държава може да попадне в противоречие с регионалните особености. Тази зависимост често се критикува като „вътрешен колониализъм”.

Възникването и интензивността на регионалистичните интереси все пак не са привързани непременно към специфична пространствена организация на държавата. Регионалистични движения има и в

централистична Франция, както и във федералистична Канада. Все пак нарастването на централизацията на политическата и икономическа власт води до противодействие на периферията.

Като функционален регионализъм се характеризират мерките, които предоставят „отгоре” на регионалното равнище по-голяма самостоятелност, т.е. без по-големи политически конфронтации. Към тези подходи се отнася напр. подходът на „самостоятелното регионално развитие”, което от началото на 80-те години на ХХ в става съставна част на германската политика за ОП, респ. РП. Тук се отнасят също специалните стимули на ЕС за трансгранично сътрудничество (ТГС), които трябва да разградят старите държавни граници като предполагаеми бариери пред европейския интеграционен процес (в РП на ЕС фигурира като цел „териториално сътрудничество”).

4.2. Ново географско регионално изследване

Критиката на конвенционалното „регионално изследване” води до формиране на алтернативни ориентации в РГ. В новото регионално географско изследване се отделят *две основни перспективи*: хуманистично-феноменологична и структуралистка (нормативно-критична) перспектива. В светлината на регулационната теория се приема, че на всеки модел на обществото (всяка обществена формация) могат да се причислят специфични пространствени структури. От друга страна обаче съществува и схващането, че тъкмо устойчивостта е важен белег на структурата на използването на пространството, така че не винаги може да се различи спецификата на формацията.

Очевидно, двете тези не се изключват напълно, а изразяват противоречиви тенденции. До сега няма цялостна характеристика на белезите на пространствените структури на *трите основни обществени формации* (дофордистка, фордистка и постфордистка).

През последните години се очертава и *география на постфордизма*, която се концентрира особено върху формирането на регионални индустриални окръзи (industrial districts) или на мястото на т. нар. „глобални градове” (global cities). Повечето изследвания обаче

подчертават, че само малка част от регионите показват специфични „постфордистки“ структури, а повече доминира типът „нормален регион“. Отделят се най-малко 5 различни тенденции на пространствено развитие, в частност формиране на: производствени клъстери; регионални индустриални окръзи; агломерации на високотехнологични предприятия, като особена форма на интегрираните производствени комплекси; глобални градове; традиционни индустриални региони с масово производство.

Р. Даниелцик (Danielzyk, R., 1998) предлага също алтернативен на традиционната РГ подход за обосноваване на новото географско регионално изследване, което е социално ориентирано и взема под внимание социокултурните проблеми в развитието на региона. Той говори за „конфигуративен анализ“, в който се разработват не всички частни елементи на пространството/ региона (т. е. холистично), а само основните черти на социално-икономическо развитие, политиката и планирането, както и социалната култура (вкл. формите на всекидневно съзнание) в най-новото минало и съвременността. Особено внимание се отделя на въпроса дали се наблюдават промени с преломен характер. Всичко това става на фона на разсъжденията за обосноваване на ново географско „регионално изследване“, в което се поставя преди всичко значението на (регионалния) начин на регулация (Стоянов, П. , 2010).

За структурирането на представянето на региона не се използва традиционната „схема на Кирххоф-Хетнер-Баранский“ („от геологията до идеологията“), а един „растер на изследване“ от 4 *раздела* (в които могат да се диференцират и подраздели): Историческо развитие на региона; Социално-икономическа ситуация на региона; Социално-културни образци; Политика и планиране в региона. По-долу ще ги разгледаме накратко:

(1). *Историческо развитие на региона.* В този раздел се представят особено икономическите, политически и културни структури на региона.

(2). *Социално-икономическа ситуация на региона.* Тук се разглежда не само развитието на пазара на труда, но и икономическата мощ, отрасловата структура на стопанството и т.н., както и предприятийните стратегии, и особено функционалните аспекти, като място на важни

стопански единици в междурегионалното разделение на труда, пространствено-структурната ситуация и т.н.

(3). *Социокултурни образци в региона.* Тук освен традиционните регионално-културни, конфесионални дадености, се вземат под внимание преди всичко колективните образци на тълкуване и форми на ежедневно съзнание, нормативни ориентири и т.н.

(4). *Политика и планиране в региона.* Тук се вземат под внимание освен партийно-политическата и манифестираните политико-административни структури и форми на организация, но и финансовата ситуация и т.н., също политико-плановите ориентации на действие (планове, програми за действие).

Литература

Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. М., 1983

Американская география. Современное состояние и перспективы развития. — М.: Издательство иностранной литературы, 1957

Бъчваров, М. За регионалната география. В: Год. на СУ "Св. Кл. Охридски", кн. 2 - География, т. 81, 1992

Витвер, И.А. Избранные сочинения. М., 1998

Гладкий, Ю., А. Чистобаев. Регионоведение. М., 2003

Гохман В. М., Игнатъев Г. М. Страноведение // Советская география. Итоги и задачи. – М., 1960

Джонстън, Р.Д. География и географы. М., Прогресс, 1987

Дзенис, З. Е. Методология и методика социально-экономикогеографических исследований. Рига, 1980

Исаченко, А.Г. Теория и методология географической науки. М., Академа, 2004

Лавров С. Б., Сдасюк Г. В. Страноведение: прошлое и будущее // Известия ВГО. – 1978. Вып. 1

Машбиц, Я.Г. Парадигмы целостной географии: кризис или перегруппировка сил? В: Новое мышление в географии. М., 1991

Машбиц Я. Г. Комплексное страноведение. - М., 1998

Мироненко Н. С. Страноведение: Теория и методы. Учебное пособие. - М., 2001

Минц, А. А. Экономическая оценка природных ресурсов. М., 1972

Морозова, Т.Г. (ред.). Регионоведение. М., 1998

Мукитанов, Н.К. От Страбона до наших дней. М., 1985

Научное объяснение в географии. М., Прогресс, 1974

Патарчанов, П., Теоретико-методологични основи и развитие на регионалните географски изследвания. В: Год. на СУ "Св. Кл. Охридски", кн. 2 - География, т. 97, 2007

Преображенский, В. С. Поиск в географии. М., 1986

Региональная география. (ред.): И. Герасимов. М., 1976

Саушкин, Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. М., Просвещение, 1980

Славейков, П. Район или регион. Същност на понятията и тяхното приложение. В: 50 години Географски институт. С., 2000

Солнцев, В.Н. Системная организация ландшафтов. М., 1981

Сочава Б. В. Введение в учение о геосистемах. — Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1978

Стаменков, Ив., „Организацията на пространството” в Австрия: географски проблеми и перспективи (Автореферат), С., 2014

Стоянов, П., Немската „организация на пространството”. С., Атласи, 2009

Страноведение: состояние и задачи. – Вопросы географии, 116, Москва, 1981

Стойчев, К. Локализационни подходи за регионално развитие. С., УИ Св. Кл. Охридски, С., 2012

Стоянов, П. Регионалната политика - синтез на регионалното развитие в индустриалните страни. В: Изв. на БГД, XXXVII, С., 1989

Стоянов, П. Каква регионална география ни е необходима. В: География и туризъм. С., 2002

Стоянов, П. Западната икономическа география и регионалното развитие. В: География и регионално развитие. Созопол, 2005

Стоянов, П., Регулационна теория и регионално-географски изследвания. Доклад на научна конференция „География и регионално развитие”, ГИ БАН, С., 2010

Стоянов, П. Пътища към социалната география: немският подход. В: Социална и културна география, 2014
<https://drive.google.com/file/d/0B40tF9-1JfOCU2M4c0syLS1fMG8/view>

Сухарев А. И. Основы регионологии. – Саранск, 1996

Сухоруков В. Д. Региональная география // География в школе. – 1999. - №7

Трофимов, А.М., Чистобаев, А.И., Шарыгин, М.Д. Теория организации пространства. Сообщение I. Географическое пространство-время и структура геообразований. В: Изв. ВГО 1993, т.125, Вып.2.

Трофимов, А.М., Чистобаев, А.И., Шарыгин, М.Д. Сообщение II. Социально-географическое пространство и территория. В: Изв. ВГО 1993, т. 125, Вып. 3

Трофимов, А.М., Чистобаев, А.И., Шарыгин, М.Д. Сообщение III. Пространственно-временная организация общества. Изв. ВГО 1993, т. 125, Вып. 5.

Федоров, Г.М. Регион как территориальная система. В: [Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта](#). №1, 2010

Хагет, П. География: синтез современного знания. М., 1979

Христов, Т., Френската географска школа „география на човека“ (géographie humaine). В: Изв. На БГД, т. XXI, 1972

Христов, Т., География и хорология. – Проблеми на географията, 3, 1987

Христов, Т., Периодизация на познанието за географското пространство. – В: Теоретични проблеми на географското познание. В. Търново, 1994

Abler, R., Adams, J.S., Gould, P. Spatial Organization. The Geographer's View of the World. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1971

Bertalanffy, L. von. Der Organismus als physikalisches System betrachtet // Die Naturwissenschaften. 1940. N28. S. 521—531.

Bertalanffy, L. von. Zu einer allgemeinen Systemlehre // Biologia Generalis. 1949. N 195. S. 114—129.

Bertalanffy, L. von. General System Theory — A Critical Review // General Systems. 1962. Vol. 7. P. 1—20.

Blotevogel, H., Auf dem Wege zur einer Theorie der Regionalitaet: Die Region als Forschungsobjekt der Geographie. In: Brunn, G. (Hrsg.). Region und Regionsbildung in Europa. Baden-Baden, Nomos, 1996

Blotevogel, H.H. Aufgaben und Probleme der Regionalen Geographie heute. - In: Berichte zur deutschen Länderkunde 70.1, 1996

Casey, E. S. Getting back into place. Towards a renewed understanding of the place-world. 403 p. Indiana University Press, Bloomington, 1993

Casati, Roberto & Achille C. Varzi (1999). Parts and places. The structures of spatial representation. 238 p. MIT Press, Cambridge MA, 1999

Claval, P. Introduction a la geographie regionale, Paris, Nathan, 1992

Claval, P. An Introduction to Regional Geography. Blackwell, London, 1998

Claval, P. Geographie regionale. De la region au territoire, Paris, Armand Colin, 2006

- Claval, P. Regional Geography: past and present (A review of ideas, approaches and goals). In: *Geographia Polonica*, 2007, 1
- Danielzyk, R. Zur Neuorientierung der Regionalforschung – ein konzeptuellen Beitrag. In: *Wahrnehmungsgeographische Studien zur Regionalentwicklung*, H.17, 1998
- Dear, M. J. Postmodern human geography: an assessment. In: *Erdkunde* 48, 1994
- Dickinson, R.E. *Germany: a General and Regional Geography*. Dutton, 1953
- Geosystem. In: *Lexikon der Geographie*, 2001
- Giddens, A. *Die Konstitution der Gesellschaft*. - Frankfurt a. M., 1988
- Gilbert, E.W. The idea of the region. *Geography* 45, 157-175, 1960
- Gilbert, A. The new regional geography in English and French-speaking countries. - In: *Progress in Human Geography* 12.2, 1988
- Gregory, D. & J. Urry (Hrsg.). *Social relations and spatial structures*. – London, 1985
- Hartshorne R. *The nature of geography*. - Lancaster, Pennsylvania: Association of American Geographers, 1939
- Hartshorne R. On the mores of methodological discussion in American geography // *Annals Association of American Geographers*. - 1948. - N 38. - P. 492 – 504
- Hartshorne R. Comment on “Exceptionalism in geography” // *Annals Association of American Geographers*. - 1954. - N 44. - P. 108 – 109
- Hartshorne R. *Political geography* - In: P.E. James, C.F. Jones (eds.). *American geography: inventory and prospect*. - Syracuse: Syracuse University Press, 1954. - P. 167 – 225
- Hartshorne R. *Exceptionalism in geography re-examined* // *Annals, Association of American Geographers*. - 1955. - N 45. - P. 205 – 244

- Hartshorne R. The concept of geography as a science of space from Kant and Humboldt to Hettner //Annals, Association of American Geographers. - 1958. - N 48. - P. 97 – 108
- Hartshorne R. Perspective on the nature of geography. - Chicago: Rand McNally, 1959
- Harvey, D. The conditions of Post-Modernity: An Enquiry into the Origin of Cultural Change. Oxford, 1989
- Holmen. H. What's New and What's Regional in the «New Regional Geography»? - In: Geografiska Annaler 77B, 1995
- Jansana, R. Some logics related to von Wright's logic of place. Notre Dame Journal of Formal Logic 35: 1, 88-97, 1994
- Johnson, S. A Dictionary of the English Language. London 1755
- Johnston, R.J., Hauer, J. & G.A. Hoekveld. Regional Geography. Current Developments and future prospects. - London: Routledge, 1990
- Johnston, R. J. The challenge for regional geography: some proposals for research frontiers. - In: Johnston, R.J., Hauer, J. & G.A. Hoekveld (eds.): Regional Geography. Current developments and future prospects. – London, 1990
- Klüter, H. Raum als Element sozialer Kommunikation. – Gießen, 1986
- Lexikon der Geographie. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 2001
- Luckerman, F. Praecognita of Varenius: Seven Ways of Knowing. In: Social Construction of Regional Knowledge. Leipzig, 1999
- Lowenthal D. Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology // Annals Association of American Geographers. - 1961. - N 51. - P. 241 - 260
- Massey, D. & J. Allen (Hrsg.). Geography matters! A reader. – Cambridge, 1984
- Minshull, R. Regional Geography: Theory and Practice. London, 1967

- Paasi, A. Regional Geography. In: Kitchin, R & N Thrift (eds.). International Encyclopedia of Human Geography. Elsevier, London, 2009
- Pattison, W., D. Four Traditions of Geography. In: Journal of Geography, 1964, 211-216
- Rohl, Darrell J. "The Chorographic Tradition and Seventeenth- and Eighteenth-Century Scottish Antiquaries". Journal of Art Historiography 5, 2011
- Schaeffer F.K. Exceptionalism in geography: a methodological examination // Annals Association of American Geographers. - 1953. - N 43. - P. 226 - 249
- Sinz, M. Region. In: HdR, 1995, S. 805; HdR, 2005, S. 919
- Thrift, N. On the determination of social action in space and time. In: Environment and Planning D: Society and Space 1, 1983
- Thrift, N. Towards a New Regional Geography, Berichte zur deutschen Landeskunde, 72, 1: 37–46, 1998
- Toulmin, S. Kritik der kollektiven Vernunft. Frankfurt/Main. Suhrkamp, 1972
- Vidal de la Blache, P. Tableau de la géographie de la France, Paris, Armand Colin, 1903
- Wardenga, U. Geographie als Chorologie. Zur Genese und Struktur von Alfred Hettners Konstrukt der Geographie. Erdkundliches Wissen 100, Stuttgart 1995
- Wirth, E. Handlungstheorie als Königsweg einer modernen Regionalen Geographie? Was 30 Jahre Diskussion um die Länderkunde gebracht haben. - In: Geographische Rundschau 51.1, 1998
- Wood, G. Regionale Geographie im Umbruch? Ansätze einer sozialwissenschaftlichen «New Regional Geography» im angelsächsischen Sprachraum. - In: Berichte zur deutschen Landeskunde 70.1, 1996
- Wood, G. On the future of Regional Geograpy. In: Geographia Helvetica, 1999, 1

Wolf, K. Der gesellschaftliche Auftrag der geographischen Landeskunde. In: Berichte zur deutschen Landeskunde, H. 2, 1994

Wright, Georg Henrik von. A modal logic of place. In Georg Henrik von Wright (1983). Philosophical logic, pp. 132-140. Blackwell, Oxford, 1983

Wright J.K. Human Nature in Geography. Cambridge. 1966

2. РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЯ, УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ И "КУЛТУРЕН ОБРАТ"

В гл.1 видяхме, че няма една универсално възприета концепция за регионалната география (РГ), а успоредно съществуват няколко. През последните години се появило множество опити да се разшири арсеналът ѝ, вкл. чрез концепцията за устойчивото развитие (УР), респ. чрез "новата културна география". Затова тук ще проследим тези опити в различни географски школи. Всички тези опити са свързани със стремежа за разработване на алтернативна концепция за РГ, която да е по-подходяща за реалистично анализиране на централни въпроси на нашия съвременен свят.

Показателно за тези усилия са провежданите по инициатива на Института за регионална география в Лайпциг периодични конференции (от 2011 г. насам ежегодно) за теоретико-методологичното обосноваване на РГ, вкл. чрез културната география (КултГ). Така VIII Конференция, състояла се през 2011 г. в Ерланген, е посветена на темата "Регионалните изследвания след културния обрат". Централният въпрос е "как се правят пространства" и с какво значение се разбират те? В рамките на конференцията се провежда и дискусия на тема "Регионалната география между странознанието и новата културна география". Тук ще се спрем на следните главни въпроси:

- Какъв да е основният принцип на регионалната география?
- Регионална география и устойчиво развитие;
- Културен обрат, културна география и регионална география.

1. Какъв да е основният принцип на РГ?

От анализа в гл.1 става ясно, че все още трудно може да се намери такъв. В рамките на традиционната география А. Хетнер (1927, 1932) разработва диференцирана концепция и методика чрез т.нар. "страноведческа схема" (слоеста концепция). Тази концепция (схема) общо е подлагана след това на силна критика в редица западноевропейски страни след Втората световна война, особено в Германия (Географски

конгрес в Кил, 1968 г.). Стремехът на РГ да осъществява ролята на интегратор, следвайки възгледа за единството на географията, не се осъществява реално. Появяват се с тази задача даже нови концепции, като тези за "интегративната география" ("интегрирана география").

В резултат на това развитие, на преден план излиза номотетично насочената Обща география (в англоезичното пространство - "систематична география"). Тя в значителна степен се характеризира от позитивистката научна концепция от (ново)кантиански характер, особено от "критичния рационализъм" на Ханс Алберт (1968) и Карл Попър (1971).

От 70-те и още по-силно от 90-те години на ХХ в се предприемат опити да бъде преоценено значението на РГ, да бъде актуализирано (Birkenhauer 1970, Leidmaier 1989) или да се доразвие "проблемно ориентираната РГ". С това се обяснява защо до днес няма оформена позиция на РГ, която да е общопризната.

По-долу ще представим един опит на В. Батцинг (W. Baetzing 2011) да реши този въпрос, но не чрез традиционния подход, а чрез пример, за да може централни въпроси да станат по-добре онагледени. За целта той взема един продължително изследван от него регион - на Алпите - планински регион в центъра на Европа. Първоначално той се спира на различните възгледи за отграничаването на региона на Алпите (за да се отбележи значението на този въпрос), въпрос на пръв поглед доста лесен и естествено решим. При това той отделя тясно, средно и широко отграничаване на Алпите, което води до различни резултати (Табл. 1).

Табл. 1. Възможни варианти за отграничаване на Алпите

Изт.: Baetzing, W. (2011)

Отграничаване на Алпите	Физико-географско (природно-пространствени граници)	От гледна точка на Географията на човека (политико-административни граници)	Население (хил. д, 2000 г.)	Площ, хил. км ²
Тясно отграничаване	Висока планина в същинския смисъл (алпийски и нивален пояс)	Туристическа перспектива: Територии над 1000 m (без долини и котловини)	0-800	80
Средно отграничаване	Висока планина в по-широк смисъл (включване на средни/по-ниски части на планината, вкл. вътрешни долини/ котловини)	а) Селскостопанска територия (Цел: стимулиране на селското стопанство в неблагоприятните райони, при изключване на вътрешно-алпийските благоприятни части); б) Планинска територия (Цел: регионално стимулиране, при това изключване	14	140

		на „богатите“ общини); в) Алпийска конвенция (Цел: регионално стимулиране на целите Алпи)		
Широко отграничаване	Висока планина плюс предземия („Далечни въздействия на Алпите“)	„Алпийско пространство“ на ЕС	70	450

С това се установява, че: 1. Няма "обективно" отграничаване на Алпите; 2. Всички отграничавания са израз на определени перспективи или възгледи за обхвата на Алпите.

Затова трябва да се изясни, коя гледна точка за обхвата на региона ще се следва и след това ще се проведе отграничаването. При това се сблъскваме с проблема за т.нар. "херменевтичен пергел", според който едва след като се анализира пространството и се знае как изглеждат резултатите, може да се върнем към началото и конкретно да отграничим и дефинираме региона на Алпите.

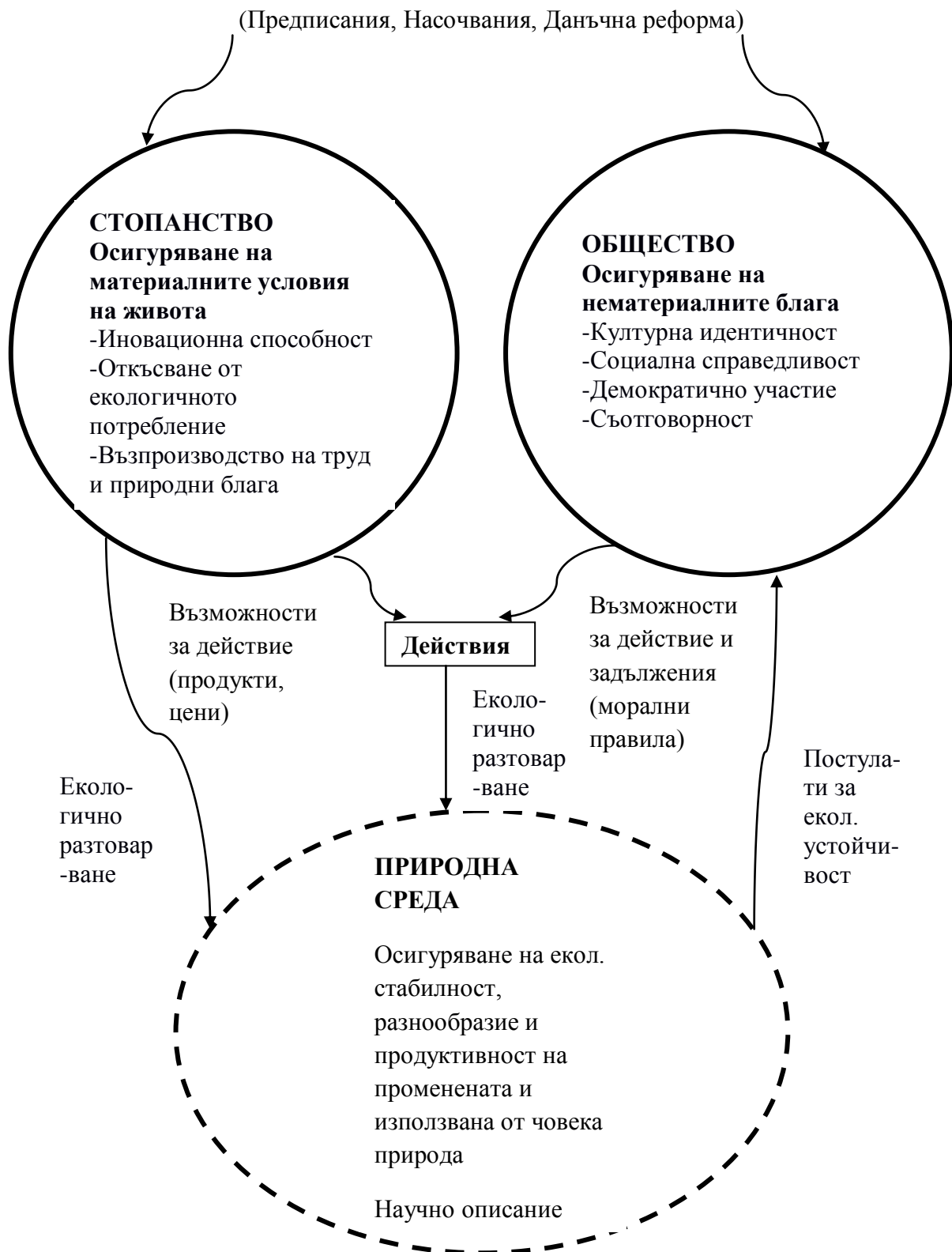
Авторът се ангажира с нормативния възглед, че Алпите и в бъдеще трябва да останат децентрално характеризирани и устойчиво използвано жизнено и икономическо пространство в Европа, той взема средното отграничаване. Мотивът му е, че ако се вземе тясното отграничаване, тогава се разкъсват централни, вътрешноалпийски връзки от екологичен, икономически, културен и политически характер и регионът на Алпите става "островна суша" и на базата на тази териториална разпокъсаност не може да оцелее. Ако се вземе твърде широкото отграничаване, смята той, тогава в това пространство ще доминират големи извъналпийски метрополии като Виена, Мюнхен, Цюрих, Милано, а същинските Алпи със своите специфични проблеми и потенциали ще се загубят от погледа. Така

въпросите за дефинирането на региона (в частност Алпите) са силно релевантни за определени актуални въпроси.

2. Устойчивото развитие като основа на РГ

Магически триъгълник на развитието. С концепцията за устойчивостта е свързан т. нар. „магически триъгълник на развитието" (Стоянов, 2007). Взаимодействието на 3-те ъгъла (стопанство, общество, природна среда) се явява при това фокус на регионалния анализ. Но трябва да се внимава, защото магическият триъгълник на развитието (на УР) пряко кореспондира с традиционната подялба на географията на физическа и география на човека (у нас – социално-икономическа география/СИГ).

Устойчиви рамкови условия

Фиг. 1. Триъгълник на устойчивостта „Стопанство-Общество-Природна среда”

Изт.: Messerli, P. (1994)

Съдържанието на сферите "стопанство" и "природна среда" в триъгълника е сравнително ясно, докато сферата "общество" създава значителни проблеми, защото в много анализи или остава доста разтеглена или много различно запълвана със съдържание. При примера с Алпите Baetzing (2011) счита, че е смислено тя да бъде дефинирана чрез регионалната идентичност, социалната справедливост, както и с политическо управление (регулиране) на регионалното развитие, което напоследък се представя чрез триъгълника на УР.

Други сфери на регионалния анализ, които той включва са: население, селища, транспорт. Това веднага асоциира с Хетнеровата схема (1927, 1932), но тук главни точки са: Равностойност на 3-те ъгъла на триъгълника на УР; Проблемна ориентация (анализират се само феномените, които създават проблеми, а съдържателността не играе роля, т.е. не се цели холистично представяне).

Разглеждането на обществената сфера в регионалния анализ, фокусиран върху съвременността, има важно значение, същевременно е свързано с опасността неправилно да се възприемат важни нормативни основи като обективно бидейки без алтернатива, напр. обезлюдяването на планинското и селското пространство. Тогава в ползрението не попадат алтернативни възможности за развитие. Затова, за да се избегне тази опасност, следва в регионалния анализ да се разгледат нормативните основи на съвременния свят ("така е, но как следва да бъде?"). До 60-те години на ХХ в изследвания регион има напълно други основи на съществуване, отколкото в нашия модерен свят: тогава със самоснабдяващо се стопанство с/без допълване от пазара, а днес тази перспектива не е реална. При това обръщането към историята не е с цел описание, а за да се релативират днешните въпроси с нормативни решения.

Вариативна геометрия и фрагментирано пространство. Друг важен момент в иновативните възгледи на Baetzing е въвеждането на т.нар. "вариативна геометрия" и на "фрагментирано пространство". Тъй като е честа практиката при изследване на регион, той да се разглежда като

"островен регион", авторът предлага въвеждане на мащаб (микро, мезо, макро). При региона на Алпите той го представя чрез една долина:

- *Микроравнище*: Наличието на множество селеви/мурни потоци и лавини в долината изисква като мащаб на анализа да е квадратният метър и много малките райони (микрорайони);

- *Мезоравнище*: Анализът на селищните структури до етапа на феномена "разрушаване на ландшафта" (*Zersiedlung*) изисква да се познават традиционните форми на селища и дворове (къщи). Тъй като изследваната област от автора е със смесени форми, той предлага равнището федерална област;

- *Макроравнище*: За разбиране на състоянието на селското стопанство в района е нужно познаването на аграрната политика в алпийските участъци на съответните страни преди влизането в ЕС (без Швейцария), на аграрната политика на ЕС, както и регулациите на СТО; За разбиране на туризма е необходимо познаването на конкурентните места и тяхното предлагане в целите Алпи и техните части - Висок Тауерн, Юра и т. н., както и световните конкурентни дестинации, промените в поведението на свободното време в регионите източник; Подобно може да се отнася и за другите сектори на стопанството.

С това се разбира, че регионът не трябва да се анализира "островно", а да се вземат под внимание не само взаимодействието на този регион с неговата "околност", но и да се идентифицират факторите (силите), въздействащи отвън върху региона - често от много голямо разстояние (малко вземан под внимание аспект при традиционната РГ).

Като цяло Baetzing подчертава, че няма смисъл от холистично представяне на региона, а само на избрани феномени с техните далече простиращи се пространствени връзки. Съставните части на региона трябва да се съберат чрез проблемно ориентирания водещ въпрос за УР на цялото пространство.

Това многократно наслояване и фрагментирано изследвано пространство той характеризира като "вариативна геометрия", т.е. всеки феномен има собствено мащабно равнище, собствена пространствена димензия и той е "фрактално пространство" (Hanzig 1989, Baetzing 2005),

което не може да се разбере от само себе си (като "остров"). То няма твърди линейни граници, а се характеризира със специфично смесване на закономерности и случайности (смесица от глобална, регионална и локална структура и динамика). Многообразието им е голямо, от място към място. Това разбиране за пространството, според автора, силно се различава от разпространеното разбиране за пространството като "контейнер" или като отграничима хомогенна пространствена единица.

Стъпки на анализа. В този случай регионалният анализ се състои от *3 стъпки*, в който ядрото е в анализа на взаимодействието между сферите Стопанство, Общество и Природна среда. Тъй като нашият модерен свят се характеризира със специализации, които са довели до множество обществени субсистеми с изразени собствени логики, *първата стъпка* на анализ трябва да се състои в разбиране на релевантните отделни сфери на едно пространство (селско стопанство, туризъм, използване на водната сила, опазване на природата и т. н.) с тяхната съответна собствена логика. Ако се прескочи тази стъпка не биха могли да станат ясни конкретните проблеми и потенциали.

На тази база, на *втората стъпка* могат да се обобщят отделните сфери на Стопанството, Обществото и Природната среда, а именно - не дескриптивно, а проблемно ориентирано: Какви проблеми са свързани с икономическите промени (запазване като икономическо пространство или обезценяване)? Кои проблеми са свързани с обществената промяна (отговорност за собствения жизнен свят, социална справедливост, културна идентичност)? Кои проблеми са свързани с промяната в околната среда (екологична стабилност, видово разнообразие)?

Едва на тази база могат на *третата стъпка* да се анализират, проблемно ориентирано, взаимодействията между 3-те сфери Стопанство, Общество, Природна среда. При това водещият въпрос гласи, дали или ако да, как тези 3 сфери се влияят взаимно във своето функциониране (позитивно или негативно). Екстремният случай тогава би бил постигнат, ако малки негативни въздействия между Стопанство, Общество, Природна среда се засилват постепенно взаимно до тогава, докато накрая и трите сфери колабират (Стопанство: пълна деградация; Общество: екстремни напрежения и загуба на идентичност; Природна среда: екологична нестабилност).

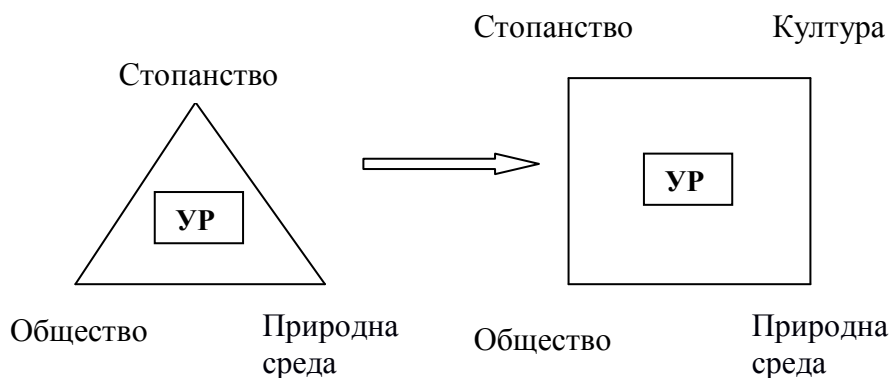
С тези 3 стъпки регионалният анализ не може да анализира холистично „цялостта“ (взаимодействията между Стопанство, Общество и Природна среда). Но Ваезинг се мотивира с факта, че е невъзможно да се иска от човек обясняване на една конкретна пространствена ситуация чрез тотално обхващане на общите закономерности (дедуктивно процедиране), а той е принуден да ги разбере от единичния случай (индуктивно процедиране).

3. Културен обрат, културна география и РГ

Занимаването с културата не е изключителен прерогатив на географията. С културата се занимават преди всичко културологията, (културната) антропология (етнологията), културната социология, философията и историята, както и науките занимаващи се със специалните културни форми на изразяване, като езикознание, литературознание, изкуствознание и т.н.

Оперирането с културата в географията не е ново явление. Още в зората на научната география се отделя внимание на начина на живот. Големият френски географ Пол Клавал (1995) казва, че „Културната география“ (*géographie culturelle*) се корени в регионалната география (*géographie régionale*). Тя се занимава с цивилизациите, с културните факти, норми и практики, с митове и легенди. Светът е мозайка от различни култури, които се разпределят сред различните пространства: културата и пространството са ограничени.

Привличането на културата към концепцията за УР обаче налага преобразуването на „магическия триъгълник“ в „магически четириъгълник“ (фиг. 2).

Фиг. 2. От „магически триъгълник” към „магически четириъгълник” на УР

Източник: Авторът

Културен обрат. Понятието cultural turn (културен обрат, културна промяна) описва развитието в духовните и социалните науки, което е свързано с възхода на културологията (cultural studies) и нарастващото влияние на културната социология през втората половина на ХХ в. Става въпрос при това за промяна към едно разширено разбиране на културата.

Cultural turn съдържа в значителна степен оттегляне от разбирането на понятието "култура" като цивилизация на елитите и на ценни моменти и промяна в посока популярна култура на средните социални групи и на ежедневието. Културната промяна получава началото си от англоамерикански учени. Наченки се виждат още в началото на ХХ в, пикът е установяването на културологията като наука, но все пак до днес не е ясно описана дисциплина около 1960 г.

В географията cultural turn се свързва с появата на Културната география, за чийто баща се счита американският географ Карл Ортвин Зауер, и на „школата Бъркли” през 30-те години на ХХ в. Класическа епоха на КултГ (cultural geography) се считат 50-те години (McDowell 1994, Thrift/Whatmore 2004). В трудовете на школата Бъркли, според Cosgrave, D./Jackson, P. 2004, 34) ландшафтите или регионите се дефинират като продукт на стабилни, предмодерни и доминиращо аграрни общества, чиито бъдеще е застрашено от процесите на модернизация. Важен пункт тук е класическото релативистично понятие за култура, формулирано от немско-американския физик и географ Франц Боас (Franz Boas) от

еволюционистични позиции, което се свързва с расово-теоретични и геодетерминистични обяснения. Културата обхваща при това всички аспекти на начина на живот на една група, която не е свързана директно с природата (техника, социална организация, правила на действие, институции, религия и т.н.) и се разглежда като цялостна система. Отделните елементи се свързват чрез уникална мрежа от норми и ценности. Отделният субект (индивид) бива вписан в тази култура и приема обичаите на живот, ценности, норми на поведение и правила на действие. Като цяло, една култура винаги кореспондира със стабилно пространство, т.е. има „териториалност“ (Voeckler, 2005).

Културният обрат в географията обаче се свързва преди всичко с появата на англоамериканската „Нова КултГ“ през 80-те на XX в. За важен предвестник на тази нова КултГ се счита преди всичко т. нар. „хуманистична география“ (Стоянов, П., 2015) през 70-те години, която се стреми да се конфронтира с политико-икономическата радикална география за преформулиране на въпроса за „регионалната идентичност“ (връзка с „Новата РГ“, вж гл.1) и привързаността към мястото на човешките групи и общности (Cosgrave, D./Jackson, P. 2004, 5). През 80-те вече се налага „новата КултГ“, първоначално в Англоамерика, по-късно в Западна Европа (връзка с Бирмингамската школа при Бирмингамския университет). Тя се развива в критичен диалог с традиционната КултГ на Зауер и развива т. нар. „ландшафтна школа“ (landscape school). На идеята за културния ландшафт на Зауер, тя противопоставя идеята за ландшафта като текст, с което излагат програмно своя проект за Нова КултГ така: „Тази „Нова КултГ“ ще отстоява централността на културата в човешките дейности. Културата не е остатъчна категория, тя е повече медиум, чрез който се постигат социални промени, се действа и се установяват те“ (пак там, с. 33-34). В тази връзка важен момент в концепцията е т.нар. „езиков обрат“ (linguistic turn, Rorty 1992), респ. „интерпретативен обрат“ (interpretative turn). С метафората „културата като текст“ се има предвид, че действителността се конструира от хората чрез езика.

Новата КултГ се подлага на (справедлива) критика от редица представители на класическата география, но въпреки това тя дава важни импулси за по-нататъшното развитие на Географията на човека (англ. Human geography, фр. Geographie humaine, нем. Humangeographie).

(Нова) КултГ и РГ. Традиционната КултГ има важен принос за развитието на РГ, за регионалните изследвания. Под формата на „жеографи юмен“ във френската география, например, и до днес се използват „културните ландшафти“ под названието малки региони (pays) - за регионално-географски изследвания, респ. за планирането. В американската география Р. Хартсхорн привлича културната география за да утвърди регионалната география.

В Културната география става въпрос на първо място за отношенията „култура-пространство“. Тази перспектива започва с очевидната констатация, че на Земята има изключителни културни различия и че хората изграждат много различно своите форми на живот. Описанието на различните форми – от народ в народ, от страна в страна, от ландшафт в ландшафт, е важен принос на географията. При това на преден план в географския интерес стоят материалните форми на изразяване на културата: форми на селищата, на използване на орните земи, на обичаи и практики, до сакралната култура.

Крачка напред географията прави като се опитва да покаже, респ. обясни пространствените образци на разпространение. Класическият географски подход се състои в свързването на културните форми на изразяване с (природно)пространствените условия. В предмодерните култури това има забележителна взаимовръзка, при тях формите на стопанисване почиват върху непосредственото използване на природните ресурси и привеждането на природните предпоставки за обяснение на културните форми на изразяване има значителен резон (фиг. 3).

Културата като „форма на живот“

Фиг. 3. Отношения „култура-пространство“ в предмодерните общества

За „култура“ Х. Блотевогел (2014) привежда следната дефиниция: „Общ инвентар от значения, които ежедневно се изживяват чрез материални и символични обичаи.“ Подобна дефиниция е и: „Колективно споделен порядък, който предлага на индивида възможности за идентификация“. Но тези традиционни разбирания все повече се критикуват:

- Намалява все повече зависимостта на културата от природно-пространствените условия (индустриалната и урбанизирана цивилизация значително се освобождава от природните ресурси);
- Дали културата има пространствено разпростиране? Все повече се подлага на съмнение привързаността на културите към пространството (мястото), предвид на миграциите;
- Правилно ли е да се говори за културата в единствено число? Културата не е нещо статично, а винаги нещо динамично, което се преобразува в обмен с другите култури. И преди всичко културата е „езиков конструкт“, който не съществува сам по себе си, а само чрез придаване на смисъл и практики на отделния човек. С това се прави връзка с концепцията за „културата като текст“ в Новата КултГ.

За РГ има значение повече дали в резултат на глобализацията се върви към хомогенна „световна култура“. Дали пространството губи релевантност за културата и за формирането на идентичност? Културното уеднаквяване или обособяване се базират винаги на комуникацията. Особено тази „лице в лице“ е привързана към пространствената близост и с това по правило въздейства хомогенизиращо. Освен това пространството може да се схване като стимулиращ идентичността катализатор (ландшафт, регион, страна/държава като стимулиращи идентичността). От това могат да възникнат колективни локални и регионални идентичности.

Ако обаче комуникацията става все повече чрез технически медии (телефон, интернет), тогава привързаността към пространството, мястото, общо като тенденция ще намалява. Тогава колективните идентичности могат да възникват по съвсем други критерии (напр. специални религиозни убеждения, специални професии, специални хобита и т. н.). Затова в развитите западни страни се появи тезата, че при условията на късното

модерно общество с високи доходи, все повече губят значение пространствените идентичности. Обратно, в другите културни региони (кръгове) и общо сред части от населението с ниски доходи и традиционни системи от ценности се наблюдава противоположно развитие, респ. антимодерни идентичности, при което пространствената отнесеност играе голяма роля. Към това се отнасят:

- Регионалистични движения (напр. в Белгия, в келтската периферия на Великобритания, провинциите на Канада, някои от германските федерални области и др.);
- Нови националистични движения (напр. в Югославия и бившите социалистически страни);
- Религиозни фундаменталистки движения (напр. в исляма, християнството, индуизма).

Що се отнася обаче до Новата КултГ, тук оценките за възможностите да се приложи към РГ са доста скептични. Тя се схваща преди всичко като сравнително хетерогенно движение, чиято обща база е „културната промяна”, ориентирана към философията на постмодерното. Тази философска основа се счита за причина за това, че светът се интерпретира в Новата КултГ като „контингент”. Опростено, това понятие означава: „Нещо е така и не може да бъде друго”. Това е важно, за да може да се разбере мисленето в Новата КултГ, защото нейната нормативна основа не се разглежда в актуалните дискусии, а често се концентрира само върху въпросите на приложението и реализацията, т.е. в стила „американски прагматизъм”.

В тази връзка редица изследователи сочат изключителната трудност за приемане на Новата КултГ като основа за развитие на „нова РГ”. Според Baetzing (2011) има 4 централни причини, защо Новата КултГ е толкова трудно използвана за концептуално-теоретична основа на РГ:

- Твърде тесен съдържателен фокус;
- Твърде тесни методични основи;
- „Контингентността” като нормативна база е неподходяща;
- Обезценяване на емпириката.

РГ изисква съотношение между теория и емпирика, като двете се

съотнасят равностойно¹. При Новата КултГ това изглежда немислимо. Затова тези 4 точки се виждат от автора като сериозно препятствие пред създаването на нова специфична РГ. Като пример за успешна амалгама може да се посочи Мюнхенската школа на социалната география (Стоянов, 2014), която поставя СоцГ на нова, функционалистична (неопозитивистка) основа и която без проблем бива интегрирана в различни субдисциплини на Географията на човека, респ. планирането (напр. концепцията за „основните функции на съществуването”).

Литература

Стоянов, П. (2007). Устойчивост и пространствено развитие. В: Сборник доклади от научната конференция „Евроинтеграция и устойчиво развитие”, БАН, Институт по социология, секция „Глобално и регионално развитие”. С., 191-204.

Стоянов, П., (2009). Немската „организация на пространството. С., Изд-во Атласи

Стоянов, П. (2014). Виенско-Мюнхенска школа на социалната география. В: Сборник от конференцията „Географски науки и образование”, Шумен 12-13 септ. 2014

Стоянов, П. (2015). Съвременно развитие на антропогеографията. В: Електронно списание „Онгъл”. Международно реферирано списание за етнология, медиевистика и археология, бр. 11 АНТРОПОГЕОГРАФИЯ И СЪВРЕМЕНОСТ <http://www.spisanie.ongal.net/broi11.html>

Baetzing, W. (2011). “Neue Kulturgeographie” und Regionale Geographie. Koennen die Ansaeetze de “Neuen Kulturgeographie” auf die Regionale Geographie uebertragen werden? Eine kritische Bewertung vor dem Hintergrund von 30 Jahren Alpenforschung. In. MOEGG, 153, Jg., Wien, 101-128

Birkenhauer, J. (1970). Die Alpen (=UTB, 955), Paderborn

Blotevogel, H.H. Kultur- u. Sozialgeographie“ WS 01/02 Kap. 08

¹ Нашето изследване за „немската организация на пространството” (Стоянов, П., 2009, С., изд-во Атласи) е построено на равностойното отношение „теория-емпирика-политика”, което още повече засилва обосноваването на анализа и практическата му насоченост.

https://www.uni-due.de/geographie/vvz_duisburg/WS2001/08_Neue_Kulturgeographie.pdf (към 20.05.2017)

Boeckler, M. (2005). Geographien kultureller Praxis. Syrische Unternehmer und die globale Moderne, Bielefeld: transcript

Claval, P. (1995): La géographie culturelle. Paris.

Claval, P. (1996): Les points-clef de la géographie culturelle. Bulletin de l'Association de Géographes Français 73 (1): 2-10.

Claval, P. & J.-F. Staszak (2008): Où en est la géographie culturelle ? Annales de Géographie 2008 (660/661): 3-7.

Cosgrave, D./Jackson, P. (2004): New directions in cultural geography. Thrift, N. /Whatmore, S. Cultural Geography: Critical Concepts in the Social Sciences, London: Routledge, 33-41

Dtv-Lexikon (1990), Bd. 1, S. 87. Muenchen

Germes, M. und Sandra Petermann (2010): Dialog über eine Differenz: Neue (Kultur)Geographie in Deutschland und Frankreich. In: raumnachrichten.de <http://www.raumnachrichten.de/materialien/diskussion/977-frankreich>

Hettner, A. (1927). Die Geographie – ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau, Hirt-Verlag

Hanzig, E. (1989). Die “Katastrophe” in den Naturwissenschaften – philosophische Grenzfragen im Naturbild der neuen mathematisch-physikalischen “Chaos-Theorien” (Theorien nichtlinearen Gleichungssysteme|. In: Hegel-Jahrbuch, S. 355-364

Hanzig-Batzing, E., Batzing, W. (2005). Entgrenzte Welten. Die Verdrängung des Menschen durch Globalisierung von Fortschritt und Freiheit. Zuerich, Rotpunktverlag

McDowell, L. (1994). The transformation of cultural geography. In: Derek Gr./Ron Martin/Graham Smith. Human Geography: Society, Space and Social Science, Houndmills: Macmillan, S. 146-173

Leidmair, A. (1989). Abschied von der Landschaft und Abschied von der Elite?
In: Jahresbericht 1987-88 d. Oesterr. Geogr. Ges., Innsbruck.

Messerli, P. (1994). Nachhaltige Naturnutzung – Diskussionsstand und Versuch einer Bilanz. In: Baetzing, W. Nachhaltige Naturnutzung im Spannungsfeld zwischen komplexer Naturdynamik und gesellschaftlicher Komplexität (=Sammlung Goeschen, 2200). Berlin-New York

Rorty, R. (1992). The Linguistic Turn Essays in Philosophical Method, Chicago: University of Chicago Press

Thrift, N. /Whatmore, S. (2004). Introduction. In: Thrift, N. /Whatmore, S. Cultural Geography: Critical Concepts in the Social Sciences, London: Routledge, 1-17

3. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЯ

Дълго време географите концентрираха вниманието си предимно върху локалното, регионалното и национално пространствено равнище, без да вземат под внимание факта, че микро- и мезоравнището все повече се влияят от промените на макроравнище. Днес въпросът за глобализацията е един от най-често дискутираните. В западната география дори се появиха пресилени страхове за „края на географията” (подобно на преждевременно предвиждания „край на историята”), и за края на „пространствената димензия в организацията на световното стопанство”. Разгръщането на световната електронна мрежа на Internet, респ. появата на понятието „виртуално пространство”, противопоставящо се на „реалното пространство” повдигна и въпросът за „географията без време и пространство”. В същото време светът показваше, че не е и не може да бъде хомогенна система, а е единство от „много светове”.

Тук ще направим опит да обобщим взаимовръзката между глобализацията и регионализацията, респ. подходите (моделите) на регионализация на света.

Процесът на глобализация първоначално се третира предимно от негеографи. Възниква като цяло интегрираната научна дисциплина „глобалистика”, към която по-късно се присъединява новосформираната географска дисциплина „глобална география”. В тях най-често процесът на глобализация се представя като „продължителен, нескокообразно протичащ икономически, социален и политически процес на създаване на всеобхватна световна система” (Wagner, H.-G., 1998, с. 200). От тук и все по-честата употреба на понятия с определение „глобален”, като „global sourcing”, „global management”, „global city”, „global village”, „global governance” и т.н.

За времето, поставило началото на този процес все още се дискутира, но неговата най-голяма интензивност е в наши дни. Разпадането на двуполюсната (биполярната) система на първо време предизвика опасения от създаване на еднополюсен свят („рах americana”), с което и едностранна хегемония на една сила, а в културно отношение – универсализиране (американизиране) на света. Съвременното развитие обаче показва

отслабване на центростремителната ориентация (в случая проамериканска) и засилване на вътрешнорегионалните връзки и структури, респ. на междурегионалните противоречия. Така наред с глобализацията и в противовес на нейните обезличаващи тенденции получи значително развитие процесът на регионализация.

Най-голям израз на регионализацията е активизирането на регионалната интеграция – както икономическа, така и общополитическа. Големи успехи тя има при развитите (пост)индустриални страни (преди всичко тези на ЕС, но и на НАФТА, АПЕК), но все повече напредва и в региони на развиващите се страни (АСЕАН, МЕРКОСУР и др.). В Европа този процес от 60-те години на ХХ в „слиза” и на по-ниско пространствено равнище с развитие на субрегионалната интеграция – РЕГИО, Саар-Лор-Люкс, Алпи-Адриатика и др.

Представеното по-горе показва, че двата процеса – глобализация и регионализация - протичат едновременно, но с противоположна посока и се влияят взаимно. Видът на връзките и тяхната оценка се анализират обаче различно. Дали всъщност не става въпрос за един и същ процес на различни пространствени равнища, т.е. и на глобално равнище да върви процес на създаване на един световен суперрегион? В този случай на всяко пространствено равнище действат едновременно центробежни и центростремителни сили с различна мощ, понякога отложени във времето.

И при глобализацията и при регионализацията се засяга националното равнище (националната държава), те отслабват суверенитета на страните по отношение на управлението на икономическите и политическите процеси, поставят под въпрос въобще концепцията за националната държава, напр. суверенитетът бе главната причина за отказа на Швейцария (временно) от членство в ООН, а по-късно и в ЕС (до кога ли?). Дали всъщност желанието за участие в регионални съюзи не е израз на стремежа на правителствата чрез колективната сила (регионалния блок) да се противопоставят на конкуренцията на по-силните нации в една глобална конкуренция?

Други изследователи пък виждат отварянето на границите в резултат на участие в регионален блок заплаха за съществуване на социалната държава и критикуват идеята за „конкурентната държава”. За сега не се

наблюдават видими белези за това, че глобализацията, респ. регионализацията (регионалните блокове) ще премахнат териториалната държава; тя ще запази ролята си в регулирането на обществените интереси, в развитието на човешките ресурси, в гарантирането на социалната сигурност и в политиката за „организация на пространството”. В тази насока са и дискусиите за бъдещето на ЕС – федерална или конфедерална държава.

За формиране на регионите на наднационално равнище важно значение има културата и цивилизацията. Цивилизационните региони са значително по-стабилни, исторически формирали се в продължение на дълго време териториални комплекси. Тук обаче се поставя въпросът „що е култура (цивилизация) от гледна точка на географията? Отговорът се затруднява и от особеното положение, че като такава се схващат и отделни страни.

Обикновено културата включва в себе си три подсистеми: материална култура, духовна култура и социални институции. Всяка от тези три подсистеми на културата има за всяка нация голямо самостоятелно значение и в същото време те са неразривно свързани в единно цяло чрез тясна взаимозависимост (СЭГ 1998, с. 119).

Понятието за „цивилизация” като съвременен етап на развитие на обществото след дивачеството и варварството вече е загубило значението си, а по-скоро се схваща като събирателно за постиженията на една човешка общност на дадена територия (пространство). На първото пространствено равнище в мащабите на цялото човечество се различава земната цивилизация. Съобразно намаляването на мащаба на съвкупността от култури се отделят цивилизации на големите региони (макрорегиони), респ. техните субрегиони. Цивилизацията на национално равнище е най-малкият от възможните мащаби на земни цивилизации и за тях обикновено се говори само в случай, когато са резултат от достатъчно смесване на няколко етнокултури (СЭГ 1998, с. 121).

Разглежданата по-горе регионализацията отразява най-вече процеса на образуване на региони. Понятието регионализация включва обаче и процеса на (мисловно) отделяне на региони. Въпросът за регионалната

подялба на света е важен, тъй като е първата стъпка към регионалната география на света.

Концепции за подялба на света разработват почти всички географски дисциплини. У нас най-често те са на базата на природно-географската подялба, т.е. на континенти (и океани). Географското странознание (регионална география) дълго време поделва света по политически признак (капиталистически, социалистически, развиващи се страни). От средата на 90-те години на XX в регионалната география на света в СУ (ГГФ) се изучава в две дисциплини (Регионална география на Западна Европа, Америка и АТР и Регионална география на Източна Европа, Азия и Африка). На запад, а и у нас се прилагаше също подялба на страни от Първия, Втория, Третия и даже Четвъртия свят.

XXIII INTERNATIONAL GEOGRAPHICAL CONGRESS
XXIII CONGRES INTERNATIONAL DE GEOGRAPHIE
XXIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС
USSR' URSS' СССР' MOSCOW' MOSCOU' МОСКВА'1976

INTERNATIONAL GEOGRAPHY
GEOGRAPHIE INTERNATIONALE
МЕЖДУНАРОДНАЯ ГЕОГРАФИЯ **'76**

Regional Geography Géographie régionale Региональная география

Section 8

MOSKVA 1976

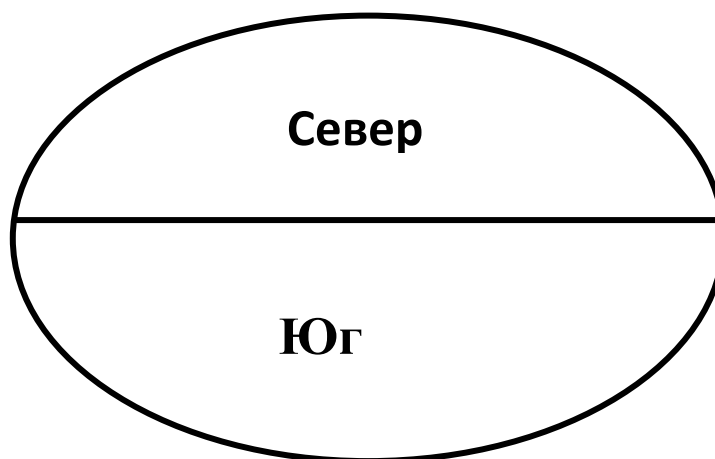
Фиг. 1. Сборник от доклади на Секция 8 по регионална география на XXIII Международен географски конгрес (Москва, 1976 г.)

От своя страна световните организации също прилагат регионализация на света за свои цели. Световната банка напр. ежегодно поделя страните в света на 4 групи според равнището на доходите, а ПРООН – на три групи по „индекса за човешко развитие”, ИЧР (Human Development Index, HDI). Тази подялба на света няма географски характер. По-скоро такъв се търси при петте регионални икономически комисии на ООН: за Европа (ECE); за Африка (ECA), за Латинска Америка и Карибите (ECLAC), за Азия и Тихи океан (ESCAP) и за Западна Азия

(ESCWA). Неудачната подялба се признава и от самата ООН, тъй като някои големи страни като САЩ, Русия участват в две комисии.

Анализът на по-известните регионализирани модели на световното развитие през последните години показва използване на установената в географията практика на отделяне на хомогенни (нормативни) региони, поляризирани (нодални) региони или комбинирани на двата типа.

Модели на основата на хомогенни региони. От този тип модели вероятно най-известен е „*моделът за дуалистичното развитие*” (фиг. 1.), като някои виждат в него инвариант на поляризираното развитие. Светът в него се разделя на „развит Север” и „развиващ се Юг” (до 1989 г. в употреба има и подялба Изток-Запад). Той се прилага най-вече от ООН (Комисия Север-Юг). На световната среща по проблемите на социалното развитие в Копенхаген през март 1995 г. се изтъкват главно диспропорциите в развитието между „богатия Север” и „бедния Юг” и се поставя въпросът за намаляването на дистанцията между тях. Като цяло ООН извежда този проблем като главен за ХХІ в. и нейната организация ПРООН разработва стратегия за неговото решение.

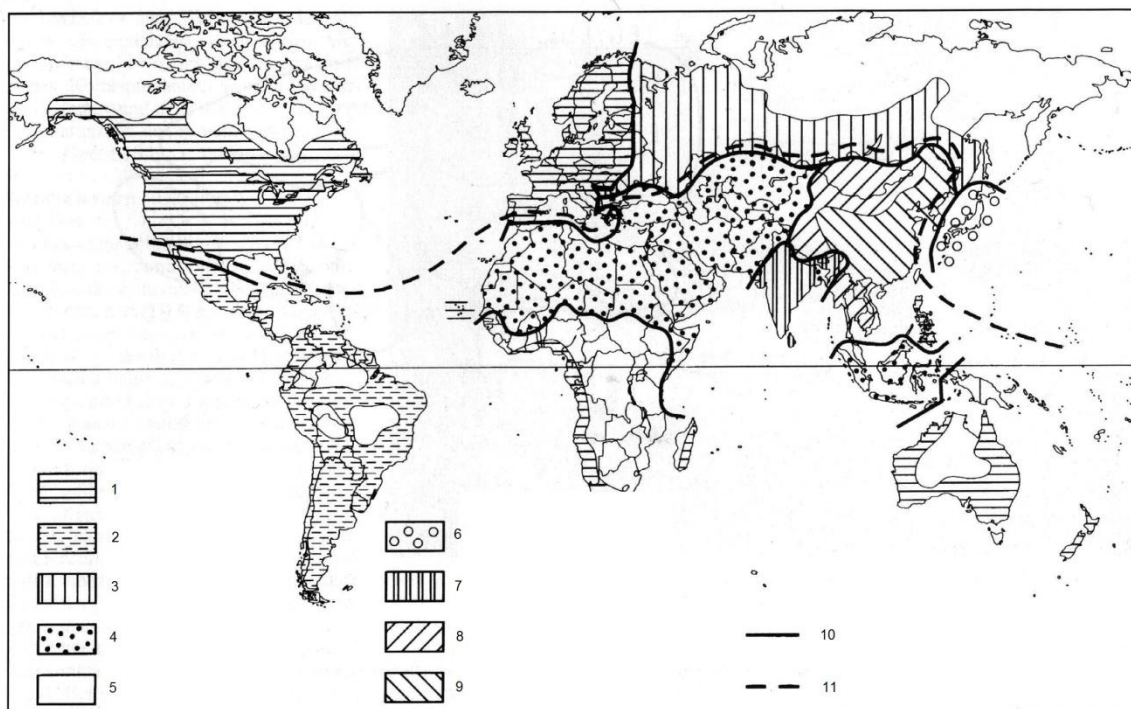
Фиг. 2. Модел Север-Юг

Екваторът е условна разделителна линия между Севера и Юга. Френският географ Руфин (1993) счита, че с разпадането на бившия Съветски съюз границата между Севера и Юга („новият лимес”) трябва да

се измести по на север, като в Юга автоматично „влизат” бившите съветски републики от Средна Азия, а също и КНР, Монголия и КНДР (Китай се самоопределя като принадлежаща към Юга).

Немският географ G. Sander (1993) събира този модел с този за цивилизациите на религиозна основа на Хънтингтън (на базата на знаменитата му статия за „сблъсъка на цивилизациите в сп. Foreign Affairs, 1993). Последният отделя хомогенни пространства на цивилизации, а именно: западно-християнска, източноправославна, ислямска, латиноамериканска, шинтоистка, индуистка, будистка, конфуцианско-будистка цивилизация и такива на племенни религии. Между тези цивилизации той прокарва „разломни линии”, с което конфронтацията „север-юг” се допълва и от „сблъсъка на цивилизациите”.

В изданието на книгата си от 1996 г. (бълг. превод от 1999 г., карта 1.3., с. 29) Хънтингтън обаче внася някои изменения, като разделя цивилизациите на: западна, латиноамериканска, африканска, ислямска, синоистка, индуистка, православна, будистка и японска. Тази подялба вече не е само религиозна, тези цивилизационни региони не са само хомогенни.

Фиг. 3. Цивилизации на религиозна основа по Хънтингтън и „новият лимес” на Руфин (по G. Sander, 1993)

1 – Западно-християнска; 2 – Латиноамериканска (варианти); 3 – Източно-православна; 4 – Ислямска; 5 – Племенни религии; 6 – Шинтоизъм; 7 – Индуизъм; 8 – Будизъм; 9 – Конфуцианство + будизъм; 10 – Разломни линии между цивилизациите на Хънтингтън; 11 – „Новият лимес” между Севера и Юга по Руфин

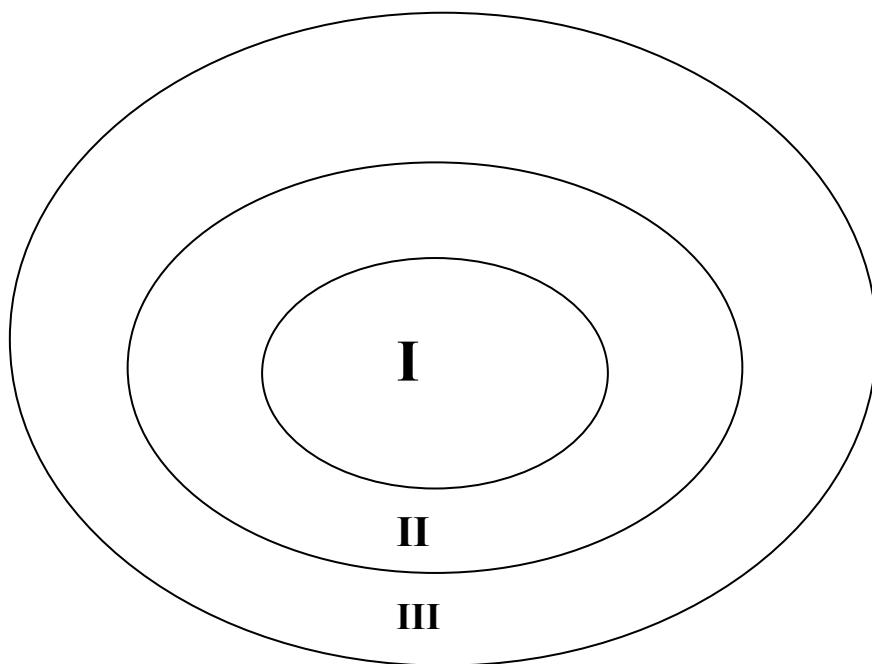
Модели на основата на нодалните райони. Този тип модели се базират най-вече на концепцията “център-периферия”. Отделят се две групи: на моноцентричното развитие, респ. на полицентричното развитие. Втората група е по-многобройна и като цяло е вариант на първата.

а) Модел на моноцентричното развитие. Моделът на моноцентричното развитие се разработва от редица западни учени, като един от първите може да се приеме този на Макиндер (1904), поделящ света на хартланд (ядро), вътрешен (или периферен) полумесец и външен (или островен) полумесец. Предвид на неговата достатъчна известност, а и вече неактуалност няма да се спрем по-подробно. Самият модел обаче като цяло се разработва повече в икономическата география. В най-ново време И. Уолърстейн (I. Wallerstein, 1991) представя световната икономическа система в три концентрични кръга (фиг 3):

I. *Център* (Англоамерика, Западна Европа, Азиатско- Тихоокеански регион);

II. *Полупериферия* (Посткомунистически реформиращи се страни, НИС и развиващи се страни-нефтоизносителки);

III. *Периферия* (останалите развиващи се страни).

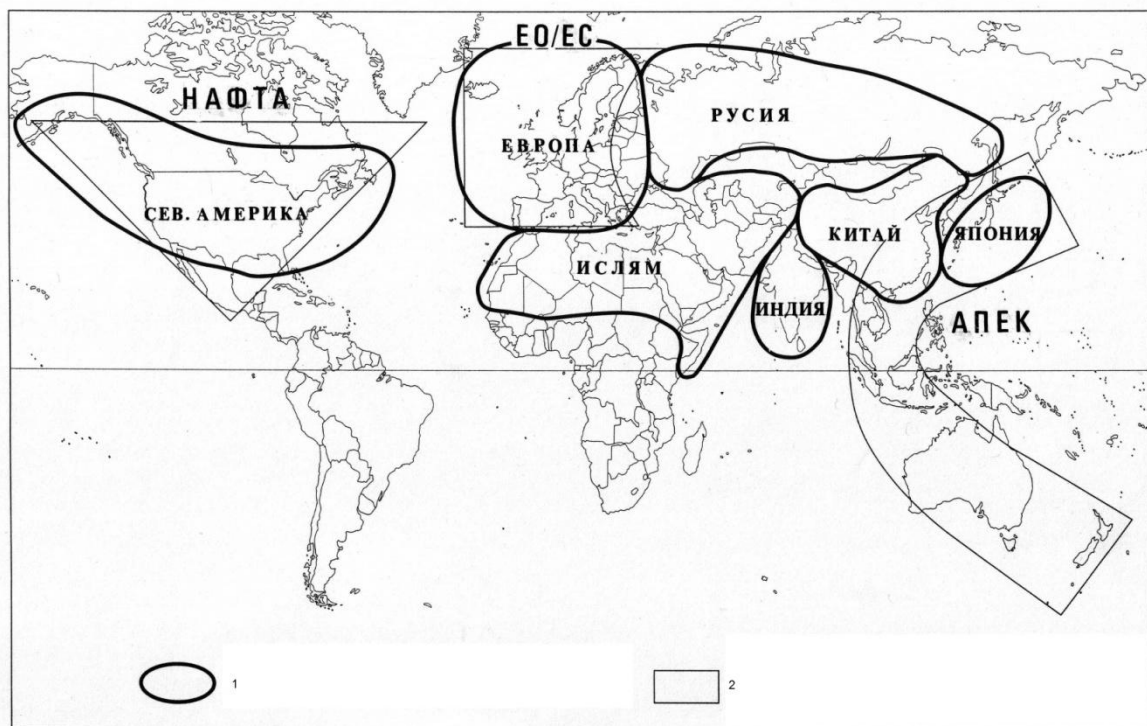
Фиг. 4. Модел на моноцентричното развитие

б) Модели на полицентричното развитие. Този тип модели е най-многобройната група. Започва да се развива още през 80-те години, когато К. Ohmae (1986) въвежда „модела на Триадата” (САЩ – Япония - ЕС), т.е. трите икономически полюса на света (у нас и в другите бивши социалистически страни характеризирана като „трите центъра на империализма”). Съответно около тези три центъра се формират главните икономически пространства (централни региони). Този модел е проверяван емпирично с едно изследване на ООН от началото на 90-те години, което тогава го потвърждава чрез анализа на доминиращите връзки (според размера на директните инвестиции) на Триадата и техните географски сфери на влияние. В началото на новия век Триадата вече би трябвало да приеме вида: „НАФТА (с потенциално включване на цяла Латинска

Америка) - ЕС (разширение на изток и юг) –АПЕК/АТИС (вкл. Австралия и Нова Зеландия). При последната регионална организация това се налага и от все по-нарастващата мощ на влияния на Китай (от 2011 г. той е втората икономика в света!).

Моделът на Триадата има много противници, преди всичко Русия, Китай, „големите развиващи се страни” като Индия, Бразилия, които искат да заемат полагашо им се място в света. Не случайно бившият външен министър и министър-председател (и съветник на президента Путин) Е. Примаков изказва при своето посещение в България в началото на 2000 г. надеждата си за изграждане на многополюсен свят , вкл. и чрез създаване на противовес от триъгълника Русия-Китай-Индия.

Немският географ Galtung (1994) конструира модел на многополюсен свят (фиг. 5), в който доминират „централни пространства”. Тук се съчетават концепции на икономическата география (големи интеграционни блокове), политическата география/геополитиката (геополитически пространства) и културната география (културни пространства).

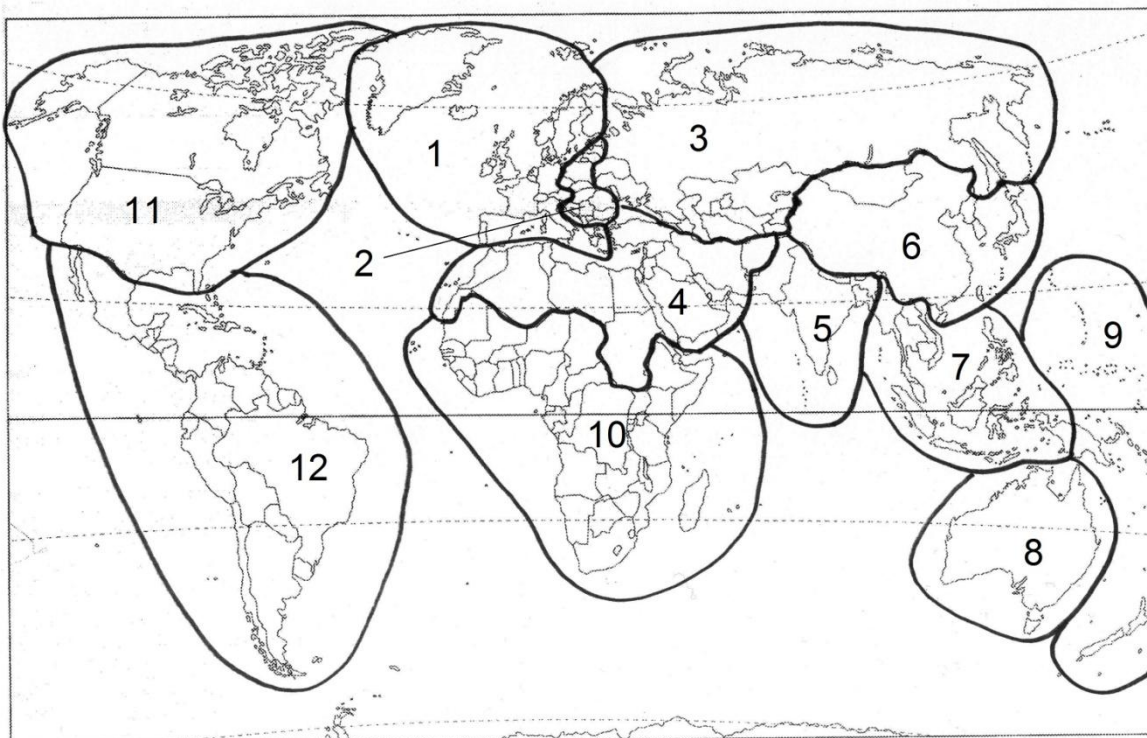

Фиг. 5. Многополюсен модел на света по Galtung

Източник: G. Sander, 1993

1- Геополитическо-културни централни пространства в бъдеще; 2 – Големи интеграционни блокове

Регионалната география също разработва своята подялба на света по многополюсния модел, като се стреми да синтезира резултатите на частните (систематични) географски науки. Наблюдават се през последното десетилетие много опити за комплексна регионализация на света, като броят на регионите силно се различава по автори. Регионалните цивилизации напр. при Крищюнас (1993) са 40. По-оптимален е броят на цивилизационните региони в света при В. В. Вольский и колектив (1998) – 12 (фиг. 6). За постигане на по-голяма оптималност важно значение има въвеждането на понятието *макрорегион* („исторически формирал се комплекс от съседни народи, принадлежащи към една регионална цивилизация и взаимозависимо развиващи се в определени географски условия”), макар то да не е приложено успешно до сега.

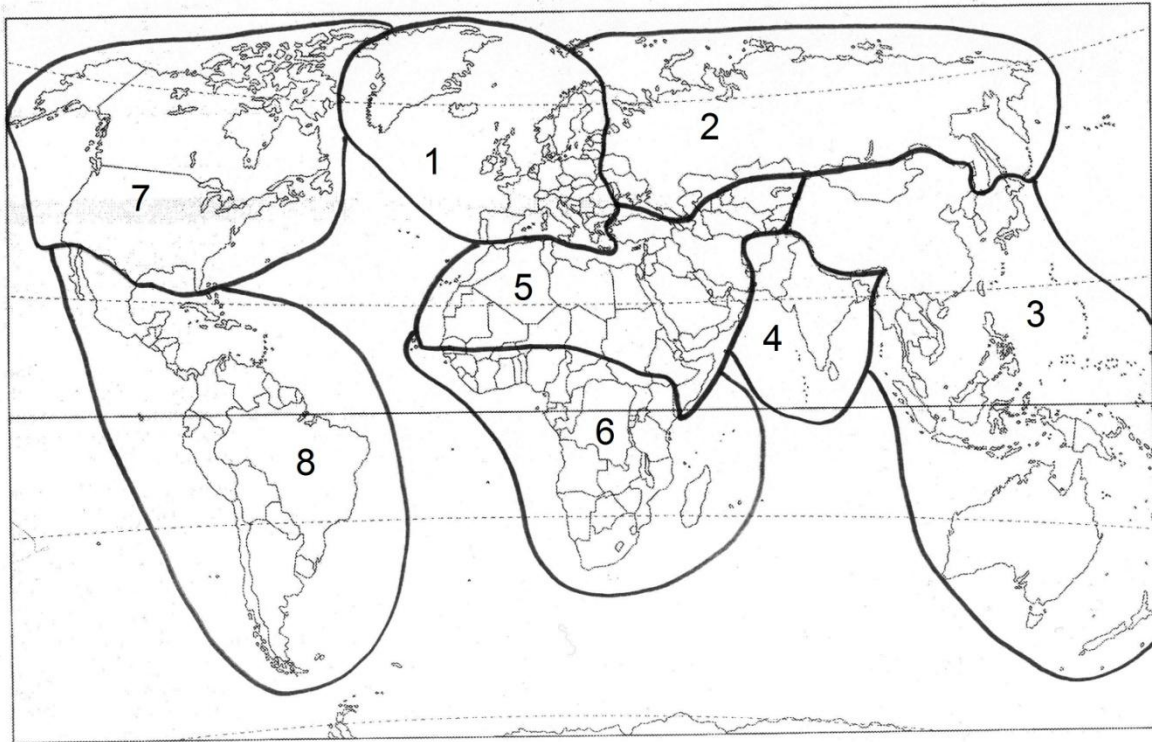

Фиг. 6. Цивилизационни региони на света по В. В. Вольский и колектив (1998)

1 – Западна Европа; Централно-Източна Европа; 3 – Руско-Евроазиатски регион; 4 – Северна Африка и Среден Изток; 5 – Южна Азия; 6 – Източна Азия; 7 – Югоизточна Азия; 8 – Австралия; 9 – Океания; 10 – Африка на юг от Сахара; 11 - Северна Америка; 12 – Латинска Америка

Като цяло тази по-нова регионалната подялба на света чрез макрорегиони (макрорегионализация) се различава от известните ни от близкото минало в съветската литература и значително се доближава да повечето западни регионализации, като има някои различия в границите и наименованията на регионите. Същевременно руският географ В.Д.Сухоруков (1998) се опитва да въведе още по-голямата таксономична единица „световна зона”, като поделя света на четири такива: Атлантическа, Тихоокеанска, Евразийска и Южна. Тези зони напомнят по мащаби отделянето на панрегиони от К. Хаусхофер: Панамерика (Северна и Южна Америка), Паневрафрика (Западна, Югоизточна и Северна Европа, Югозападна Азия и Африка), Панрусия (Източна Европа, Западен и Централен Сибир, Иран и Индия) и Източноазиатска сфера на благоденствие (Далечен изток с Източен Сибир, Австралия и Океания).

В западната, особено американска географска литература вероятно има най-много монографии по регионална география на света. Те представят различни варианти на регионализацията на света. Таксономията е по-ясно изразена: макрорегион-регион-(субрегион)-страна; броят на макрорегионите обикновено се движи между 8 и 12. Обобщение на западните концепции е представено на фиг. 7.

Фиг. 7. Макрорегиони на света

1 – Европейски; 2 – Постсъветски; 3 – Австралазия (Австразия); 4 – Южна Азия; 5 – Афразия (Югозападна Азия-Северна Африка); 6 – Африка на юг от Сахара (Субсахарска Африка); 7 – Англоамерика; 8 – Латинска Америка

Според Н.Ј. de Vlij & Р. Muller (1991) макрорегионите са:

- най-големите пространствени единици, на които може да се подели населяваният свят;
- резултат от взаимодействието на човешките общества с природната среда (по този критерий Антарктида е континент, но не и географски макрорегион);
- включват големи концентрации от население в света със сходна култура и общи икономически връзки;
- имат условни граници, които често съвпадат с границите на отделни страни, напр. между Англоамерика и Латинска Америка; понякога обаче границата е неясна и може да пресича държави, формирайки „преходна зона”, напр. в Африка, Средна Азия;
- се променят във времето, т.е. конфигурацията им се различава в отделни исторически епохи.

Характерно за западните регионализации е също, че се въвеждат и нови географски наименования, като Афразия, Австралазия (Австразия), тъй като макрорегионите се простират понякога на територията на два континента. Всеки макрорегион съчетава концепциите на частните географски науки, респ. комбинират хомогенния с нодалния тип региони. Така един макрорегион има структура от *регион-ядро* и *региони-периферия*, т.е. поделят се на *развити* и *развиващи* се региони.

Литература

Бацаров, З. Геополитически системи. С., 1999

Вольский, В. В. (ред.) Социально-экономическая география зарубежного мира, М. 1998

Крищюнас, В. Р. Геоисторическая парадигма и районирование мира. Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран, М. 1993

Стоянов, П., Глобализация и регионализация. - В: Сборник статьи "Основни проблеми на географското образование във ВУЗ (в контекста на регионалната политика и регионалното развитие на България)". Свищов, 2001

Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. С., Обсидиан 1999

Blij, H. J. de & P. Muller. Geography. Realms, Regions, and Concepts. John Wiley&Sons, Inc. New York 1991

Galtung, J. Umbrüche im Norden – Verschärfung räumlicher Probleme im Süden? Bochum 1993

Nuhn, H. Globalisierung und Regionalisierung im Weltwirtschaftsraum. GR 1997/3

Rufin, J.-C. Das Reich und die neuen Barbaren. Berlin 1993

Sander, G. Deterministische Wurzeln und funktionaler Einsatz der Geo in Geopolitik. Welttrends 4/1994

UN, World Investment Report 1992. Transnational Corporations as Engines of Growth. New York 1992

Wagner, H.-G. , Wirtschaftsgeographie. Westermann, Braunschweig 1998

Wallerstein, I. Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System. Cambridge 1991

Wheeler, J.H./J. T. Kostbade. Essentials of World Regional geography. Saunders College Publishing, Orlando 1993

4. ГРАНИЦИ И ГРАНИЧНИ РЕГИОНИ

Възгледите на (хипер)глобалистите за края на историята и географията и че границите ще изчезнат („свят без граници”), а човечеството ще живее в глобално село и в детериториализирано хиперпространство, се оказаха твърде преувеличени. Тази гледна точка се оказва даже грешна, тъй като границите не само не изчезват, а напротив се създават нови (факт е че се увеличава и броят на държавите през последните десетилетия, а това означава и възникване на нови граници!). Все пак глобализацията има своето въздействие, съвременните граници изглеждат са по-диференцирани и също значението и естеството на границите се променя. С това се налага и преосмисляне на възгледите и подходите към изследването на границите.

Едни от първите, заели се да изследват границите са географите. Формиралата се наука за границите лимология (от лат. *limes* – граница) днес обаче все повече се превръща в интердисциплинарна сфера, привличаща интереса на науки, като политология, социология, етнология, антропология, право, икономика и даже технически науки.

Лимологията възниква в края на XIX в. в големите европейски страни и САЩ. Успоредно на това понятие се използва и *Border(land) studies* („Изследване на граници и гранични райони”). То в значителна степен е еквивалент на лимология, но се поставя по-голям акцент на интердисциплинарните изследвания.

Табл. 1. Изследване на граници и гранични региони в българската, руската, немската и англоамериканската география

Изт.: Авторът

BG: Изследване на граници, Лимология	Изследване на гранични райони
EN: Border Studies, Limology	Borderland Studies
RU: Границеведение, Лимология	Погранология
DE: Grenzforchung	Grenzraum forchung

Нарастващото количество на публикации прави трудно достижима целта да се обхванат всичките аспекти доста трудно постижима, затова ще се спрем само на:

- Възникване и развитие на географското изследване на границите и граничните региони у нас;
- Географска и политическа лимология;
- Традиционни и нови подходи в изследването на политическите граници.

1. Възникване и развитие на географското изследване на границите и граничните райони у нас

В развитието на лимоложките изследвания у нас можем да проследим различни тенденции, в значителна степен в зависимост от политическата ситуация и ориентацията на нашата интелигенция към големите научни школи: германска, френска, руска, англо-американска. Интересът към изследване на границите и граничните изследвания в българската география откриваме още в зората на установяването на научната география в СУ. Предвид на това, че първите ни географи учат в германски или австрийски университети, а и научната политическа география и геополитиката възникват там, изследванията са ориентирани в тази посока.

Основателят на българската научна география и в частност антропогеография и политическа география проф. Анастас Иширков (1868-1937 г.) следва география и славистика в Лайпциг в периода 1882-95 г., защитава дисертация на тема „Южна България” при проф. Фр. Ратцел (основателя на антропогеографията и научната политическа география, публикувал книги със същото заглавие през 1882, съответно 1897 г.). От 1898 г. А. Иширков е доцент по география и етнография в СУ, основава Географския институт, сега Геолого-географски факултет (ГГФ). От 1908 г. е професор в катедра Обща и културно-политическа география. Публикува множество книги и статии на български, немски, френски, руски, унгарски, чешки.

Публикации на темата граници и гранични райони в периода до 1945 г. имат също Кр. Дрончилов, Ж. Радев, както и основателят на българската геополитика Ив. Батаклиев. В периода 1945-89 г. на този въпрос отделят

внимание видните географи А. Бешков, И. Пенков, В. Даков, М. Мичев и др.

С политическите промени от 1989 г. се създават нови условия за развитие на изследванията в тази сфера: отваряне на националното пространство към съседите и към Европа като цяло (европеизиране); членство в НАТО и по-късно в ЕС (трансграничното сътрудничество/ТГС като инструмент на регионалната политика/РП на ЕС и България). Разработват се множество програми за ТГС със съседните страни.

В началото на новия век като нови стимулиращи фактори за изследване на границите и граничните райони се явяват: политическите промени на Балканите и Близкия изток; нарастване на миграционния поток през Балканите/България. След 2007 г. българските граници с Турция, Македония, Сърбия и Черно море стават външна граница на ЕС, а България се включва в „политиката на (добро)съседство” на ЕС.

В изследването на границите и граничните райони се включват практически всички научни географски институции при университети и БАН. Докато в Геолого-географски факултет (ГГФ) на СУ Св. Кл. Охридски, ГГФ, катедри Регионална и политическа география (РПГ) и Социално-икономическа география (СИГ) се изследват всички български и европейски граници, граници и гранични райони извън Европа, то в останалите има известна географска специализация: ВТУ, катедра География – Балкански изследвания, особено Румъния; ШУ, катедра География - СИ България, Черноморско крайбрежие; Русенки у-т, Северна България. ЮЗ или Благоевградски у-т, катедра География – ЮЗ България.

В катедри РПГ и СИГ (СУ, ГГФ) се разработват на гранична тематика: Дипломни работи; Дисертации за инфраструктурата на СЗ и СИ България, за културната география на Източни Родопи и др. Има публикации за почти всички граници и гранични райони на България (П. Стоянов, Пл. Патарчанов и др.). Също така се работи по научно-изследователски проекти за граничните райони и ТГС по границите на България (2010-2015) – национални и международни – К. Стойчев (2016). Разработват се курсове в бакалавърски и магистърски програми, вкл. между факултети, в които се разглеждат въпроси на границите и граничните райони. Напр. бакалавърска програма „Европейски съюз - Европейска интеграция” (на

англ. ез.): P. Stoyanov. Regional Geography of Europe; P. Stoyanov. Regional Development and Policy in the EU; V. Boyadjiev. Geographical Structure of the EU. Също така в магистърската програма Регионално развитие и управление (РРУ, при катедри РРП, СИГ) – дипломни работи за развитие на граничните райони и ТГС. В рамките на магистърската програма Културни връзки и геополитика на ЕС (на английски): P. Stoyanov. Border Regions and Cross-border Cooperation; B. Koulov. The Black Sea Region – Geopolitics in the 21 century; K. Stoychev. Geoeconomic diplomacy.

Географски институт на БАН, сега част от Националния център по геофизика, геология и география акцентира на изследвания на природни рискове и демографски проблеми на гранични райони, особено дунавски и родопски, вкл. в сътрудничество с университети от съседни страни (Крайова и Букурещ), напр. Danube regions - natural hazards and risks (incl. in cooperation with Univ. of Craiova and Univ. of Bucharest) 2012 – 2013. Също с Географския департамент на у-та в Крайова: Romanian-Bulgarian cross-border joint natural and technological hazards assessment in the Danube Floodplain. The Calafat-Vidin – Turnu-Magurele-Nikopole sector (ROBUHAZ-DUN), within Romania-Bulgaria Cross-border Cooperation Programme 2007-2013.

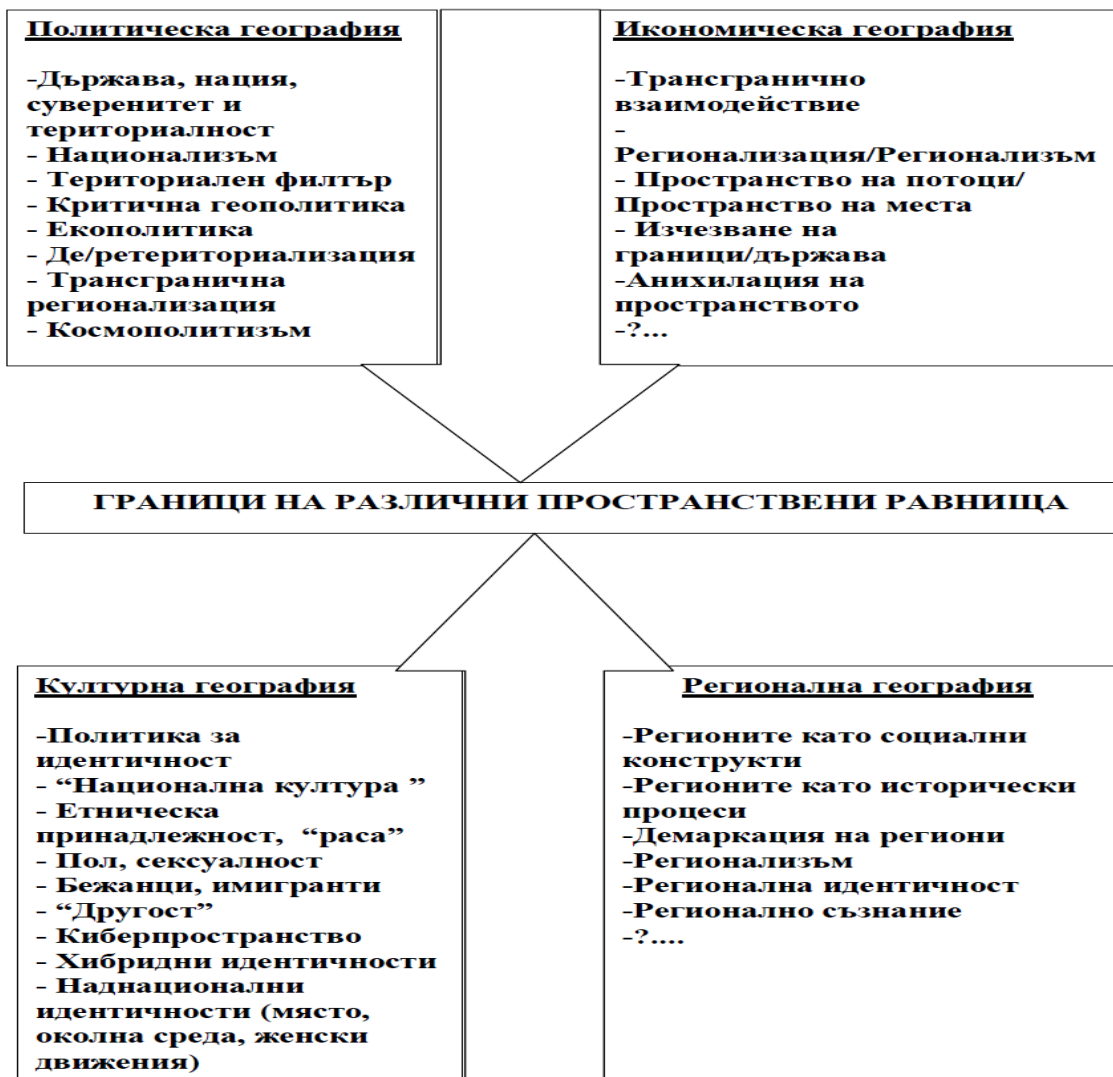
Отбелязва се и развитие на научните подходи в изследването на границите и граничните райони: от традиционно странознание на граничните райони (повече описателно), през антропогеографски изследвания на граници и гранични райони (немско влияние чрез антропогеографията и политическата география); политико-географско изследване на граници и гранични райони (руско влияние); лимология като географско и политическо изследване на граници и гранични райони (руско и англо-американско влияние). Нова тенденция е изследване на граници и гранични райони от гледна точка на Културната, Икономическата и Регионалната география.

2. Географска и политическа лимология

Редица автори погрешно считат лимологията само за направление в политическата география. Граници има не само в политическото пространство. От методологична гледна точка, според нас, лимологията може да се подели на теоретична, емпирична и политическа. Във всяка от

тези 3 сфери мога да се приведат възгледите както на географията, така и на други науки. Например, позовавайки се на философския подход на И. Кант към явленията в обкръжаващия ни свят, може да се говори за същностни, пространствени и времеви характеристики на изучавания обект. От тук е възможно да се изследват 3 типа граници: същностни, пространствени и времеви.

В географията отделните субдисциплини също разглеждат границите на различни мащабни равнища от своя гледна точка, като отделят множество различни аспекти на изследване (фиг. 1). Политическата география напр. се занимава с такива аспекти като: държава, нация, суверенитет и териториалност; национализъм; териториален филтър; критична геополитика; екополитика; де/ретериториализация; трансгранична регионализация; космополитизъм.

Фиг. 1. Аспекти на изследване в географската лимология

Изт.: по On borders, boundaries and borderlands; theoretical limology <https://criticalgeography.wordpress.com/2010/04/27/on-borders-boundaries-and-borderlands-theoretical-limology/> (към 22.04.2017)

Икономическата география от своя страна акцентира на въпроси като: трансгранично взаимодействие; регионализация/регионализъм; пространство на потоци/ пространство на места; изчезване на граници/държава; анихилация на пространството; очакват се и други аспекти.

Културната география търси връзка с политиката за идентичност; “национална култура”; етническа принадлежност, “раса”; пол, сексуалност; бежанци, имигранти; - “другост”; киберпространство; хибридни идентичности; наднационални идентичности (място, околна среда, женски движения). Накрая регионалната география изследва: регионите като социални конструктори; регионите като исторически процеси; демаркация на региони; регионализъм; регионална идентичност; регионално съзнание; очакват се и нови сфери на изследване.

Засега географската лимология като наука за границите носи предимно описателен характер, затова се чувства недостиг на теоретично осмисляне и конкретни изследвания. Този дефицит се запълва чрез привличане на други науки като политология, социология, история и др. От тук се отделя особеното място на политическата лимология, разполагаща се на границата между географията и политологията. Подобно положение виждаме и при геополитиката, макар много географи да включват и двете в политическата география. Очевидно е, че политическата лимология изследва границите в политическото пространство, вкл. държавните. Политическата лимология се определя тогава като научна дисциплина, изучаваща природата и функциите на границите, приграничните територии (региони), граничните институти, респ. процеси (Цветкова, О. В., 2015). Така тя се занимава с въпроса за делимитацията и демаркацията на държавни граници, въздействията на техните функции върху районите и живота на различните социални и етнически групи (Туровский, Р. Ф., 2006, с. 149).

3. Традиционни и нови подходи в изследването на политическите граници

Въпреки незавършеността на теорията на лимологията, непрекъснато се предприемат опити за разработване на такава. От множеството анализи на научните подходи, ще отделим тези на Х. Фьорстер (2000), Х. ван Хоутум (2005) и В. Колосов (2003, 2015) (Табл. 2).

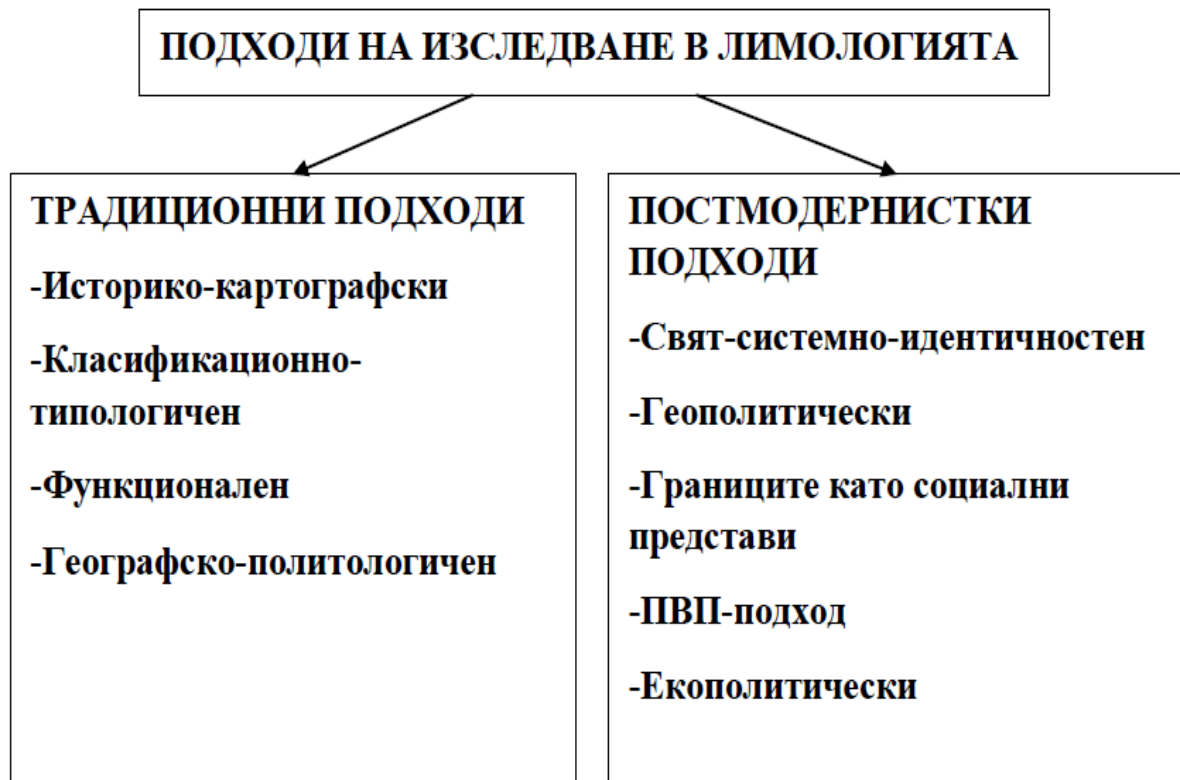
Х. Фьорстер (2000)	- детерминистичен (Ратцел 1897, Симпъл, 1971, Богс 1940); - ландшафтно-географски (Хасингер 1932, Швинд 1950, Бургхард 1962); - социално-географски подходи и в частност перцепционно-теоретични, поведенческо-теоретични и миграционно-теоретични (Зегер, Белуски 1993); - регионално-научни (Кретке и др. 1997).
Х. ван Хоутум (2005)	- социален, икономически и демографския подходи (flow approach, СВС-approach, people approach).
В. Колосов (2003, 2015)	традиционни и постмодернистки

Табл. 2. Развитие на изследователските подходи в географската лимология

Изт.: Съставена по Н. Foerster (2000), Н. van Houtum (2005), В. Колосов (2003, 2015)

Немският географ Х. Фьорстер отделя като най-важни подходи: детерминистичен (Ратцел 1897, Симпъл, 1971, Богс 1940); ландшафтно-географски (Хасингер 1932, Швинд 1950, Бургхард 1962); социално-географски подходи и в частност перцепционно-теоретични, поведенческо-теоретични и миграционно-теоретични (Зегер, Белуски 1993); регионално-научни (Кретке и др. 1997). Нидерландският географ Х. ван Хоутум акцентира повече на социалния, икономическия и демографския подходи (flow approach, СВС-approach, people approach). Руският географ В.

Колосов, президент на Международния географски съюз в периода 2012-16 г., отделя традиционни и постмодернистки подходи на изследване, на които ще се спрем по-подробно (фиг. 2).

Фиг. 2. Подходи на изследване в лимнологията (по В. Колосов, 2003, 2015)

3.1. Традиционни подходи

В. Колосов отнася към първите: историко-картографския, класификационно-типологичния, функционалния, географско-политологичния подходи (Табл. 3).

Табл. 3. Традиционни подходи на изследване в лимнологията (по В. Колосов, 2003, 2015)

ТРАДИЦИОННИ ПОДХОДИ	
1. Историко-картографски	- изучаване на историята на формирането на границите за адекватна оценка на нейната устойчивост
2. Класификационно-типологичен	- класификации и типологии на граници по различни признаци – по природни свойства, морфология, конфигурация, генезис
3. Функционален	- политически и териториални фактори, определящи функциите на границите: бариерна, филтрираща, контактна, отражателна, регулираща
4. Географско-политологичен	- влияние на границите върху състоянието на международните отношения

В основата на *историко-картографския подход* са принципите на историзма (изучаване на историята на формирането на границите за адекватна оценка на нейната устойчивост), корелации между функциите на границата и държавното устройство, политическия режим и външната политика на държавата, зависимостите на функциите и режима на границата от мощта на съседните държави, принципа на непостижимост на «естествените граници» (т.е. съвпадащи с «естествените» природни прегради), накрая, принципът на задължително картографиране и анализ на етническия състав, ментални, културни особености на населението, природните ресурси и стопанската специализация на приграничните територии. Видни представители на този подход се считат Ж. Ансел, Дж. Минги, П. Салинс.

Класификационно-типологичният подход предполага построяване на класификации и типологии на граници по различни признаци, както това

се предполага от названието – по природни свойства, морфология, конфигурация, генезис.

Функционалният подход се развива основно след ВСВ. В центъра на внимание са политическите и териториални фактори, определящи функциите на границите: бариерна, филтрираща, контактна, отражателна, регулираща, отделяща, съпоставяща, а също отделяне на факторите, влияещи на съотношението на двете основни функции: бариерна и контактна. Сред тези фактори е необходимо да се назоват преди всичко размер и компактност на територията на страната, средна отдалеченост от границите, природни особености на приграничната зона, осигуреност с природни ресурси. Към производните фактори се отнасят равнището на икономическо развитие, отрасловата структура на стопанството, нейната взаимна допълняемост, етноконфесионален състав на населението, неговите социално-психологични особености. В рамките на този подход работи видният френски географ и дипломат М. Фуше.

Един от най-известните изследователи на границите в рамките на този подход е австралийският географ Дж. Прескот, считащ че е необходимо да се изучава не само влиянието на географския ландшафт върху границата, но и обратно, да се анализира влиянието на границата елементите на ландшафта.

На изучаването на американо-мексиканската граница е посветил значителна част от своя живот английският политико-географ Дж. Хаус. На основата на многолетни изследвания от него е разработен методически модел за изучаване на приграничните взаимодействия, а също и класификация на трансграничните потоци. О. Мартинес разработва универсална типология по степента на откритост на границите.

Във фокуса на *географско-политологичния подход* е влиянието на границите на състоянието на международните отношения. В този контекст могат да се назоват имената на американските политолози Дж. Херц и П. Дил, които на основата на база данни, включваща информация за 870 политически конфликти, предизвикали изменение на държавните граници от 1815 до 1990 г., построяват регресионен модел, обясняващ честотата и локализацията на териториални спорове. Г. Стар и Б. Мост разкриват

следната закономерност: колкото повече съседи има държавата, толкова по-често тя участва във войни.

Безусловно, изводите получени от изследователите в рамките на традиционните подходи са доста важни и навременни. Но, приведените подходи не отчитат връзката между територия и население, между същността на държавата и характера на границите. При това държавните и вътрешните политически, административни и културни граници не се разглеждат като единно цяло, като система.

3.2. Постмодернистски подходи

От края на 80-те години на ХХ в става очевидна необходимостта от разработване на нови теории за изучаване на феномена граници. В. А. Колосов извършва класификация на новите теоретични подходи, чиито основни черти и автори са приведени в таблицата по-долу.

Табл. 4. Класификация на постмодернистските подходи (по В. А. Колосов, 2003)

Доминиращи подходи и методи	Същност от 90-те години на ХХ в. насам	Основни концепции и постижения	Водещи автори	Практическо приложение
А. «Свят-системно – идентичностен» подход	Изучаване на границите на територията на равнина (глобално, макрорегионално, национално, локално) в зависимост от еволюцията	Модел на взаимовръзките между границите и йерархиите на териториалните идентичности в структурите „център-периферия”. Национализмът е една от правните норми.	А. Пааси (Финландия), Д. Нюмън (Израел), Дж. О’Лофлин (САЩ), П. Тейлър (Великобритания),	Използване на проблемите на границите, пограничните конфликти в националното и държавно строителство

	на територ. идентичности и техните места в йерархията на полит. граници		Т. Лунден (Швеция), Дж. Уотърбъри Дж. Екълсън (Великобритания)	
Б. Геополитически подходи	Въздействие на процесите на глобализация и интеграция на политическите граници	1. Разработване на представите за процесите «де-териториализация» и «ре-териториализация» и еволюция на съвкупността от функции на политическите и административните граници; 2. Концентрация на гранични, митнически и др. държавни служби, вкл. войски за спиране трафика на хора, наркотици, оръжие	Пак същите	Разработване на принципите на гранична политика и ТГС, създаване на еврорегиони и други видове трансгранични региони; Привличане на ПЧИ, но и стимулиране на сепаратистки движения или колонизиране на земи в чужбина
В. Границите	Изучаване на	Разработване на подхода към	Пак	Пак същите

<p>като социални представи</p>	<p>границите като социален конструктор, отражение на минало и настоящо състояние върху обществените отношения, тяхната роля като социален символ и значение в политическия дискурс</p>	<p>изучаването на границите като важен елемент на етническата, националната и други териториални идентичности;</p> <p>Границите се създават първоначално от соц. представи („висока и ниска геополитика”)</p>	<p>същите</p>	
<p>Г. «ПВП-подход» („политика – възприемане – практика”)</p>	<p>Изучаване на взаимовръзките между политиката, определяща проницаемостта на границите, нейното възприемане от хората и практика на различни видове дейности, свързана с</p>	<p>Анализ на взаимодействията на политиките, регулиране на функциите на границата, нейното възприемане, идентичност на хората и дейността на териториалните равнища; влияние на посочените фактори на</p>	<p>Х. ван Хоутум и О. Крамш (Нидерландия), Дж. Скот (Германия)</p>	<p>Регулиране на пограничното сътрудничество и управление на трансграничните региони, регулиране на международните миграции и др.;</p> <p>регионална политика</p>

	границата	управлението трансграничните региони		
Д. Екополити- чески	Изследване на съотноше- нията на политичес- ките и природните границы (напр. басейнов подход)	Анализ на функциите на политическите и природни границы като единна система и разработване на пътищата за управление на трансграничните обществено- природни системы	О. Янг, А. Уестинг, Г. Уайт (САЩ), Н. Клиот (Израел), С. Долби (Канада), Дж. Блейк (Велико- британия), Н.Ф. Глазовски, С.П. Горшков, Л.М. Коритний (Русия)	Решаване на глобалните и регионални/ екологични проблеми; управление на международ- ните речни басейни

Като цяло новите подходи са естествена реакция на методологичните проблеми от последните десетилетия на XX в. Наистина, те не дават еднозначни отговори на огромната маса натрупали се въпроси, но и не в това тяхната задача. Основният резултат се състои в значителното разширяване на изследователското поле, привличане на по-голям кръг аспекти, останали извън полезрението на традиционната географска лимология. Лимологията става истински интердисциплинарна, синтетична наука, използваща методологическите подходи на съседните дисциплини.

Литература

Батаклиев, Ив. Родопите като политическа граница. – Тракийски сборник, 3, 1932

Дрончилов, Кр. Политическата граница. В: Годишник на СУ, т. 21, 1925

Иширков, А. Западната граница на Македония и албанците. София, 1908

Иширков, А. Граници на Добруджа, XXV, 284, 25 дек.1916

Иширков, А. Добруджанската ромъно-българска граница. – Военни известия, т. XXVI, бр. 6, 1917

Иширков, А. Западните граници на Санстефанска България. - Статията е преиздадена във Военен журнал, 6, 2000

Иширков, А. Тракийската ни граница според Парижкия договор за мир. - Читалищен преглед, 7-10, 1919

Иширков, А. Мирният договор в Ньой и границите на Българското царство. – Отец Паисий, II, 21-22, 1929

Радев, Ж. Географско положение, граници и територия на Царство България. В: Статистически годишник на Царство България

Радев, Ж. Географска и етнографска България в нейните исторически граници. – Училищен преглед, 5–6, 1926

Колосов В. Теоретическая лимнология: новые подходы./В.А.Колосов.// Журнал «Международные процессы». – Том 1. Номер 3 (3). Сентябрь-декабрь 2003 - (<http://www.intertrends.ru/three/004.htm>)

Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география : Учебник для студентов вузов. / В.А. Колосов , Н.С. Мироненко. – М. : Аспект-Пресс, 2005. – С.301-313

Колосов В. Теоретическая лимнология: новые подходы./В.А.Колосов.// Журнал «Международные процессы». – Том 1. Номер 3 (3). Сентябрь-декабрь 2003 - (<http://www.intertrends.ru/three/004.htm>)

Туровский, Р.Ф. Политическая регионалистика. М., 2006

Цветкова, О.В. Политическая лимнология: концепт границы. В: Журнал Регионология, №3, 2015

Central European Service for Cross-Border Initiatives European Institute (CESCI), H-2500 Esztergom, Hungary <http://institute.cesci-net.eu/en/crossing-borders-studies> Crossing the borders. Studies on cross-border cooperation within the Danube Region Case studies: Ruse and Giurgiu

Foerster, H. Grenzen und Grenzraume in der geographischen Forschung. https://www.europa-uni.de/de/struktur/unileitung/projekte/trialog/sommerschule_thorn/Foerster_Grenzen_und_Grenzraume.pdf

Houtum, H. van. An overview of European geographical research on borders and border regions. In: Journal of Borderland Studies, Vol. XV, Nr. 1, 2005

Stoyanov, P. Bulgarian Regions at EU External Border: the Case Study of Bulgaria-Turkey Border Area. In: Geographica Timiensis, vol. 19. Nr. 2, 2010;
Stoyanov, P. Bulgaria-Romania cross border cooperation: problems and perspectives from Bulgarian Point of view. In: Balkans – languages, culture, society. Veliko Tarnovo, 2015

* * * On borders, boundaries and borderlands; theoretical limology <https://criticalgeography.wordpress.com/2010/04/27/on-borders-boundaries-and-borderlands-theoretical-limology/> (към 22.04.2017)

5. РЕГИОНАЛНА ИНТЕГРАЦИЯ

Терминът „интеграция” (от лат. *integrare* – възстановявам) широко навлезе в обществената и икономическата литература през последните няколко десетилетия. Тя характеризира обединяването на единици, респ. формирането на по-големи цялости. В социологията и икономиката тя има широка употреба, напр. социална, расова или етническа интеграция, икономическа интеграция, политическа интеграция и т.н. Последните се използват и в географията – в икономическата, политическата, регионалната. Най-често под тях се разбира създаване на икономическо и/или политическо единство от две или повече страни. В зависимост от мащаба тя бива глобална, регионална, (среща се и терминът глобално-регионална интеграция), субрегионална („малка интеграция”). Съотношението на тенденциите на глобализация и регионална интеграция и въпросът за наличието или отсъствието на конфликт между тези процеси остават в зоната на засилено внимание на икономисти, политолози, географи. През последните години се формира и „наука за интеграцията”, в която влизат различни направления на класическите науки, вкл. географията, респ. тези от тяхната изследователска работа.

Същност на регионалната икономическа интеграция (РИИ). Това е процес, в който държавите влизат в регионално споразумение за да засилят регионалното сътрудничество чрез изграждане на регионални институции и правила. Целите на споразумението могат да се простират от икономически до политически. Опитът от РИИ до сега показва нарастване на усилията за премахване на бариери пред свободната търговия в региона, нарастване на свободното движение на хора, работна сила, стоки и капитали през националните граници и за да намаляват опасността от регионални въоръжени конфликти, напр. чрез изграждане на доверие и сигурност, приемане на съвместни решения по политически въпроси.

Така, РИИ се дефинира като асоцииране на държави на базата на географската близост и съседство в даден регион, чиито условия са фиксирани в договор или други споразумения. Редица изследователи на РИИ я дефинират като световен феномен на териториални системи, който увеличава взаимодействието между техните компоненти и създава нови форми на организация, съвместно съществуване наред с традиционните форми на държавна организация на национално равнище. Според редица

автори, инициативата за РИИ трябва да изпълва следните функции: Засилване на търговската интеграция в региона; Създаване на подходяща среда за развитие на (частното) стопанство; Разработване на инфраструктурни програми в подкрепа на икономическия растеж; Развитие на силни институции на публичния сектор и добро управление; Намалване на социалната ексклузия и развитие на инклузивното гражданско общество; Принос към мира и сигурността в региона; Разработване на екологични програми на регионално равнище; Запазване на регионалното взаимодействие с други региони на света.

Историята на регионалната интеграция води началото си от митническия съюз на германските държавици, който се формира под егидата на Прусия от 1818 г. и прокарва пътя към обединението на Германия. Днес регионалната интеграция в съзнанието ни се свързва главно с дейността на Европейския съюз (ЕС), Североамериканското споразумение за свободна търговия (НАФТА), Асоциацията на страните от Югоизточна Азия (АСЕАН), Азиатско-Тихоокеанското икономическо сътрудничество (АТИС), южноамериканската групировка Меркосур, а също и редица междудържавни обединения в постсъветското пространство. Междувременно броят на регионалните търговски споразумения (РТС), регистрирани от СТО, възлиза на около 160, и много държави са участници в няколко такива споразумения.

Споразуменията за регионална интеграция (СРИ) са главното развитие в международните отношения между държавите, които довеждат до взаимно разбирателство. От втората половина на ХХ в има взрив на създаване на регионални блокове за търговия, както и на политически такива. Размерът на търговията в рамките на търговските блокове е около 35% от световната. Главната им цел е да се намалят търговските бариери между страните. През последните години се отбелязват големи качествени и количествени промени в схемите на СРИ: развитие на „дълбока“ интеграция; промяна от тесен регионализъм към отворен модел; разширяване на търговските блокове. Развитието на „дълбока интеграция“ е вследствие на констатацията, че досегашната традиционна търговска политика не е достатъчно адекватна да се справи с бариерите. Такава задълбочена интеграция се прилага първо в Програмата за единен вътрешен пазар в ЕС. Промяната от система на тесен регионализъм към отворен модел възниква от това, че търговските блокове между развиващи

се страни създадени през 60-те и 70-те на ХХ в се базират на определени специфични модели. Международната търговия все повече се допълва от различни форми на международно движение на фактори на производството (капитал, работна сила и технологии), в резултат на което отвъд граница започват да се преместват вече не само готовите стоки, но и факторите на нейното производство.

Интеграционните процеси водят до развитие на *икономически регионализъм*, в резултат на който отделни групи страни създават помежду си по-благоприятни условия за търговия, а в редица случаи и за междурегионално движение на факторите за производство, отколкото за всички други страни. Независимо от очевидните протекционистични черти, икономическият регионализъм не се счита за негативен фактор за развитие на международната икономика, само ако групата на интегриращите се страни, либерализирайки взаимните икономически връзки, не установява по-малко благоприятни, отколкото до началото на интеграцията, условия за търговия с трети държави. С други думи, икономическият регионализъм, упростирайки икономически връзки със страните от една група не трябва да води до тяхното усложняване с останалите страни. Докато регионализмът, в крайна сметка, не влошава условията за търговията с останалия свят, той може да се счита като положителен фактор за развития на международната икономика.

Сред най-важните предпоставки за интеграция са: Близко равнище на икономическо развитие и степен на пазарна зрялост на интегриращите се страни; Географска близост на интегриращите се страни, наличие в повечето случаи на обща граница и исторически формирали се икономически връзки; Общност на икономическите и други проблеми, стоящи пред страните в областта на развитие, финансиране, регулиране на икономиката, политическо сътрудничество и т.н.; Демонстрационен ефект; «Ефект на доминото».

Близко равнище на икономическо развитие и степен на пазарна зрялост на интегриращите се страни. С редки изключения междудържавната интеграция се развива или между индустриални страни, или между развиващи се. Даже в рамките на индустриалните и в рамките на развиващите се страни интеграционните процеси вървят най-активно между държави, намиращи се на прилизително еднакво равнище на

икономическо развитие. Опитите за обединяване от интеграционен тип между индустриални и развиващи се държави, макар и да ги има, се намират на ранен етап на формиране, което не позволява за сега да се правят еднозначни изводи за тяхната ефективност. В този случай поради изначалната несъвместимост на стопанските механизми, те обикновено започват с различен род преходни споразумения за асоцииране, специално партньорство, търговски преференции и т.п., срокът на действие на които се разтяга на много години докато в по-слабо развитите страни не се създадат пазарни механизми, сравними по степен на зрялост с механизмите на по-развитите страни.

Географска близост на интегриращите се страни, наличие в повечето случаи на обща граница и исторически формирани се икономически връзки. Повечето интеграционни обединения в света започват от няколко съседни страни, разположени на един континент, в непосредствена географска близост една друга, имащи транспортни комуникации и нерядко говорещи на един език. Към първоначалната група страни — интеграционното ядро, — станали инициатори на интеграционното обединение, се включват други съседни държави.

Общност на икономическите и други проблеми, стоящи пред страните в областта на развитие, финансиране, регулиране на икономиката, политическо сътрудничество и т.н. Икономическата интеграция трябва да реши редица конкретни проблеми, които реално стоят пред интегриращите се страни. Очевидно затова, че например, страните чийто главен проблем е създаването на основите на пазарна икономика, не могат да се интегрират с държави, в които развитостта на пазара е достигнала такова равнище, че изисква въвеждане на обща валута. Също и страните, у които главен е проблемът за осигуряване на населението с вода и храна, не могат да се съчетаят със страните обсъждащи проблемите на свободата на междудържавното движение на капитала.

Демонстрационен ефект. В страните, създаващи интеграционни обединения, обикновено се извършват положителни икономически промени (ускоряване темповете на икономически растеж, намаляване на инфлацията, нарастване на заетостта и т.н.), което оказва определено психологично въздействие върху другите страни, които разбира се следят

за извършващите се промени. Демонстрационният ефект се проявява, например, най-ярко в желанието на много социалистически страни колкото се може по-бързо да станат членки на ЕС, даже без да имат за това никакви по-сериозни макроикономически предпоставки.

«Ефект на доминото». След като повечето страни на един или друг регион са станали членове на интеграционно обединение, другите страни, останали извън неговите предели, неизбежно изпитват някои трудности, свързани с преориентацията на икономическите връзки на страните, влизащи в групировката, една с друга. Това нерядко води също до съкращаване на търговията на страните, оказали се извън пределите на интеграция. Някои от тях, даже нямайки съществен първичен интерес към интеграция, изразяват заинтересованост към включване в интеграционния процес поради опасения да не остане извън нейните предели. С това, в частност, се обяснява бързото сключаване от много латиноамерикански страни на споразумения за търговия с Мексико след влизането му в НАФТА.

Многобройните интеграционни обединения, възникващи и развиващи се в съвременната международна икономика, поставят пред себе си по принцип сходни задачи: Използване на предимствата от икономииите от мащаба; Създаване на благоприятна външнополитическа среда; Решаване на задачите на търговската политика; Съдействие за структурното преустройство на икономиката; Поддържане на младите отрасли на националната промишленност. Най-голямо развитие интеграционните обединения от различен тип получават през втората половина на ХХ в. Независимо от различията в подходите, идеологиите, определенията и названията на едни или други интеграционни процеси и групировки, в тях могат да се отделят някои общи черти и закономерности.

Исторически интеграцията еволюира през няколко **основни етапа**, всяка от които свидетелства за степента на нейната зрялост (класическа схема на Б. Балаша):

Преференциална зона (ПЗ): страните членки се договарят за снижаване на митата на всички или избрани стоки, с които търгуват помежду си. Такива споразумения могат да се подписват или на двустранна основа между отделните страни или между вече

съществуващата интеграционна група и отделна страна или група страни. В съответствие с тях страните си предоставят по-благоприятен режим една на друга, отколкото на трети страни. В известен смисъл това е отстъпление от принципа на най-голямо благоприятстване, който се санкционира от ГАТТ/СТО в рамките на т.нар. временни споразумения, водещи до образуване на митнически съюз. Преференциалните споразумения, предвиждащи запазване на националните митнически тарифи на всяка от подписалите ги страни, трябва да се разглеждат даже не като начален, а като подготовителен етап на интеграционния процес, който става такъв само когато получава по-развити форми (напр. АСЕАН възниква като ПЗ). Никакви междудържавни органи за управление на преференциалните споразумения не се създават.

Зона за свободна търговия (ЗСТ): Тук се отстраняват тарифни и нетарифни търговски препятствия (напр. мита, контингенти) между страните членки, т.е. предвижда се вече не просто съкращаване, а пълна отмяна на митническите тарифи във взаимната търговия при запазване на националните митнически тарифи в отношенията с трети страни. В повечето случаи условията на ЗСТ се разпростират върху всички стоки, без продуктите на селското стопанство. ЗСТ може да се координира от неголям междудържавен секретариат, разположен в една от страните членки, но често се минава без него, съгласувайки параметрите на своето развитие на периодични съвещания на ръководителите на съответните ведомства.

Табл. 1. Зони за свободна търговия в света (2010 г.)

Търговски съюз	Население (млн.д)	БВП (млрд. дол)	БВП/ч (дол)	Участници
Азиатско-тихоокеанско икономическо сътрудничество, АТИС (<i>Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC)</i>)	2 758 84	41 205 810	14 179	21 (АСЕАН +5, както и Канада, Мексико, Мексико, Чили, Перу, Русия)

Африкански съюз, АС (<i>African Union, AU</i>)	1 004,51	2 315 080	2 304	54 (Всички африкански държави, наблюдател Азербайджан)
ЕАСТ-ЮАТС	69,19	1 197 850	17 312	9 (4 участници на ЕАСТ, 5 участници на ЮАТС)
Зона за свободна търговия АСЕАН +5 (<i>Association of SouthEast Asian Nations, ASEAN</i>)	2 146,14	17 780 870	8 285	17 (10 страни на АСЕАН, както и Австралия, КНР, Хонконг, Макао, Нова Зеландия, Южна Корея, Япония)
Латиноамериканска асоциация за интеграция, ЛАИ (<i>Asociación Latinoamericana de Integración (the Latin American Integration Association, ALADI)</i>)	507,62	5 902 220	11 627	12 (4 страни на Андската общност, 5 страни на МЕРКОСУР, Чили и Мексико)
Общност на независимите държави, ОНД (<i>Содружество Независимых Государств, СНГ</i>)	271,27	3 124 690	11 520	11 (6 члена на ЕвразЭС, както и Армения, Азербайджан, Молдавия, Туркмения, Украйна)

Североамериканска зона за свободна търговия, НАФТА (<i>North American Free Trade Agreement, NAFTA</i>)	456,46	17 615 000	38 590	3 (Канада, Мексико, САЩ)
Централноевропейска асоциация за свободна търговия, ЦЕАСТ (<i>Central European Free Trade Agreement, CEFTA</i>)	28,29	255,12	9,018	8 (Албани, Босна и Херцеговина, Косово, Македония, Молдавия, Сърбия, Хърватска, Черна гора)
Южноазиатска асоциация за регионално сътрудничество, СААРК (<i>South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC</i>)	1 616,70	4 931 620	3 050	8 (Афганистан, Бангладеш, Бутан, Индия, Малдиви, Непал, Пакистан, Шри, Ланка)

Митнически съюз: Наред със свободната търговия между страните членки, срещу страните нечленки (трети страни) се създават общи външни мита. Това означава, че за участващите страни има ограничение на автономията в отделните сфери на външно-икономическата политика, особено на митническата политика. Функциите на външно-икономическата политика се пренасят върху една наднационална институция. Още ГАТТ предвижда за свободните зони за търговия и митническите съюзи изключения за т.нар. максимално облагодетелстване. Обикновено МС изисква създаване на по-развита система на междудържавни органи, координиращи провеждането на съгласувана външотърговска политика.

Най-често те приемат формата на периодични съвещания на министрите, ръководещи съответните ведомства, които в своята работа се опират на постоянно действащ междудържавен секретариат.

Табл. 2. Митнически съюзи в света (2010 г.)

Търговски съюз	Население (млн.д)	БВП (млрд.дол)	БВП/ч (дол)	Участници
Евразийска икономическа общност, ЕАИО (<i>Евразийское экономическое сообщество (ЕвразЭС)</i>)	205,59	2 654 730	12 913	6 (Беларус, Казахстан, Киргизия, Русия, Таджикистан, Узбекистан)
Източноафриканска общност, ИАО (<i>East African Community, EAC</i>)	140,02	185 130	1 322	5 (Бурунди, Кения, Руанда, Танзания, Уганда)
Европейски митнически съюз, Евросъюз, ЕС (European Union)	576,328	16 126 950	28 034	33 (30 участници в ЕИЗ, Андора, Сан Марино и Турция)
МЕРКОСУР, Общ пазар на страните от Южна Америка (<i>Mercado Común del Sur, MERCOSUR</i>)	282,60	3 213 000	11 369	5 (Аржентина, Бразилия, Венесуела, Парагуай, Уругуай)

Митнически съюз на Беларус, Казахстан и Русия (Таможенный союз ЕврАзЭС)	282,60	3 213 000	11 369	3 (Беларус, Казахстан, Русия)
Съвет са сътрудничество на арабските държави в Персийския залив, ССАДПЗ (<i>Cooperation Council for the Arab States of the Gulf</i>)	38,61	1 195 000	30 951	6 (Бахрейн, Кувейт, ОАЕ, Оман, Катар, Саудитска Арабия)
Южноафрикански митнически съюз, ЮАТС (<i>Southern African Customs Union (SACU)</i>)	56,512	578 065	10 229	5 (Ботсуана, Лесото, Намибия, РЮА, Намибия)

Общ пазар. Допълнително към отказа от ограничения върху стокопотоците и услугите (напр. туристически пътувания) между страните участнички се вдигат ограниченията за мобилността на факторите за производство (работна сила, капитал, техническа документация). Свободата на междудържавно придвижване, под защитата на единна външна тарифа, на факторите за производство изискват организационно значително по-високо равнище на междудържавна координация на икономическата политика. Такава координация се осъществява на периодични съвещания (обикновено един-два пъти годишно) на главите на държавите и правителствата на участващите стран, значително по-чести срещи на ръководителите на министерства на финансите, централните банки и други икономически ведомства, опиращи се на постоянно действащ секретариат. В рамките на ЕС — това са Европейският съвет, Съветът на министрите на ЕС и Секретариатът на ЕС.

Табл. 3. Общи пазари в света (2010)

Търговски съюз	Население (млн.д)	БВП (млрд.дол)	БВП/ч (дол)	Участници
Андска общност (<i>Comunidad andina, CAN</i>)	97,33	869 880	8 937	4 (Боливия, Еквадор, Колумбия, Перу)
Европейска икономическа зона, ЕИЗ (European Economic Area, ЕЕА)	497,43	15 193 290	30 544	30 (27 страни на ЕС и 3 на ЕАСТ – Исландия, Лихтенщайн, Норвегия)
КАРИКОМ (<i>Caribbean Community (CARICOM)</i>)	16,53	96 770	5 855	15 (Антигуа и Барбуда, Бахами, Доминика, Гренада, Хаити, Монсерат, Сейнт Китс и Нейвис, Сейнт Винсент и Гренадини, Барбейдос, Белиз, Гаяна, Ямайка, Суринам, Тринидад и Тобейго)
Централноамерикански общ пазар, ЦАОР (<i>Central American Common Market (CACM)</i>)	37,83	217 000	8 937	5 (Гватемала, Коста рика, Никарагуа, Салвадор, Хондурас)

Икономически и (валутен) съюз (ИС): Освен свободната мобилност на стоки, услуги и производствени фактори, като цел се поставя хармонизацията на националната икономическа политика в

интеграционното пространство, напр. чрез обща валутна, конюнктурна, социална, секторна и регионална политика. Участващите страни губят автономията си не само в областта на външноикономическата политика, но и в отделни главни сфери на вътрешната икономическа политика. Наднационални институции получават в тези области право на решение, които се отнасят за страните участнички. С постигането на хармонизация на националната икономическа политика се постига пълна икономическа интеграция. Тези междудържавни органи имат право да вземат решения по въпросите засягащи организацията, без съгласуване с правителствата на страните членки. В рамките на ЕС това е Европейската комисия (ЕК).

Табл. 4. Икономически и валутни съюзи (2010)

Търговски съюз	Население (млн.д)	БВП (млрд.дол)	БВП/ч (дол)	Участници
Евروزона (Eurozone)	296,88	10 870 140	36 614	17 (Австрия, Белгия, Кипър, Естония, финландия, Франция, Германия, Гърция, Ирландия, Италия, Люксембург, Малта, Нидерландия, Португалия, Словакия, Словения, Испания)
Зона на френския тихоокеански франк (CFP-Franc)	0,504	14 165	28 081	3 (Френска Полинезия, Нова Каледония, Уолиси и Футуна)
ЕКОВАС (Economic Community of West African States (ECOWAS))	294,65	561 420	1 905	15 (Бенин, Буркина-Фасо, Кот Дивоар, Кабо Верде, Гвинея, Гана, Гвинея Бисау, Гамбия, Либерия, Мали, Нитер, Нигерия, Сенегал,

				Сиера Леоне, Того)
ЕКОЦАС (<i>Economic Community of Central African States, ECOCAS</i>)	146,08	283 930	1 944	11 (Ангола, Бурунди, Камерун, ЦАР, Чад, ДР Конго, Екваториална Гвинея, Габон, Руанда, Сао Томе и Принсипи)

По принцип е възможно съществуването и на шесто равнище на интеграцията - *политически съюз* (ПС), който предвижда и предаване от националните правителства на голяма част от своите функции в отношенията с трети страни на наддържавни органи. Това фактически означава създаване на международна конфедерация и загуба на суверенитет на отделните държави. Но нито една интеграционна групировка не постига такова равнище на развитие, а и не поставя пред себе си подобни задачи.

Точно да се определи на какво равнище на развитие действително се намира едно или друго интеграционно обединение понякога е доста трудно поради липсата на достатъчно съпоставима информация, тъй като често възникват големи различия между провъзгласените цели и реалните постижения. Нерядко групировка, наричаща се икономически съюз мож да се намира едва на ранни етапи на взаимна ликвидация на митническите тарифи, т.е. още да не е достигнато даже равнището на ЗСТ, а обединение считащо се за МС, може да съществува само на хартия, доколкото обща митническа тарифа още да не е разработена и въведена.

Класическата схема на американския икономист от унгарски произход Бела Балаша описва последователността на смяната фазите на регионална интеграция зона за свободна търговия – митнически съюз – общ пазар – икономически съюз – напълно интегрирана групировка не е загубила своята актуалност и днес редица регионални обединения преминават именно по този път, например Общият пазар на Източна и Южна Африка (КОМЕСА). В същото време тя вече не изчерпва цялото многообразие от ситуации и не трябва да се счита за догма. Повечето действащи зони за свободна търговия нямат перспективи за превръщане в митнически съюзи, макар по силата на това, че при техните участници са

различни задълженията по отношение на различните партньори и нерядко те нямат общи граници. Заедно с това някои групировки «прескачат» стадия на ЗСТ, веднага или почти веднага установявайки единни външни тарифи (Меркосур).

География на споразуменията за регионална интеграция (СРИ). Изказвайки се в Бангалор през януари 2007 г., Генералният директор на СТО Паскал Лами съобщава, че към 2010 г. общият брой на споразуменията за либерализация на търговията може да достигне 400. В техните рамки се осъществява повече от половината от световната търговия. През 2005 г. ГАТТ/СТО е регистрирала 312 регионални търговски споразумения (РТС), в сила остават 170 от тях. Освен това, не са преминали регистрации още 65 споразумения. Ако не се вземат под внимание преференциалните споразумения, повечето РИС са споразумения за свободна търговия (ССТ), броят на митническите съюзи се ограничава до 11. Това не е учудващо, тъй като една страна може да стане участник едновременно на няколко ССТ, но само на един митнически съюз (МС). При това, влизайки в МС, страната вече не може да сключва ССТ с трети страни отделно от останалите членове на МС. На практика, впрочем, такава се среща, но подобни ситуации означават непълно функциониране на МС (пример – сключване от Бахрейн и Оман на ССТ със САЩ, независимо от членството на тези арабски стран в Съвета за сътрудничество на държавите от Персийския залив (ССДПЗ), който е МС).

За последните 50 години в установяването и развитието на регионалната интеграция има най-малко *две вълни*. Първата преминава през 50–60-те години на ХХ в и се характеризира с преобладаване на „хоризонталната», или «широчинната», интеграция Север–Север и Юг–Юг. Примерът на Европейската икономическа общност (ЕИО), Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ), а също и Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) се оказва заразителен, и през 60-те години развиващите се страни, много от които малко преди това са получили независимост, започват да се обединяват в групировки. Те се опитват да провеждат политика на колективно импортозаместване, преодолявайки с това теснотата на националните пазари. Определен опит е придобит, но като цяло резултатите от интеграцията през първата вълна в Юга очакванията не се оправдават – въздействие оказва

бюрократичният (волунтаристичен) подход към вземането на решения, липсата на механизми на контрол за тяхната реализация, а и за заинтересоваността на бизнеса пречи слабата инфраструктура и недостигът на финансови и технологични ресурси.

Втора вълна на интеграционни процеси настъпва през втората половина на 80-те години след паузата през 70-те, свързана със структурните кризи в световната икономика. Европа пак дава пример: приемане и реализация на Единния европейски акт прокарва пътя към Маастрихтското споразумение, а то – към икономически и валутен съюз. През 90-те години, наред с развитието на обединения с «широчинна» насоченост (Север–Север или Юг–Юг) се проявява нова тенденция на интеграцията – Север–Юг. Преди всичко, става въпрос за НАФТА, а също и за АТИС. А и групировките на Юга през 90-те години за известно време се отказва от антикапиталистическата реторика и смекчават или отменят ограниченията над дейността на ТНК. Противоречието между глобалната и регионална интеграция получава неоднозначно развитие: от една страна, нарастването броя на регионалните групировки и споразумения поставя под въпрос глобалните договорености в рамките на СТО, а от друга страна, в съответствие с теорията за «втория по-добър» на британския икономист Джеймс Мид регионалните интеграционни проекти могат да се разглеждат като пробив напред в отделни участъци на «фронта» глобалната либерализация на икономическите отношения.

На институционално равнище, тенденцията към «меридионална» интеграция се проявява в няколко многостранни и множество двустранни инициативи. Най-голяма активност проявяват САЩ и ЕС. САЩ от устата на Буш старши заявяват в началото на 90-те години за стремеж да създадат общ пазар на двете Америки – «от Аляска до Огнена земя». В развитие на тази идея е сключен договорът за НАФТА, а през 1994 г. започва подготовка по формиране на Зона за свободна търговия на Америките (ФТАА), с участие на всички държави от Западното полукълбо, без Куба. ЕС от своя страна реализира няколко интеграционни инициативи с колективно членство. Първо, продължават да се развиват преференциалните споразумения между ЕС и голямата група страни на Тропична Африка, Карибския басейн и Тихи океан (т. нар. група АКТ). Второ, от 1995 г. върви т.нар. Барселонски процес – установява се сътрудничество на ЕС със страните от Средиземноморието, чиято крайна

цел е формирането към 2010 г. на зона за свободна търговия с участието на ЕС, ЕАСТ, страните сключили с ЕС споразумения за митнически съюз, и всички държави, с излаз на Средиземно море, плюс Йордания. Трето, ЕС сключва ССТ с Меркосур, води преговори за ССТ между ЕС и ССДПЗ. Институционализирани са отношенията на ЕС и с други междудържавни обединения – АСЕАН, Африкански съюз и т. н. ЕАСТ също има споразумения за свободна търговия с редица регионални групировки.

Первото десетилетие на XXI в. показва нови тенденции в развитието на интеграционните процеси, имащи някои признаци на тяхната *трета вълна*. Налице е нов етап на интеграцията Юг–Юг . Значителна активност проявява Бразилия, опитваща се да укрепи и институционализира икономическите и политическите си връзки с ЮАР и Индия. Самата Индия също преодолява традиционната си ориентираност към съседите си в Южна Азия и интензифицира контактите си с Югоизточна Азия. В двата случая става въпрос за страни гиганти, имащи развита промишленост и големи компании, стремящи се към експанзия на други развиващи се пазари. Напълно очевидно е, че в още по-големи мащаби това е характерно за съвременен Китай. Наред с двустранните и регионални връзки между средно развитите държави на Юга важно значение придобива и координирането на техните позиции в рамките на Доха-раунда от преговорите в СТО. В това също може да се забележи своеобразно възвръщане към ситуацията от 60-70-те години, когато развиващите се страни съвместно водят борба за нов справедлив международен икономически ред, която доведе до приемане от международната общност по инициатива на ЮНКТАД на Общата система на преференции. Екстремно проявление на „олевяване” на част от страните на Юга става появата на «Договора за народна търговия» (АЛБА) в състав Куба, Венесуела и Боливия.

Споразумения за свободна търговия. Тенденциите, които са характерни за съвременния етап на развитие на интеграционните процеси са бурно нарастване на броя на новите двустранни ССТ, излизане на двустранните ССТ извън рамките на регионите, усложняване на съдържанието на интеграционните споразумения. Впрочем, независимо от повсеместно водените се преговори за сключване на нови споразумения за свободна търговия, броят на действащите ССТ за последните години по парадоксален начин силно намалява. От 279 споразумения (при това

липсват редицата споразумения, сключени между страни нечленки на СТО) 142 са двустранни и многосторонни споразумения за свободна търговия. Но към 2008 г. много от тях са загубили сила във връзка с влизането на един или двамата участници в ЕС. Так, практически всички страни на Източна Европа, влезли в ЕС през 2004 и 2007 г., до момента на влизане са имали помежду си двустранни ССТ. За тяхна сметка остават 88 споразумения. Към тази цифра трябва да се добавят до 28 двустранни споразумения за свободна търговия между страните на ОНД, за сега невлезли в СТО, а също и 33 споразумения за асоцииране (сключвани от отделните страни или от групите страни с РИС, такива като ЕС, ЕАСТ, Меркосур), много от които също предвиждат режим на свободна търговия. Така, общо броят на действащите ССТ от различни видове към 2007 г. възлизат на около 150. В процес на сключване са още 20 споразумения за свободна търговия. От общия брой на споразуменията за свободна търговия основната част се пада на двустранните.

Многостранните ССТ са по-малко от десет. Такива са Североамериканската зона за свободна (НАФТА) и Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ). Зоната за свободна търговия на страните от АСЕАН (АФТА) е близка до заявения в нейното название статут: за 99% по тарифите са намалени до 0–5%, средното равнище на импортните мита вътре в АФТА е 1,5%. Най-голяма по броя на участниците е зоната за свободна търговия на 11-те държави членки на Общия пазар на Източна и Южна Африка (КОМЕСА), започнал да действа през 2000 г. Общо в КОМЕСА участват 20 страни, но останалите 9 члена на тази интеграционна групировка за сега не са приключили процеса на ликвидиране на търговските бариери по отношение на партньорите в КОМЕСА.

Редица *споразумения за свободна търговия* с участието на няколко страни са сключени на двустранна основа, в частност между ЕАСТ и Южно-Африканския митнически съюз (ЮАМС), между ЕС и Меркосур. На 30 октомври 2016 г. на церемония в Брюксел бе подписано двустранното търговско споразумение между ЕС и Канада - Всеобхватното икономическо и търговско споразумение за свободна търговия (СЕТА). С особено големи очаквания е подписаното на 4 окт. 2016 г. Транстихоокеанско партньорство за свободна търговия (ТРП).

В тези процеси може да се види тенденция за формиране на своеобразна институционална структурна «решетка» на *межрегионалните споразумения*. Накрая, две многостранни споразумения на практика са своего рода кластери на двустранни ССТ. Това са Централноевропейската зона за свободна търговия (ЦЕФТА) и ОНД. В ЦЕФТА по новия договор от 2006 г. са 8 участници: страните от бивша Югославия (без Словения), Косово, Албания и Молдавия. Почти всички са свързани помежду си чрез двустранни ССТ. Същото се отнася за страните от ОНД, макар този факт да е малко известен. За съжаление, до текстове на техните споразумения липсва открит достъп.

Независимо от малкия брой действащи многостранни споразумения за свободна търговия, техният брой и броят на участниците се очаква да нарасне в близките години за сметка на редица ССТ, които са подписани, ратифицирани и се реализират, но за сега са де факто преференциални споразумения поради незавършеността на процедурите по ликвидиране на взаимните търговски бариери. Сред най-големите инициативи от такъв род са Южноазиатската зона свободной търговия (САФТА), чиято реализация се придвижва последователно, независимо от сложните политически отношения между главните участници Индия и Пакистан. Друг голям проект е Голямата арабска зона за свободна търговия (ГАФТА) в състав от 17 страни. Нейните участници вече са намалили с 40% митата върху вноса на стоки от арабските стран и са приели решение да продължат процеса на взаимна либерализация на търговията. По всяка вероятност,

ГАФТА ще успее да инкорпорира съществуващите споразумения на нейните участници от по-тесен състав.

Наред с многостранните инициативи се увеличава броят на *двустранните ССТ*. Особено гъста е тяхната мрежа в Азиатско-Тихоокеанския регион (АТР) – с участие на държави от двете Америки, Източна и Югоизточна Азия. Преобладаващото мнозинство от двустранните ССТ са сключени между страни съседки или страни от един регион. Но нова тенденция през последните години е появата на ССТ между *страните, принадлежащи към различни региони*, разделени от океани. Това са такива ССТ, като САЩ – Бахрейн, Южна Корея – Чили, Перу – Йордания, Тайван – Гватемала, Израел – Канада, Япония –

Мексико. Такъв род споразумения вече не могат да се нарекат проява на регионална интеграция – налице е една от хипостазиите на глобализацията.

Не по-малко от половината от двустранните споразумения са подписани с участие на развити държави. Значителна активност тук проявява администрацията на САЩ. Географията на ССТ с участие на США е АТИС, Латинска Америка и Близкия изток. Партньори по ССТ стават правителствата, в една или друга степен ориентирани към западните либерални ценности. Ако в АТР САЩ преследват главно икономически цели, то в случая с държавите в Близкия изток не по-малко важни са политическите задачи – поддържане на лоялни на САЩ режими, реализирани на принципа «към мир – чрез търговия».

Латиноамериканската политика на САЩ по въпросите на свободната търговия също е ориентирана към лоялните правителства. До средата на първото десетилетие на новия век администрацията на Буш полага усилия за формиране на *Зона за свободна търговия на Америките (ФТАА)*. Но този проект, по същество възпроизвеждащ договора за НАФТА на по-широко пространство, се оказва замразен в резултат на рязката опозиция на Венесуела и от по-изгладените, но все пак съществени възражения на Бразилия и редица други страни на региона, където на власт са леви правителства. В резултат, в актива на Буш остават ССТ, сключени с Чили, Централноамериканския общ пазар (ЦАОП) и Доминиканската република, с Панама, а също с Перу и Колумбия. Съдбата на последното, впрочем, още не е решена, както и на ССТ с Южна Корея, подписано през 2007 г. Ръководителите на демократичното мнозинство в Конгреса на САЩ заявиха, че Конгресът няма да ратифицира тези два договора. В случая с Колумбия противниците на споразуменията за ССТ в САЩ говорят за нарушаване на правата на трудещите се в тази страна, в случая с Южна Корея – за дисбаланс във взаимната търговия, който споразумението не може да оправи.

По същество, позициите на противниците на ССТ в САЩ и страните на Латинска Америка имат много общо. Дълбока причина за протестите са високите темпове на либерализация и задълбочаване на специализацията на страните в едни или други групи стоки и услуги или обратно, промяната на тази специализация. Тези темпове превъзхождат възможностите за психологическа адаптация на хората към промените.

Твърде много и твърде често днес се налага да се сменя професията, мястото на работа и живеене, да се променя целия начин на живот. Вероятно, именно тук са корените на много протести срещу глобализацията в различните ѝ проявления. В страните на Латинска Америка това се надстроява над традиционно високото равнище на социална поляризация и големите мащаби на корупция. Свой «принос» внася и пренебрегването на социалните и екологични въпроси от страна от редица ТНК.

Усложняване на съдържанието на ССТ става още една важна тенденция на последните две десетилетия. Наред с търговията със стоки, днес те включват договорености за либерализиране на редица други сектори, в т. ч. търговията с услуги, инвестиционния режим, придвижването на бизнесмени, електронна търговия, регулиране на държавните поръчки, защита на конкуренцията, правата на трудещите се, въпросите на защитата на интелектуалната собственост, екологичните проблеми и др. Не е трудно да се забележи, че това изброяване прилича на списъка от споразумения, отличаващи СТО от ГАТТ. Това не е случайно, в основата на споразуменията стоят потребностите и интересите на развитите държави, и преди всичко на САЩ. Чиновниците на ведомството на Търговския представител на САЩ изготвят както проекти за ССТ, така и предложения за дневния ред на СТО. Първоначално повечето посочени точки се появяват в договорите за НАФТА, а след това (почти «копирано») преминават в другите споразумения сключени от САЩ, а също повлияват върху формирането на пакета от споразумения в рамките на СТО.

Литература

Андрианов, В. Перспективы единого экономического пространства// Экономист, № 12, 2005

Буторина, О.В. Европейский союз: модель для сборки // Россия в глобальной политике. № 6, 2004

Димова, Р., Теоретични въпроси на икономическата глобализация, Икономическа мисъл, 5, 2002

Димова, Р., Международна икономическа интеграция, УИ „Стопанство”, С., 2008

Димова, Р., Теоретични основи на международната

икономическа интеграция <http://research.unwe.bg/br9/nt-r.dimova.pdf>
(30.04.2012)

Стоянов, П., Субрегионалната интеграция в Западна Европа. - Год. на СУ "Св. Кл. Охридски", книга 2 - География, т. 85, 1994

Шеров-Игнатъев, В. Г. Современные тенденции региональной интеграции. В: Вестник СПбГУ. Сер. 5. Вып. 2, 2008

Шишков, Ю.В. Теории региональной капиталистической интеграции. М.: Мысль, 1978

Шишков, Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. М.: НП «III тысячелетие», 2001

Balassa, Bela A. The Theory of economic integration. Homewood : R.D. Irwin, 1961

Balassa, B. The Theory of Economic Integration. Westport : Greenwood Press, 1982

European Integration Theory/ A. Wiener, T. Diez (eds). Oxford – New York, 2004

Habermas, J. Towards a United States of Europe. <http://www.Signandsight.com/features/676.html> (7.05.2012)

International Economic Integration / ed. by A. M. El-Agraa. 2nd ed. L. : Macmillan. Y. : St. Martin's Press, 1988

Jovanovich, M. N. International Economic Integration. L. : Routledge, 1988

Kasten, Z. Die europaische Wirtschaftsintegrgration. Grundlagen. Uni-Taschenbucher 690. Munchen. 1978

Machlup, F. A History of Thought on Economic Integration. – Columbia University Press. 1977

Mead, J. The Theory of Custom Unions. Amsterdam, 1955

Neun für Europa. Die EWG als Motor europäischer Integration. Düsseldorf-Köln, Eugen Diederichs, 1973

Regional Integration. Europe and Asia Compared // Woosik Moon (Ed.). – Aldershot, Hants, England; Burlington, VT. 2005

Robson, P. The Economics of International Integration. L. : George Allen & Unwin, 1987

Roepke, W. International Order and Economic Integration. Dordrecht, 1959

Scitovsky, T. Economic Theory and Western European Integration. London, 1958.

Slreeten, P. Economic Integration, Aspects and Problems. Leyden, 1964; Weiller J. L'economie internationale depuis 1950. Paris 1965

Stone Sweet, A. and Sandholtz W. European Integration and Supranational Governance // Journal of European Public Policy. 1997. N4.

Tinbergen, J. International Economic Integration. Amsterdam, 1954

Viner, J. The Custom Unions Issue. N.-Y.-London, 1950

5. РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЯ НА ГРАДОВЕТЕ

Развитието на Географията на градовете у нас като цяло изостава в сравнение с другите географски школи. Предвид на това, че сме сравнително урбанизирана страна и у нас преобладаващата част от населението живее в градовете, не е оправдано да се отделя толкова малко внимание. Второ, изучаването на географското пространство може да става на дуалистичния принцип градско и селско пространство. Това изисква и развитие наред с общата География на градовете, но и на регионална География на градовете. Разбира се тук не се има предвид традиционното описание на градовете по т. нар. схема на Кирххоф-Хетнер-Барански, а типологичното им изследване, извеждане на най-важните черти и тенденции на развитие. Странно е, че все повече навлиза от социологията (след излизането на едноименната книга на С. Сасен) терминът „глобален град”, а за регионален град някак си българските географите не пишат. Според нас, в основата на отделянето на регионални типове град трябва да стои:

- Типът развитие, т.е. отделянето на регионални типове град съобразно пътя на развитие (съобразно тезата за „зависимостта от пътя”);
- Регионалната принадлежност, съобразно Културната и Регионалната география, като градът се възприема като културен ландшафт, т.е. преработен от човека природен ландшафт.

За всеки тип град може да се проследи специфичен път на развитие, като той може да се опише по идеално-типичен начин с последователност на фазите/етапите на развитие. Същевременно трябва да се отбележи, че това развитие не протича във всички градове по един и същи начин. Особеностите на вътрешноградската диференциация трябва се обобщават моделно и да се пояснят. Общо, голямопространствената диференциация на градската структура се обяснява с наслояването на моделите на организация на градското пространство. Специфични за региона структури, които продължават да живеят преди всичко в стария град, биват от една страна преформирани от структури, които са резултат на най-различни рамкови условия, а от друга – от отделни елементи на съвременния град, които са разпространени в цял свят и са единно оформени.

По-долу ще разгледаме типологичните и регионални подходи, за отделяне на регионални типове градове. Всичко това искаме да послужи като изходна точка за отделянето на Регионална география на градовете.

Типизацията на градовете в света според пътя на развитие става най-често в зависимост от „крайъгълния камък“ в развитието, като обществена система (в зависимост от подходите на социологията, политикономията), доминиране на някой от секторите на стопанството (аграрен, индустриален, обслужващ или третичен сектор), важен период в политическата история и др. Така например, при обществената система се следва тезата за линейното развитие, в резултат на което се отделя античен град – феодален град – капиталистически град – социалистически, с техните вариации докапиталистически и посткапиталистически, респ. досоциалистически и постсоциалистически. При капиталистическия град се отделят модификации като фордистки и постфордски град. Според доминирането на сектор на стопанството най-често за такъв крайъгълен камък се взема индустрията: доиндустриален град – индустриален град – постиндустриален град, но се среща и аграрен тип град или обслужващ тип град, в резултат на терциеризацията на стопанството. Съобразно процесите на развитие: предмодерен град – модерен град – постмодерен град. А ориентирането към някакъв период на политическата история: доколониален град – колониален град – постколониален град. Напоследък се среща и една още по-груба подялба на типове град: западен тип на развитие, незападен тип на развитие.

По-популярно като че ли е отделянето на типове градове съобразно културната и регионалната география. Според първата, напр. християнски град, мюсюлмански град, ориенталски град, или комбинирано ислямско-ориенталски град. Според Регионалната география типове град се отделят съобразно макрорегиона или страната, напр. европейски, англоамерикански, латиноамерикански, респ. британски, руски, китайски и т.н. През последните десетилетия се отделят и *комбинирани, културно-регионални типове град*.

1. Концепции за културните региони и нейното въздействие върху отделянето на културно-пространствени типове градове

Без да се спираме хронологично на опитите за културно-регионална подялба на света, които датират от древността, ще отбележим, че изключително влияние има концепцията на А. Колб (Kolb, A., 1962). Единството на културния регион според него почива върху „особеното свързване на ландшафто-изграждащите природни и културни елементи на самостоятелен духовен и обществен ред и взаимовръзка на историческия процес” (пак там, с. 40). Той отделя неутрални характеристики за обособените от него 10 културни региона на света, като следва традиционната йерархизация на културите: Западен културен регион, Руски и Източноевропейски културен регион, Сино- и Източноазиатски културен регион, Индокитайски, Индопацифистки или Югоизточноазиатски културен регион, Индийски културен регион, Ориенталски културен регион, Негридски културен регион, Англоамерикански културен регион, Индианско-иберийски културен регион, Австралийско-Тихоокеански културен регион.

Последователят на Колб, Й. Невиг (Newig, J., 1986) предлага чисто регионална характеристика, т. е. на Регионалната география, за да подчертае равностойността на всички култури и за да се избегне опасността от дискриминация: Европа, Съветски съюз, Източна Азия, Югоизточна Азия, Южна Азия, Ориент, Черна Африка, Северна Америка, Латинска Америка, Австралия и Океания.

От своя страна С. Хънтингтън (Huntington, S., 1996) застъпва известната и доста оспорвана теза за „сблъсъка на цивилизациите”. Неговото внимание обаче се концентрира повече върху „разломите” между цивилизациите, в смисъла на „културната тектоника на плочите”. Така той отделя: Западен християнски културен кръг (вкл. Англоамерика, Австралия/Нова Зеландия), Руско-ортодоксален културен кръг, Китайски културен кръг, Японски културен кръг, Индуистки културен кръг, Ислямски културен кръг, Африкански културен кръг, Латиноамерикански културен кръг.

Прилагане на концепцията за културното пространство (регион) върху градската структура и градското развитие се предприема от Л.

Холцнер (Holzner, L., 1967). Той си поставя за цел да отдели в света „културно-пространствени типове градове”, като за целта използва 7 сфери на влияние – историческа, икономическа, технологична, демографска, религиозно-философска, етническа и социално-политическа, които се характеризират с много разнообразни черти. В резултат, той отделя 11 големи региона, както и Израел като особен случай, а именно: Западна Еворпа, Източна Европа/Съветски съюз, Източна Азия/Китай, Япония, Югоизточна Азия, Южна Азия, Орент, Африка на юг от Сахара, Северна Америка, Австралия/Океания. В тях се обособяват сравнително хомогенни по отношение на посочените сфери културно-регионални типове град.

Концепцията за културните региони и отделените културно-пространствени типове градове е много критикувана. Макар все още да продължава да се използва, трябва да се вземат под внимание и критиките (Рорр, В., 2003):

- Културно-пространствените типове град не са реални образувания, а абстрактно „създадени” категории. В ерата на глобализацията пространственото отграничаване на културата става все по-проблематично, поради мобилността, дифузията;

- Отделянето на 8-12 големи културни региона е значително генерализирано. Затова в техните рамки се отделят (таксономично) субрегиони и региони от трети порядък.

2. Характеристика на типовете град съобразно пътя на развитие

В историческа перспектива градовете в различните културни региони преминават съвсем различни пътища на развитие, както се показва в разработената от Х. Фасман (Fassmann, H., 2005) схема на табл. 1, позовавайки се на А.К. Дът и др. (Dutt et.al.,1994).

Табл. 1. Пътища на развитие на градовете в културните региони (съставено по Fassmann, H., 2005)

Западен път на развитие	Незападен път на развитие
<p>1.1. Варианти на Западна Европа</p> <p>Доиндустриален 1 > индустриален > постиндустриален</p> <p>1.2. Варианти на социалистическото преустройство (Източна Европа, бившия Съветски съюз)</p> <p>Доиндустриален 1 > индустриален > социалистически > постиндустриален</p> <p>1.3. Варианти на европейските селищни колонии отвъд океана</p> <p>(доиндустриален 1) > индустриален (Северна Америка по-рано, Австралия и Нова Зеландия по-късно) > постиндустриален</p> <p>1.4. Варианти за Япония</p> <p>Доиндустриален 1 > индустриален</p>	<p>2.1. Варианти на старата градска традиция</p> <p>(Ориент, Южна Азия)</p> <p>Доиндустриален 1 > колониален/дуален (Южна Азия по-рано, Ориента по-късно) > колониален > постиндустриален</p> <p>2.1. Варианти на по-ранна градска традиция (Латинска Америка, Югоизточна Азия)</p> <p>(доиндустриален 2) > колониален/дуален (Югоизточна Азия, Латинска Америка рано, Африка на юг от Сахара късно) > постколониален (ЛАМ рано, Африка на юг от Сахара напоследък) > постиндустриален</p> <p>2.3. Варианти на социалистическото преустройство (Китай)</p> <p>Доиндустриален 2 > (колониален/дуален) ></p>

> постиндустриален	социалистически постиндустриален	>
--------------------	-------------------------------------	---

Ще се опитаме да поясним по-подробно избраните характеристики. Под понятието „доиндустриален град” според Г. Съоберг (Sjoberg, G., 1965) се обобщават всички белези на градовете, които са възникнали преди „индустриалната революция” и все още не са преобразувани от нея и все още не се съпровождат от технологични промени (напр. строителство, транспорт). Много често отделни елементи на доиндустриалния град са запазили до днес. Това важи особено за градовете на Третия свят. Те са променили по-малко облика си и структурата си най-често с това, че са станали значителни индустриални центрове, и по-скоро тук са приложени пренесени от други райони иновации на строителната и транспортната технология. Затова за „индустриален град” в по-тесен смисъл трябва да се говори само по отношение на Европа, Англоамерика, Австралия/Нова Зеландия и Япония, защото само тук – макар и фазово отложено и със специфични по региони особености – се е извършила истинска индустриална революция и индустрията както по отношение на произведената стойност, така и по заетост – във всеки случай времево – доминира градското стопанство. Вътрешната структура на „индустриалния (модерния) град” може да се характеризира чрез хомогенни функционални части, доминиращ функционален център, както и постепенен спад на рентата по местоположение отвътре навън, както се описва в абстрахираща форма от моделите на екологията на човека на Чикагската школа на социологията (табл. 2).

Табл. 2. Структура на модерните и постмодерните градове (по Wood, G., 2003, 134, променено)

Модерни градове	Постмодерни градове
-Хомогенни функционални части	-Хаотична мултицентрична структура („хетерополис”)
-Доминиращ търговски център	-Постсубурбанистично развитие (молове, „едж ситис”)
-Постоянен спад на рентата по местоположение на центъра	-Обширни части се характеризират

	с бедност - „Ограждения”(Gated communities) - Хайтек коридори
--	---

През втората половина на ХХ в индустриалният (модерният) град все повече се преобразува в „постиндустриален (постмодерен) град”. Е. Соджа (Soja, Е., 2000) интерпретира тези промени като четвърта градска революция и нарича формирация се град „постметрополис”. Преструктурирането на модерния град се проявява първо в това, че вторичният сектор (съобразно модела на Фурастие) намалява значението си, а третичният сектор все повече господства. Също нараства глобалното omрежване на градовете, благодарение на високо развитите комуникационни технологии и световния обмен на капитали и икономически стоки. Също, световната мобилност е в подем, и тук има все още големи бариери и регламентиране. Този процес на глобализация се регулира от няколко водещи градове, глобалните градове. Характерно е, че всички глобални градове от „първи порядък” са разположени в (пост)индустриалните страни. Лондон, Ню Йорк, Токио се отнасят във всички ранг-листи към тях, допълнително най-често се посочва Париж (Hall, Р., 2002). Само в културния регион Австралия/Нова Зеландия няма град издигнал се в тази група.

Към постиндустриалния (модерния) град, който днес се очертава едва в контури, се отнасят не само малкият брой глобални централи на управление, но и понятието се схваща много по-широко от тип: икономически фордисткото производство се променя в постфордистко и доминира секторът на услугите, демографски се забелязва редуциране на размера на семействата и домакинствата, както и нарастващо застаряване, в социално отношение все пак нарастват противоречията. От една страна все повече се уеднаквяват стиловете на живот и образците на потребление, а пространствено-структурно продължава субурбанизацията, съпроводена с фрагментиране на градския ландшафт, което се проявява във възникването на охранявани и защитени, частно организирани острови на живеене, на пазаруване и отчасти на труд (Racione, М., 2001). Ако постмодерният град се характеризира много често с прозвището

„хетерополис”, то се има предвид, че хомогенно-функционални части на модерния град са заменени от хаотични мултицентрични структури. Регулационната теория сочи нарастване на фрагментирането като резултат на специфичната фаза на развитие на капиталистическите страни (Wood, 2003). Като прототип на постмодерния град се счита Лос Анджелис (Soja, 1995, 2000).

Дълго преди в континентална Европа да започне индустриалната революция, първо между 1760 г. и 1780 г. от Великобритания, а после и от страни на Европа се основават в много части на света нови градове, а съществуващите се бележат от нея значително и отново се преобразуват. Това развитие започва с откриването на Америка от Колумб (1492 г.), свързано с отварянето на морски път за Индия и Източна Азия. Под „колониален град” се обобщават градовете като тип, които в хода на европейската експанзия от ново време са основани (често планомерно) като административни или търговски центрове (Knox, P.L., Marston, S.A., 2001), още в края на XV в и началото на XVI в в Латинска Америка, Югоизточна Азия, Южното Средиземноморие и Атлантическото крайбрежие на Северна Африка и накрая през XIX в - в Африка южно от Сахара, в части от Ориента и Китай. Част от тези градове не са привързани към предишни селища, както при селищните колонии на Северна Америка, Австралия/Нова Зеландия (colonization cities, по Dutt et.al., 1994, 27) или те подобно на Латинска Америка са напълно разрушени; друга част се разполагат при повече или по-малко големи съществуващи селища. В тези случаи се говори типологично в Южна Азия и в Ориента за „дуален град” (Escher, E., 1982). Дуалните градове се формират, когато при ново селище на европейците с времето – често отделено със „санитарен кордон” се разполагат селища на местното население, както често е случаят в Африка на юг от Сахара. Зейглер, Брун и Уилямс (вж при Brunn, S.D., Williams, J.F. and Zeigler, D.J. 2003) говорят при това за дуален град, когато се събират европейска част и една традиционна, местна част.

Европейското, по-късно североамериканското влияние са преобразували обаче не само градовете в колониалните империи, но и такива, които не са имали колониално управление. Широко разбираното понятие „уестърнизация” включва този случай и се отнася съвсем общо за възприемането на иновации, на образци, на форми на живот и ценности от западните страни (Wirth, E., 1968, 101 - за ориенталския град). Тъй като

колониалното господство в отделните страни и региони приключва в съвсем различни периоди, „постколониалният град“ също води различно началото си в миналото. Особен случай са повечето страни на Латинска Америка, които постигат държавната си независимост още в началото на XIX в, иначе фазата на постколониалния период започва едва след Втората световна война, в няколко африкански страни даже едва от 70-те години на XX в. В извънтропична Южна Америка (Аржентина, Уругуай, Чили, Южна Бразилия) директното европейско влияние върху градското развитие продължава благодарение на масивната имиграция от Европа през постколониалната епоха. Обратно, няколкото селищни колонии в Африка значително се разпадат, само в Намибия, Зимбабве и Южна Африка в градовете все още живее голям брой хора с европейски произход. Само в няколко случая постколониалният град се е доразвил в индустриален град (напр. в новите индустриални страни). Индустрията има по-значително място преди всичко в отделните страни на Латинска Америка и Югоизточна Азия, без все пак да се прекъсне доминирането на третичния сектор.

След руската революция от 1917 г. и разпространето на съветското влияние след Втората световна война, се формира типът „социалистически град“. Наистина корените на тези градове са отчасти по-стари, преустройството по време на социализма и плановото стопанство обаче е толкова силно, че изглежда справедливо да се говори за особен тип. Извън бившия Съветски съюз и Източна Европа само градовете в Китай, както и няколко други се отнасят към тази категория, все пак с много различно досоциалистическо развитие. След промените в Източна Европа и разпадането на Съветския съюз, социалистическият град е обхванат от промени вследствие на трансформацията, в Югоизточна Азия (Виетнам, Лаос, Камбоджа) и Китай по-малко се удава системната промяна, на първо място – най-малкото отчасти – поради обръщането към капитализма и пазарното стопанство.

Като ръководна линия и мащаб за сравнение на по-нататъшните разсъждения се взема (западно)европейският път на развитие (табл. 1). Този подход не бива да се разбира като европейска перспектива, а се дължи на това, че преходът от доиндустриален към индустриален град се извършва първо в Европа и европейският колониализъм от XVI в нататък трайно преобразува градовете в повечето части на света и това се вижда до

днес. Европейският град се разделя на 2 подгрупи, за да се отчете фактът, че Източна Европа и бившият Съветски съюз в по-ново време следват социалистически път. Градовете на европейските селищни колонии в Северна Америка и Океания се развиват с времево-фазово забавяне също в индустриални градове, без все пак да показват сравнима с Европа историческа дълбочина. Извън Европа и европейските селищни колонии, само Япония има подобен път на развитие, все пак при изцяло различна от Европа ситуация.

Като обобщаваща характеристика на досега дискутираните процеси се говори за „западен път на развитие”. На него противостои „незападният път на развитие”. Той показва 3 варианта, които още веднаж се разделят предвид на времевите премествания на отделните фази. Идеалният типичен път от доиндустриален през колониален/дуален към постколониален град е най-удачен най-вече за градовете на Южна Азия и Ориента. В двата региона градското развитие води началото си далече в миналото, колониалното преобразуване в Южна Азия започва обаче много по-рано. В сравнение с тях колониалното минало на градовете на Латинска Америка, Югоизточна Азия и Африка на юг от Сахара или въобще го няма или се ограничава до отделни случаи. В Латинска Америка съществуващите преходни селища, напр. в Мексико Сити или Куско, са съзнателно разрушени, за да подчертаят скъсването с миналото. Продължителността на колониалното владение, както началото и краят на колониалния период са много различни в тези три културни региона. Друга разлика може да се види в това, че дуални структури въобще не са се формирали в Латинска Америка, а в Югоизточна Азия само ограничено, докато в Африка на юг от Сахара са видими като колониално наследство днес.

Пътят на развитие на Китай се различава най-значително от досега посочените. От една страна имаме само ограничен колониален отпечатък, така че може да се говори за постколониална фаза само с големи ограничения, от друга тук социалистическото преустройство (като изключим Източна Европа) е най-голямо. Като друг особен случай (Dutt et. al 1994, 90) посочват градовете в богатите на нефт държави на Арабския полуостров, защото те са особено напреднали по пътя на постиндустриалния град.

3.Тези за конвергенцията и дивергенцията на градската структура и развитие

Водеща идея при анализа на градското развитие в различните културни региони е противоречиво дискутираният от 60-те години на ХХ в насам въпрос, дали градските структури в света се сближават и различните пътища на развитие в бъдеще ще се съберат в типа „постиндустриален град” или ще останат голямопространствени различия и в бъдеще те няма да се премахнат. Тезата за конвергенцията води началото си от един сравнителен анализ на англоамериканския и латиноамериканския град. Той води Л. Ф. Шноур още през 1965 г. до повлияната от теорията за модернизацията хипотеза, че „градовете навсякъде по света преминават определени фази на развитие и се развиват по еднакъв начин на късния стадий” (Hofmeister, В., 1996, 3). При това той се позовава на социалните градиенти и техните промени с времето. Традиционният латиноамерикански образец на намаляване на социалния статус от центъра навън (обратно на Бърджис) се променя през 40-50-те години на ХХ в в обратна последователност (от типа на Бърджис), което отдавна е типично за англоамериканския град. И в други региони на Третия свят има редица белези за това. Главните фактори на промяната се виждат в индустриалното и технологично преобразуване на градовете, свързано с бързия демографски растеж, нарастващата социално-икономическа хетерогенност и нараснала пространствена мобилност.

До много свободно схващане стига Хоули (Hawley, А. Н., 1971), който сравнява градското развитие в западните и незападни общества. Според него процеси от еднакъв вид заличават все повече различната изходна културна ситуация и накрая водят до еднакви градски структури (1971, с. 191). Според тази мултилинеарна хипотеза за конвергенцията, градското развитие започва при много различни културни рамкови условия; чрез нарастващото участие в еднакви технологии и пазари, все пак се извършва стандартизиране и с това – световно сближаване (Hofmeister, В., 1996). В немскоезичната география Р. Щевиг (Stewig, R., 1983) най-силно застъпва конвергенцията в градското развитие. Съществуващите различия (и при това само между развиващите се и развитите страни) се схващат като „отклонения” от една обща закономерност”. Те се виждат в определена времева последователност, каквато е протекла при развитите страни. Постулира се, че и развиващите

се страни по отношение на демографските, икономическите и социалните условия следват този преход и затова техните градове конвергират към структури, каквито има вече в развитите страни.

Критика на тезата за конвергенцията, първо особено на Шноур (1965), прави Т. Дж. Джонстън (Johnston, T. J., 1972). При това той подчертава, че и англоамериканските градове в социално-пространственото си развитие и структура в никакъв случай не са еднакви и това още повече важи за останалия англосаксонски свят. Второ, той указва на резултатите от много емпирични изследвания в англоамериканските градове, според които моделът на Бърджис може да се използва само за описание на пространствения ред на жизнения цикъл, докато социално-икономическата структура отговаря по-скоро на секторния модел на Хойт. И трето, накрая той подчертава другите икономически и обществени рамкови условия в Латинска Америка, водещи до отклонения.

Още по-основна е критиката на Б. Бери (Berry, V., 1973). Той подчертава фундаменталните различия в типовете процеси на урбанизация в отделните макрорегиони на света и с това се доближава до схващането, което има дълга традиция в западната география, за намиране на връзка между градското и културното пространство по смисъла на Холцнер (1967). В историческа ретроспекция Бери стига до схващането, че урбанизацията в различните региони на света, въпреки някои общи неща, не следва един, а няколко пътя на развитие, т.е. според него както по отношение на процесите, така и на резултатите съществуват фундаментални културно-пространствени различия. За това отговорни били преди всичко различните социално-политическите дадености, отколкото че резултатът от различни планови стратегии. Все пак с това по-скоро развитите страни се разделят на различни групи (свободни пазарни стопанства, пазарни стопанства със силна държавна намеса, насочени към преразпределението страни на благоденствието, социалистически страни), докато в Третия свят не могат да се отделят повече групи.

Средна позиция се застъпва между другото от Холцнер (1981), Лихтенбергер (1989), Бер и Мертинс (1995), както и Хофмайстер (1996). Австрийската специалистка по география на градовете Е. Лихтенбергер (1989) отделя вариантни (културно-пространствено специфични) и

инварианти (културно-пространствено схващани) фактори на градските структури по отношение на наличните технологии на производство, на строителство, на транспорт, на снабдяване и депониране, както и на информация и комуникация. До известна степен също последователността на пространствените системи на организация на обществото - от общество с разделение на труда, през общество на консумация на свободното време, което става значително в зависимост от политическата система, ако се сравнява Европа с Америка (както го прави Е. Лихтенбергер) и не включва Третия свят. Към вариантите фактори се отнасят: 1. Устойчивостта на наследените структури, като градска морфология и формиране на квартали, традиционни норми и начин на поведение на населението, както и политико-административни форми на организация; 2. Градостроителни принципи на оформление, между които особено формите на жилищно строителство; 3. Политическите системи, вкл. техните представи и мерки по отношение на обществото и икономически структури и организационни форми.

За мащабното равнище на културния регион това означава: универсални процеси, като модернизация, урбанизация или индустриализация, предизвикват различни реакции на съответните общества, от което отново се получават различни градски форми и пространствен порядък. Това не изключва, че има също регулярно повтарящи се елементи, структури, както и вътрешни и външни пространствени отношения, които са присъщи за всички градове, още повече в сходни етапи на развитие. Те все пак са тясно преплетени с културните особености и едва с взаимодействието на „уникалността“ и „надрегионалната закономерност“ възниква характерния за културния регион *тип град* (Holzner, L., 1981, 171).

Настъпилото през 70-те години преструктуриране на световната система на базата на новите технологии за възникване на глобални потоци и мрежи, които се описват с термина „глобализация“ повлиява в голяма степен градските структури, но все пак води не до световна хомогенизация и универсализиране, а имплицира тъкмо „локалната диверсифицираност и специфичност“ (Korff, 1993, 25), което намира израз в термина „глокализация“. Според В. Гебе (Gaebel, W., 2004, 317) значението на регионалните различия въпреки глобализацията и общата тенденция на „откъсване от мястото“ на икономическите и социалните връзки по-скоро

нараства. Това се дължи на обстоятелството, че в системата на световното разделение на труда отделните големи пространства/ региони, страни и градове играят максимално решаваща роля и с това „интернационалните пространства”, които са част от глобалното общество и отразяват определен стил на живот (напр. хотели, сгради с кантори и апартаменти, търговски центрове, вериги за бързо хранене) имат количествено много различна тежест и също социално-пространствената диференциация напредва с различна скорост и в различен размер се замества от „фрагментиране”. С това се има предвид, че определени групи лица и „територии” стават функционално ирелевантни, нямат или имат само много малко опции за бъдещето и при това биват изтласкани в икономическата, пространствената и социалната периферия. М. Кастелс (Castels, M, 1991) описва това развитие с понятието „разделен на две град”. Щ. Кретке (Kraetke, St., 1995) позовавайки се на концепцията за т.нар. „quartered city” на Маркузе (Markuse, P., 1989) говори за „многократно разделения град”.

Следователно може да се каже, че процесът на глобализация предизвиква както конвергенция, така и дивергенция и съответната структура на града се определя от специфичния образец на тези явления. Това подкрепя тезата, че има широко поле за действие на Регионалната география на градовете.

Литература

Стоянов, П., Глобализация и регионализация. - В: Сборник статии "Основни проблеми на географското образование във ВУЗ (в контекста на регионалната политика и регионалното развитие на България)". Свищов, 2001

Стоянов, П. Китайският град: социални и пространствени промени. В: География 21, 6, 2011

Bahr, J. und Mertins, G. Die lateinamerikanische Grosstadt. Darmstadt (=Erträge. 1995

Berry, B. J. L. The human consequences of urbanization. London, 1973

- Brunn, S.D., Williams, J.F. and Zeigler, D.J. Cities of the World. Lanham/Maryland, 2003
- Castels, M. Die zweigeteilte Stadt: Arm und Reich in den Städten Lateinamerikas, der USA und Europas. In: Schabert, T. Die Welt der Stadt. München, 1991
- Dutt, A.K. et.al. City forms of China and India in global perspective. In: Dutt, A.K. et.al. The Asian City, Dordrecht, 1994
- Escher, E. Grundeigentumsstruktur und Grundstücksmobilität in Taza/Marokko. Mitt. Fraenk. Geogr. Ges. 27/28, 1982
- Fassmann, H., Stadtgeographie I: Allgemeine Stadtgeographie, Westermann, 2005
- Gaebe, W. Urbane Räume. Stuttgart (=UTB 2511), 2004
- Hall, P. Die europäische Stadt, 2025: Dilemmata und Lösungen der Zukunft. 53. Dt. Geographentag Leipzig 2001. Tagungsber. u. wiss.Abh. Leipzig, 2002
- Hofmeister, B. Die Stadtstruktur: ihre Ausprägung in den verschiedenen Kulturräumen der Erde. 3. Aufl. Darmstadt (Erträge der Forschung 132), 1996
- Hawley, A. H. Urban society & an ecological approach. New York, 1971
- Holzner, L. World regions in urban geography. Annals 57 (4), 1967
- Holzner, L. Die kultur-genetische Forschungsrichtung in der Stadtgeographie. Die Erde 112 (3/4), 1981
- Johnston, R. J. Towards a general model of intra-urban residential patterns. Progress in Geography 4 (2), 1972
- Knox, P.L. und Marston, S.A. Humangeographie. Heidelberg, 2001
- Kolb, A. Die Geographie und die Kulturerdteile. In: Hermann von Wissmann-Festschrift. Tübingen, 1962
- Korff, R. Die Megastadt: Zivilisation oder Barberei? In: Feldbauer, P. u. a. Megastädte. (=Beiträge zur Historischen Sozialkunde 2). Wien, 1993

- Kraetke, S. Stadt – Raum – Ökonomie: Einführung in aktuelle Problemfelder der Stadtoökonomie und Wirtschaftsgeographie. Basel (=Stadtforschung aktuell 53), 1995
- Lichtenberger, E. Stadtentwicklung in Europa und Nordamerika: kritische Anmerkungen zur Konvergenztheorie. In: Bochumer Geogr. Arb. 50, 1989
- Markuse, P. "Dual city": a muddy metaphor for a quartered city. *Internat. Journal of Urban and Regional Research* 13 (4), 1989
- Newig, J. Drei Welten oder eine Welt: Die Kulturerdteile. *GR* 38 (5), 1986
- Pacione, M. Modelling cities. *Geography* 86 (2-4), 2001
- Schnore, L. F. On the spatial structure of cities in the two Americas. In: Hauser, P. M. and Schnore, L. F. *The study of urbanization*. New York, 1965
- Sjoberg, G. *The preindustrial city*. New York, 1965
- Soja, E. Postmodern urbanism and the six restructings of Los Angeles. In: Watson, S. and Gabson, K. *Postmodern cities and spaces*. Oxford, 1995
- Soja, E. *Postmetropolis: critical studies of cities and regions*. Oxford, 2000
- Stewig, R. *Die Stadt in Industrie- und Entwicklungsländern*. Paderborn (=UTB 1247), 1983
- Wood, G. Die postmoderne Stadt: Neue Formen der Urbanität im Übergang vom zweiten ins dritte Jahrtausend. In: Gebhard, H., Reuber, P. und Wolkersdorfer, G. (Hrsg.): *Kulturgeographie*, Heidelberg, 2003
- Wirth, E. Strukturwandlungen und Entwicklungstendenzen der orientalischen Stadt. *Erdkunde* 22(2), 1968
- Wirth, E. *Die orientalische Stadt im islamischen Vorderasien und Nordafrika*. 2Bde. 2. Aufl. Mainz, 2001

6. МЕГАГРАДОВЕТЕ КАТО РЕГИОНИ В РИСК

През последните десетилетия се наблюдава силна тенденция към нарастване на катастрофалните случаи с човешки жертви и икономически щети вследствие на природни и предизвикани от човека рискове. Един от главните фактори за увеличаването на такива рискове е нарастващата урбанизация и преди всичко разрастването на големите и свръхголемите градове (мегаградове) и агломерации, които в частност са предразположени да създават кризи, социална дезорганизация, политически смутове и предизвикани от хората рискове, вследствие на тяхната изключително висока концентрация на хора и екстремна динамика на развитие. Случилите се през последните 5-6 години наводнения у нас напр. щяха да причинят много по-големи щети, ако бяха засегнали нашите големи градове, а не села. Но и в селските райони неизвършената оценка на риска се оказва пагубна.

В тази връзка, главната цел на това изследване е да се направи обзор на специфичните рискове в големите градове и агломерации, основните празноти в изследванията и задачите в бъдеще по отношение на стратегиите за минимизиране на риска, както и превенцията.

Изследването на природните и антропогенни рискове изисква мултидисциплинарен подход, поради широкия спектър от въпроси. Предвид на това по настоящия проблем работят редица изследователи от различни сфери на науката. Що се отнася до тяхното проектиране върху градовете, като координираща роля би трябвало да играят науките свързани с „изследване на градовете”, вкл. географията на градовете. В географията като цяло се е формирало и специално направление „географско изследване на риска”. То анализира ефектите на възприеманите заплахи на пресечната точка „общество-околна среда”. Изследването преследва две различни цели. При част от географското изследване на риска става въпрос да се определят обективните фактори на риска във взаимодействието „човек-околна среда”. Една друга част изследва, позовавайки се на конструктивистките социални науки, какви обществени ефекти са свързани с риска. Специфични белези на географското изследване на риска е вниманието върху пространствеността на риска и високите изисквания за интердисциплинарност и интегралност, като посредник между различните концепции за риска.

Същност на природния и антропогенния риск. Понятието „риск” е с чужд произход и се обяснява различно в речници и енциклопедии. Например, в речника на чуждите думи в български език на Ал. Милев, Й. Братков, Б. Николов (1970) неговият произход се сочи, че е от френски (risqué) и се дават за него четири обяснения, свързани най-вече с „възможна опасност”, „възможна загуба”. В английски език най-ранното използване на думата се дава в Oxford English Dictionary от 1621 г. в нейното френско изписване „risqué”, а от 1655 г. вече като „risk”, като се привежда следното тълкуване: „(Изложеност на) възможности за загуби, нараняване или други неблагоприятни или нежелани обстоятелства; шанс или ситуация, включваща възможност”. Днес в англоезичното пространство съществуват множество дефиниции, но като най-меродавна се приема тази на ISO 3100 (2009)/ISO Guide 73:2002, тъй като е разработена от международен комитет, представляващ над 30 страни. Тя е изключително кратка: „Ефектът на несигурност върху обектите”. Тя съответно се конкретизира за отделните сфери, като финансова, икономическа, екологична, здравна и др. Трябва обаче да се отбележи, че в английски това понятие се използва доста синонимно със „заплаха” (threat) и „опасност /риск” (hazard), в смисъл на нещо, което може да причини вреди. В тази връзка се използват редица понятия, като „възприемане на риска”, „анализ на риска”, „оценка на риска”, „управление на риска”, „третиране на риска” и др.

В използването на “risk” и „hazard” обаче се наблюдават и разлики. При наличие на опасност (hazard) трябва да е налична уязвимост (vulnerability), които при взаимодействие създават риск. Също по отношение на оценката на риска има различна употреба. Риск в смисъл на hazard е всеки биологичен, химичен, механичен или физичен „агент”, който причинява вреди на човека или околната среда с достатъчно излагане на опасност (exposure) и доза /размер (dose). Докато риск (risk) се дефинира като вероятност, която излага на опасност (hazard) и ще доведе до негативни последици. По-накратко това се формулира така: Риск (risk)= опасност /заплаха (hazard) x доза /излагане на опасност. В тази връзка се привеждат множество онагледяващи примери, напр. D. Okrent (1980) дефинира разликата от риска (вероятността) от удавяне с лодка или с океански лайнер. Подобно е определението на Г. Мардиросян (2007, с.37) по отношение на риска: „...вероятността от негативни последици и загуби,

резултат от взаимодействието между природни и /или антропогенни опасности и факторите, пораждащи уязвимост”. Той също прави разлика между риск и опасност. Привежда като понятия свързани с риска - „уязвимост”, „устойчивост”, „еластичност”. Определя уязвимостта като резултат на взаимодействието на редица фактори (с. 41): физически, икономически, социални, биологични.

Също, отделят се много *видове рискове* в смисъла на hazard, систематизирани по различни критерии, най-често генетични: механични и физически, биологични, химични и т.н. Но най-често те се групират на природни и антропогенни. *Природните рискове* включват всичко, което се причинява от природни процеси и може да включва очевидни рискове /заплахи, от вулкани до такива от малък мащаб, като срутване на скали /земни пластове. *Антропогенните рискове* или *предизвиканите от човека рискове* са създадени от хората, или продължително време (като глобалното затопляне) или непосредствено (като рискове при строителство), те включват дейност свързана с рискове (напр. летене), чието прекратяване премахва риска.

Трябва да се отбележи, че множество природни рискове са взаимно свързани, напр. земетресението може да причини цунами, какъвто беше случаят с катастрофалното морско земетресение пред бреговете на североизточна Япония през март 2011 г. Същото важи и за антропогенните: напр. сушата може да доведе до гладна епидемия. Прави се разлика и между природен риск и природно бедствие, т.е. когато рискът се прояви става инцидент, в резултат на който големите щети водят до бедствие. Често рискът /заплахата е скрит (а) и едва след проявата се стига до бедствие. При антропогенните рискове става въпрос за заплахи имащи елемент на човешко намерение, небрежност или грешка или включващи срив на създадена от човека система. Тук се отделят социални и технологични рискове.

Природните рискове и бедствия са обект на внимание както на световната общественост, така и на регионални организации. За това говори фактът, че през 2000 г. ООН стартира Програма за ранно предупреждение (UN International Early Warning Programme), за да установи причините за уязвимостта и да изгради устойчиви на бедствия общности чрез повишаване на вниманието към намаляването на риска от

бедствия като интегрален компонент на устойчивото развитие (УР), с цел намаляване на човешките, икономическите и екологични щети, вследствие на рисковете от всякакъв вид (UN/ISDR, 2002). Агенцията на ООН за намаляване на риска от бедствия е разработила Международна стратегия за намаляване на риска от бедствия (UNISDR, International Strategy for Disaster Reduction, unisdr.org). През 2004 г. ООН отделя 10-те заплахи за човечеството в специален панел: 1. Бедност, 2. Инфекциозни болести, 3. Деградация на околната среда, 4. Междудържавни войни, 5. Граждански войни, 6. Геноцид, 7. Други жестокости (напр. търговия с жени и деца за социално робство или отвличане за човешки органи), 8. Разпространение на оръжия за масово поразяване (ядрени, химически, биологични), 9. Тероризъм, 10. Транснационална организирана престъпност. В периода 2006-2007 г. темата на Международния ден на ООН за намаляване на бедствията е „Обучението за намаляване на бедствията започва в училище”.

На макрорегионално равнище, в Европа например, след транснационалните бедствени наводнения в басейните на реките Елба и Дунав от 2002 г. Европейската комисия (ЕК) създава Европейска система за предупреждение от наводнения (*EFAS*). Тя се изгражда в Съвместния изследователски център в тясно сътрудничество с националните центрове за прогнозиране на наводненията в държавите членки. Системата може да дава информация за наводнения до 10 дни предварително. Тя е предвидена да бъде в допълнение на националните оперативни прогнози за наводнения и се разпространява в партньорската мрежа на EFAS два пъти дневно. Европейският преглед на текущите и прогнозни наводнения осигуряват на ЕК полезна информация за подготовката и управлението на риска от наводнения по време на кризи. В момента партньорската мрежа се състои от 24 национални центрове за прогнозиране на наводнения в цяла Европа.

В началото на 2009 г. ЕК приема две решения, свързани с бедствията: „Подход на Общността за предотвратяване на природни и причинени от човека бедствия в рамките на ЕС” и „Стратегия за подкрепа на ограничаването на рисковете при бедствия в развиващите се страни”. Това е първият опит за установяване на по-стратегически подход за нарасналите рискове при променящите се климатични условия. Смята се, че единният подход е по-ефективен от отделните национални действия. По отношение на развиващите се страни Комисията изгражда стратегия на

ниво ЕС в подкрепа на ограничаването на последиците от природни бедствия в страни, изложени на висок риск. И двете решения допринасят за прилагането на Рамковата програма за действие от Хього за 2005 - 2015 г., приета на Световната конференция за намаляване на бедствията.

На 23 октомври 2007 г. Европейският парламент и Съветът на ЕС приемат Директива 2007/60/ЕО относно оценката и управлението на риска от наводнения. Целта е „да се определи рамка за оценка и управление на риска от наводнения, като стремежът е да се намалят неблагоприятните последици за човешкото здраве, околната среда, културното наследство и стопанската дейност, свързани с наводненията в Общността”. В Директивата се взимат под внимание нови определения за „наводнение” и „риск от наводнение”, като по този начин се изпълнява заплануваната цел. За всеки район на речен басейн или звено за управление, за част от район на международен речен басейн, която се намира на тяхна територия, държавите членки извършват: Предварителна оценка на риска от наводнения; Карти на районите под заплаха от наводнения и карти на районите с риск от наводнения; Планове за управление на риска от наводнения; Мерки за изпълнение и изменения. Накрая държавите членки предприемат необходимите мерки за съгласуване прилагането на настоящата директива и на Директива 2000/60/ЕО, като се съсредоточават върху възможностите за подобряване на ефикасността, обмена на информация и за постигане на съвместно действие и извличане на ползи, като се отчитат екологичните цели.

Защо нарастват природните и антропогенните рискове в големите градове и агломерации? Дори честотата на геофизичните събития да останат непроменени и независимо от многото усилия за намаляване на бедствията, главните причини за нарастване на свързаните с бедствия катастрофи и щети, могат да се намерят в следните процеси: демографския растеж, нарастването на натиска върху селското пространство, разрастването на урбанизацията, на неравенството, на политическите промени, на промените в климата, вследствие на икономическия растеж, технологичните иновации и др. С нарастването на населението в световен мащаб нараства и броят на хората, които могат да бъдат засегнати от риск и тяхната ранимост, а намалява сигурността със снабдяването с храна (проблем с недохранването), неадекватно е здравеопазването. Недостатъчният достъп до поземлени ресурси и

екологичната деградация принуждава хората да приемат неустойчиви практики на земеползване, при което все повече ареали стават региони в риск (напр. вследствие на обезлесяване, на свръхкултивиране, на ерозия на почвите). Миграциите, предимно село-град, водят до концентрация на нарастващ брой хора в често небезопасни, зле изградени, претъпкани, предимно крайбрежни градове. Нарастват диспропорциите в социалното развитие и фрагментацията на обществото. Същевременно последиците от глобалното затопляне дестабилизируют екологичните и икономическите системи. Функционирането на световната икономика подсилва уязвимостта от риск и нарастващата взаимозависимост засяга другите далече извън непосредствените ареали на въздействие.

В контекста на това развитие настоящите *процеси на урбанизация* играят ключова роля. До Втората световна война урбанизацията е първостепенна черта на развитите индустриални страни и едва от тогава бързият градски растеж също започва в развиващите се страни, вследствие на интензивната индустриализация и миграцията към градовете. За пръв път в историята на човечеството от 2007 г. над половината от населението на света живее в градовете. В световен мащаб делът на населението живеещо в градовете расте от 42,6% (1950) на 46,4% (2000) и 50,5% (2010), като то вероятно ще нарасне на 54,4% през 2020 г. и на 59,0% през 2030 г. (Табл. 1).

Табл. 1. Дял на градското население в света (% , 1990-2030 г.)

Източник: United Nations, 2010

Регион	1990	2000	2010	2020*	2030*
Света	42,6	46,4	50,5	54,4	59,0
Азия	31,5	36,8	42,2	47,2	52,9
Океания/Пасифик	70,7	70,4	70,2	70,4	71,4
Европа	69,8	70,4	72,8	75,4	78,4
Северна Америка	75,4	70,8	82,1	84,6	86,7
Латинска Америка и	70,3	75,5	79,6	82,6	84,9

Карибите					
Африка	32,1	36,0	40,0	44,6	50,0

*Прогноза

Като цяло темповете на нарастване на градското население в света бележат спад след 2005 г., но регионално този процес е доста различен (Табл. 2). С най-високи темпове на растеж на градското население са развиващите се региони на Третия свят в Африка, а най-нисък в Европа, Северна Америка и Океания/Пасифика.

Табл. 2. Темпове на градския растеж в регионите на света (% , 1990-2015)

Източник: United Nations, 2007

Регион	1990-1995	1995-2000	2000-2005	2005-2010	2010-2015*
Света	2,4	2,2	2,2	1,9	1,8
Азия	3,2	2,9	2,8	2,3	2,2
Океания/Пасифика	1,5	1,4	1,5	1,3	1,2
Европа	0,3	0,1	0,3	0,4	0,3
Северна Америка	1,7	1,7	1,4	1,3	1,2
Латинска Америка и Карибите	2,5	2,2	1,9	1,6	1,4
Африка	3,8	3,4	3,4	3,4	3,3

*Прогноза

В този световен процес на урбанизация важно значение имат големите градове и агломерации (мегаградове и метрополни ареали). Те се развива междуременно като големи концентрации и с голяма гъстота на населението, с огромно разпростиране и сериозно нарастване на претоварването на инфраструктурата, в социално-икономически и екологичен аспект. В бъдеще това може да развие екстремна динамика в

демографията, икономическите, социалните и политическите процеси. Двата феномена – новият мащаб и динамика – прави мегаградовете уязвими, особено където административното управление липсва или е слабо.

Съобразно различните дефиниции, мегаградовете на чисто квантитативно равнище са метрополиите с население над 5 млн.ж , над 8 млн.ж , или над 10 млн.ж. Някои автори също посочват минимално равнище на гъстотата на населението (най-малко 2000 д/км²) и включват само градовете с един доминантен център (Bronger, D., 1996), при което полицентрични агломерации, напр. Рейн-Рур в Германия с 12,8 млн.ж са изключени. Други включват този полицентричен мегаградски регион (UN 2002, р. 116). Като цяло трудно е да се даде фиксирана дефиниция за мегаградове, тъй като каквито и максимални и минимални стойности да се поставят, ще е субективно, така че тя остава отворена за дискусии.

Табл. 3. Население на мегаградовете през 2000 и 2015 г.

Източник: UN 2002, р.120

Мегаградове (млн.ж)	Брой на населенето, млн.д		Нарастване, %
	2000	2015	2000 - 2015
5 до под 8	95,1	166,5	61,4
8 до под 10	74,1	107,4	33,3
Над 10	225,0	340,5	115,5
Общо	394,1	604,4	210,2
Брой мегаградове	39	58	19

Ако през 50-те години е имало само 4 града с население над 5 млн.д, то през 1985 г. те са вече 28. В зависимост от прага приет като най-нисък брой население за един мега град, сега в света има 16, 24 или 39 мега града, през 2015 г. те ще са вероятно 60 (табл. 3). Преди Втората световна война мегаградовете са феномен на развитите индустриални страни, а днес

далече най-голям брой градове са концентрирани в развиващите се и новите индустриални страни: 2/3 от мега градовете сега са в развиващите се страни, повечето от които – в Източна и Югоизточна Азия. Към 2002 г. малко над 394,2 млн.д живеят в мегаградове в света, от тях 246 млн.д в развиващите се страни, над 214,5 млн.д – в Азия. През 2015 г. се очаква да има около 604,4 млн.д живеещи в мегаградовете (UN 2002, р. 120). В някои от тях – Мексико Сити, Сао Паолу, Сеул, Мумбай, Джакарта и Техеран – броят на населението се утроява само между 1970 и 2000 г. (Coу, M. & Fr. Краас, 2003). Забележително е, че половината от градското население на света е в Азия, като тук са и най-големите градове и агломерации.

Табл. 4. Азиатски градове с население от 10 млн.д и повече

Източник: United Nations, 2010

1975		2000		2010		2020*	
Ранг	Град	Ранг	Град	Ранг	Град	Ранг	Град
Население		Население		Население		Население	
(млн.д)		(млн.д)		(млн.д)		(млн.д)	
1	Токио	1	Токио	1	Токио	1	Токио
26,61		34,45		36,67		37,09	
		2	Мумбай	2	Делхи	2	Делхи
		16,09		22,16		26,27	
		3	Делхи	3	Мумбай	3	Мумбай
		15,73		20,24		23,72	
		4	Шанхай	4	Шанхай	4	Шанхай
		13,22		16,58		19,09	
		5	Колката	5	Колката	5	Дака
		13,06		15,55		18,72	
		6	Осака-Кобе	6	Дака	6	Колката
		11,17		14,65		18,45	

	7 10,28	Дака	7 13,12	Карачи	7 16,69	Карачи
	8 10,02	Карачи	8 12,38	Пекин	8 14,30	Пекин
	9 10,00	Москва	9 11,63	Манила	9 13,69	Манила
			10 11,34	Осака-Кобе	10 11,69	Истанбул
			11 10,55	Москва	11 11,66	Москва
			12 10,52	Истанбул	12 11,37	Осака-Кобе
					13 10,59	Шенжен
					14 10,51	Чунцин
					15 10,41	Гуанджоу
					16 10,26	Джакарта

*Прогноза

Мега градовете имат голям брой специфични проблеми с понякога забележителни сходства. Например, Fuchs et al. (1994, p. 7) подчертава: „Докато е вярно, че развитието на мегаграда се корени в контекста на страната или региона , ...мегаградовете имат повече общи неща един друг, отколкото със своя хинтерланд“. Сред повечето важни общи характеристики са напр. високата концентрация и гъстотата на населението (през 2009 г. в Макао с 20 141 д/км² тя е най-висока в света, следвана от Монако 15 250 д/км², Сингапур 6 745 д/км², Хонконг 6 422 д/км²).

За мегаградовете са характерни екстремните равнища, в някои случаи значително неконтролирана пространствена експанзия, високи равнища на транспортния трафик, в редица случаи различни равнища на инфраструктурни дефицити, високи концентрации на промишлено производство, признаци на екологична деформация и претовареност, нерегулирани и напрегнати пазари на земята и недвижимото имущество и недостатъчно снабдяване с жилища, в някои случаи екстремни социално-икономически диспропорции, както и високо равнище на динамизъм във всички демографски, социални, политически и екологични процеси. Независимо от това трябва да бъдем внимателни за генерални твърдения, че сред мегаградовете има ясни различия в качеството на инфраструктурата, в равнището на икономическо развитие (напр. процесите на трансформация, социалната поляризация или политическото управление и управляемост), които различия не бива да бъдат игнорирани.

Безспорно мегаградовете са икономически активни ареали и възлови точки на глобализацията. Тук са концентрирани икономическите дейности на националната и глобална икономика, те са пионерната движеща сила за развитие на национално и по-широко регионално равнище. Особеният потенциал на икономиките на мегаградовете може да се намери в широкия спектър и високия динамизъм на техните икономически дейности, националният и по-широк регионален потенциал е максимализиран и свързан в международните икономически цикли.

Много мегаградове са „*приматни градове*” (primate cities), напр. поради диспропорционално високия дял от националното население, концентриран в тях и създаващ като резултат екстремно поляризирана градска система, където другите градове в страната са почти без значение. Това също е вярно за функционалната приматност, напр. по отношение на доминиращата роля на мегаграда в националните административни, политически, икономически, социални и културни дела. По правило мегаградовете в развиващите се страни не играят значителна политическа и икономическа роля в глобалната градска система, въпреки големия брой на населението им, и от тук за разлика от мегаградовете в индустриалните страни като Токио, Ню Йорк или Париж – не са сред световните градове или глобалните градове с глобални политически и икономически центрове на власт и влияние (по смисъла на С. Сасен, 1991, 2011).

Защо мегаградовете са райони на глобален риск? Мегаградовете са в частност застрашени, тъй като са все повече засегнати от природни и антропогенни рискове, и те – като високо комплексни и уязвими системи – са дори повече изложени на глобалните промени, както и самите са допринасящи за това: така мегаградовете могат да са и жертва и същевременно - създатели на рискове. Още, трябва да се има предвид, че досега малко на брой мегаградове са изживели катастрофи и са необходими превантивни мерки.

Поради своите частни характеристики и проблеми споменати по-горе, мегаградовете се оказва, че са високо уязвими при криза и бедствие: внезапно нарушаване на снабдяването, тежки екологични проблеми или големи катастрофи могат бързо да доведат до серия от тесни места или до спешни случаи за голям брой хора или да влошат по-нататък положението на социално най-слабите групи население. Колизии и конфликтите могат да имат множество измерения, тъй като те могат да възникнат от слабо координирана администрация и планиране, от нарастващото влияние на глобализацията, от нарастващи социално-икономически диспропорции и интензифициращите се екологични проблеми. Затова рисковете са свързани с комплексни източници, фактори и мрежи.

Общо е необходимо да се различат понятията „hazard” (като причина) като „потенциална заплаха” за хората и тяхното „благосъстояние” и „risk” (като последицата) като „вероятност за проява на специфичен риск/ hazard”. Когато голям брой хора са убити, ранени или засегнати, събитието се определя като „бедствие” (disaster), без универсална дефиниция на нейния мащаб. Качествено то се определя като събитие концентрирано във времето и пространството, в което общността е подложена на няколко опасности и понася такива щети от своите членове и физическите съоръжения, че социалната структура се прекъсва и изпълнението на всички или някои от важните функции на обществото се спъват.

Двата главни комплекса от природни и антропогенни рискове (табл. 5) се нуждаят от изследване най-малкото поради нарастващото влияние на процесите на глобални промени. Доколкото въздействията на рисковете са свързани с внезапно или бавно начало, трябва да се отчитат ползите и загубите, както и директни и индиректни, материални и нематериални,

краткосрочни и дългосрочни ефекти. По-долу ще дадем примери за градуве и мегаградове по време на събития с риск, като са включени само няколко големи събития на рискове (без рисковете на недохранването и лошото здравеопазване).

Фиг. 5. Екологични и антропогенни (предизвикани от човека) рискове

Източник: Kraas, Fr., 2003

Екологични рискове	Предизвикани от човека рискове
<ul style="list-style-type: none"> -Земетресения -Вулкнични изригвания -Цунами -Бури (тропични, екстропични, местни урагани, градушки) -Наводнения (щормови приливи, екстремни валежи, ледоходни наводнения) - Свличания на земни пластове - Пожари в горите, лесостепта и степта - Суши, горещи вълни - Снеговалежи, мразове, лавини - Повишаване на глобалното морско равнище 	<ul style="list-style-type: none"> - Замърсяване на въздуха, водите, почвите, шумово замърсяване - Катастрофи (сблъскване на самолети, кораби, влакове, автомобили) - Пожари (отчасти във връзка със земетресения) - Индустриални експлозии, изтичане на токсични газове - Болести и епидемии по хората, растенията, животните - Социално-икономически кризи, престъпност, бедност, дезинтеграция - Граждански бунтове, терористични атаки - Ядрени аварии, изтичане на радиоактивни вещества -Бактериологична и ядрена война

От природните рискове ще отбележим най-вече следните:

- *Земетресения и вулканични изригвания.* Например, през 1737 г. земетресение близо до Калкута убива 300 хил. д. На 1 септ. 1923 г. в резултат на земетресение от 8,3 степен в региона Канто (около Токио и Йокохама) загиват 143 хил. д, около 1 млн.д остават без покрив вследствие на пожарите. В Мексико на 18 септ. 1985 г. земетресението с магнитут 8,2 по Рихтер предизвиква над 10 хил. убити, близо 41 хил. ранени и около 80 хил. бездомни. В Кобе от земетресението (7,3 степен) от 17 септ. 1995 г. около 6 400 са убитите и щетите достигат 119 млрд. дол. или 2,5% от БВП на Япония тогава (разрушени са около 200 хил. сгради, множество авто и жп магистрали, пристанища и др.). В Турция земетресението в района на Измит на 17 август 1999 г. (7,6 степен по Рихтер) загиват 17 217 д, 43 959 д са ранени и около 500 000 д остават без покрив. В Хаити от земетресението на 12 януари 2010 г. (магнитут 7) загиват 220 хил. д, 300 хил. д са ранени, 1,1 млн. остават без жилища. У нас земетресението от 4 март 1977 г. (7,6 по Рихтер) е с епицентър Вранча в Румъния. Докато в Свищов са сринати две големи сгради (8-етажен блок на съвета и общежитието на «Свилоза», най-вероятно поради спестени строителни материали) и загиват 109 д, то на отсрещния дунавски бряг в румънски град Зимнич са пострадали само къщи и няма човешки жертви.

Морските земетресения са по-особени, защото водят след себе си и морски приливи, вкл. цунами. Например, това от 26 дек. 2004 г. в Индийски океан, северозападно от о. Суматра (Индонезия) е със сила 9,3 степен по Рихтер, загиват включително в резултат на последвалото цунами до 250 хил.д. В Тихи океан земетресението на 11 март 2011 г. се разрази пред Североизточен Хоншу в Япония (префектури Мияги, Ивате и Фукушима), където има голям град (Сендай - малко над 1 млн.ж). То бе последвано от цунами. Това земетресение бе със сила 9-та степен по Рихтер и се счита за най-голямото в историята на Япония и четвърто по сила в света от 1900 г. насам. То е с епицентър на 130 km пред Сендай и 373 km пред Токио в Тихи океан (хипоцентър на 25 km дълбочина). Ако то се бе случило пред залива на Токио, разрушенията и човешките жертви щяха да са много по-големи. В резултат загиват над 15 хил.д, а щетите се оценяват от Световната банка на над 230 млрд.дол, без да се отчитат загубите на компаниите и последиците от аварията на АЕЦ Фукушима-1. Освен от земетресението и цунами, значителни са разрушенията вследствие на предизвиканите пожари от електроинсталации и изтичане на

природен газ от газопроводи. Затворени са за кратко всички пристанища на страната, АЕЦ, НПЗ и много други промишлени предприятия.

- *Цунами*. През 1833 г. по време на изригването на вулкана Кракатау (Индонезия) са засегнати градове в Ява и Суматра (няма данни за човешките и материални щети). На 26 дек. 2004 г. голямо земетресение, второ по сила от всички регистрирани (9,3 степен по Рихтер), предизвиква най-мощното от всички известни цунами, от което пострадват в Индонезия 180 хил.д, в Шри Ланка 31-39 хил.д, Тайланд - над 5 хил.д. (общо над 235 хил. д загинали). Вълните, ударили полуостров Ачех в Северна Суматра, са достигнали максимална височина от 24 до 30 m, навлизайки до 2 km навътре в сушата. За разлика от повечето подобни случаи в Тихия океан, тук става дума за няколко поредни вълни цунами, удряйки около 30 мин. една след друга. Най-силна е третата вълна, която достига крайбрежието около 1 час и 20 мин. след първата. В Япония през март 2011 г. вълната достига средно 10 m, в преф. Мияги достига максимално 40,5 m, като нанася най-големи поражения на гр. Сендай, и АЕЦ Фукушима-1, с опасност за Токио за бъде изселен.

- *Бури*. Например циклоните в Калкута през 1864 г., Хайфон (Тонкински залив) през 1881 г. и в Мумбай през 1882 г. убиват десетки хиляди, респ. 300 хил. и 100 хил.д, тайфунът в залива Исе (Япония) през 1959 г. убива над 5000 д.

- *Наводнения*. Например, наводнението в Дака през 1988 г., както и през 2007 г., когато от голямото наводнение в Южна Азия са засегнати около 30 млн. д. Банкок и голяма част от Тайланд през лятото и есента на 2011 г. са застигнати от наводнения в резултат на проливните дъждове. На 21 окт. с.г. градът е обявен за зона на стихийни бедствия. На 30 окт. е регистрирано рекордно равнище на водите на р. Менам Чао Прая, преминаваща през града – 253 cm над морското равнище, което е с 3 cm над това на хидротехническите съоръжения. Към 28 ноември броят на загиналите наброява 616 д, в т.ч. 150 д загинали от електрически ток чрез водата. Над 1,3 млн.д са се обърнали за медицинска помощ.

- *Свлачища на земни пластове*. Например, в Рио де Жанейро през 1988 г. свлачища убиват 277 д, 735 д са ранени и над 22 хил.д са преместени.

- *Пожари в горите, лесостепта и степта.* Например т. нар. „хазе” през 1992 г. силно засягат Джакарта и Сингапур.

Многобройни са и случаите на природни бедствия с човешки и материални щети, като *суши и горещи вълни* (напр. градският микроклимат с горещи острови), на *интензивни снеговалежи, мразове и лавини*, както и на *повишаване на световното морско равнище*.

От предизвиканите от човека (антропогенни) рискове ще отбележим най-вече следните:

- *Замърсяване на въздуха, водите и почвите.* Например, Големият смог в Лондон на 2-9 дек. 1952 г. става истинска катастрофа, в резултат на която загиват около 4 хил. д от респираторни заболявания, още 8 хиляди умират през следващите седмици и месеци. В началото на август 2010 г. в Москва се разрази силен смог, при което пределно допустимата концентрация (ПДК) във въздуха надхвърли няколко пъти допустимите норми. Смъртните случаи нарастват два пъти.

От друга страна водата е с ключово значение не само в аридните райони, но тя е и сезонен въпрос във влажните тропици. Водата е тесен фактор в по-голяма степен отколкото си представяме: спадащи нива на земните пластове в крайбрежията и в районите на делтите, наводнения, неадекватно снабдяване с питейна вода, проблеми с управлението на отпадните води. Към това се прибавя здравният риск, възникващ от болести донесени от водата.

Особен риск представляват *неадекватното или несъществуващото депониране* на отпадъците и третирането на отпадните води, *деградацията и замърсяването на почвите, уличните катастрофи, пожарите* (напр. при пожарите в Лос Анджелис през 1993 г. изгарят над 200 хил. акра площи, разрушени са над 1000 къщи и причинени щети за 500 млн. дол.). Специално внимание трябва да се отдели на *индустриалните експлозии*, например изпускането на токсични вещества в Бхопал (Индия) през 1984 г. причинява между 2000 и 6400 д загинали, 34 хил. случаи на увреждане на очите и 200 хил.д мигрирали. В Китай през 2008 г., в град Иджоу (пров. Гуанси) избухва пожар в местния химически завод върху площ от 10 хил. km². В резултат на пожара и изпуснатите токсични газове (въглероден окис и др.) са загинали и ранени десетки души, евакуирани са 11 500 д.

Специфичен риск представляват *слягането на равнището на земните пластове* (напр. в Банкок, в Делхи).

- *Болести и епидемии*. Например, т.нар. черна смърт, голямата чума, холерата и тифът в Лондон през периода 1349-1861 г. причиняват над 250 хил. умрели. Само в резултат на Голямата лондонска чумна епидемия 1665-1666 г. са починали около 100 000 д, или около 20% от населението на Лондон.

- *SARS (атипична пневмония)* в Гуанджоу и Хонконг през 2002 и 2003 г., впоследствие и Виетнам и други страни на Азия, както и птичи грип 2003 и 2004 г., който бързо се разпространява в 8 страни на Източна и Югоизточна Азия, унищожени са над 100 хил. птици.

- *Социално-икономически кризи* (например, т.нар. азиатска криза през 1997 г., засегнала повечето страни на Източна и Югоизточна Азия).

- *Граждански бунтове и терористични атаки*, например в Лос Анджелис през 1992 г., в Джакарта през 1998 г., в Ню Йорк през 2001 г., в Париж и другите големи градове на Франция през миналото десетилетие, в Лондон и други големи градове на Великобритания през лятото на 2011 г.

- *Ядрени аварии*. Например, през 1979 г. АЕЦ Три майлс айлънд в САЩ, през 1986 г. АЕЦ Чернобил в тогавашния Съветски съюз, през 2011 г. АЕЦ Фукушима-1 в Япония).

- *Войни, биологични и ядрени атаки* (през Втората световна война са засегнати голям брой градове, като Лондон, Москва, Дрезден, Хирошима и Нагасаки в периода 1939-45 г.).

Вследствие на динамиката на глобалните (екологични и социални) промени мегаградовете ще се сблъскат и в бъдеще с нарастващи рискове: както гореспоменатите рискове, симптоми на екологично претоварване и „потребление“ на пространство ще се концентрират по-нататък в градските ареали, ресурси (напр. енергия, вода) се използват с нарастващи темпове, равнището на слягащите се земни пластове ще станат проблем, тъй като повечето мегаградове са разположени на крайбрежието и заливни равнини.

Що се отнася до глобалните обществени промени, мегаградовете са склонни към нарастваща социално-икономическа поносимост поради

определената бедност, социално-пространствената и политическата фрагментация, понякога с екстремни форми на сегрегация, диспропорции и конфликти.

Неконтролираното разпростиране, както и липсата на планиране на земеползването и контрол резултира главно от изключителната динамика на растежа. Съпоставянето на много различни местни култури, форми на живеене и начин на живот (вкл. етични, социални и поведенчески групи) играят важна диференцираща роля. Социално-икономическата поляризация и фрагментиране, както и социалната дезинтеграция в мегаградовете застрашават стабилността и развитието, особено когато те са станали още по-нестабилни и склонни към дезинтеграция поради големи социално-икономически диспропорции. Комулативният резултат на различните причини на много равнища се подсилва, което спъва анализа на материалните потоци и тяхното управление. Така, бързо нараства *рисковият потенциал* по комплексни начини.

От друга страна, мегаградовете предлагат *позитивен потенциал* за глобалната трансформация (напр. минимизиране на „потреблението на пространство“, висока ефективност на ресурсите, които се използват, ефективна превенция от бедствия – доколкото са разработени релевантни стратегии за насочване и предоставяне (напр. Токио).

Гореспоменатият висок рисков потенциал е вече отвъд постигане на насочване и управляемост. За много мегаградове, управляемостта фактически вече липсва, и тази загуба на управляемост засяга планирането и контрола, както и съвременната организация и управление на развитие. Това се дължи на (слабото) политико-административно вземане на решения и на хетерогенните политико-административни организации, които не са свързани помежду си хоризонтално (голям брой независими департаменти, както и отделни общини в рамките на мегаагломерацията. Подобно централно управление и екологично планиране, както и тяхното реализиране са невъзможни, особено защото бюджетите на мегаградовете са недостатъчни за намаляване на проблемите, да не говорим за тяхното решаване. Особен проблем се намира във факта, че съществуващите администрации и техните организационни структури не са създадени за мащаба, който тези градове междуременно са получили. Това се потвърждава също от изследвания в Токио, Бангкок, Шанхай и Пекин и др.

Накрая, мегаградовете не могат да бъдат разглеждани като изолирани обекти, тъй като те са нодални точки на националните и глобални системи и икономика, които излъчват импулси далече в директния си хинтерланд и в сферите на влияние на други пространства на икономическа дейност, както и развиващи се периферии. Едно голямо земетресение в Токио или Лос Анджелис, например, би засегнало националните и глобалната икономики по много по-далече достигащ начин, отколкото терористичната атака от 11 септ. 2001 г. – директно и индиректно.

Празноти в изследванията. Предвид на недостига на по-обширни и подробни изследвания, има определена нужда от изследвания по отношение на гореспоменатите природни и предизвикани от човека рискове, техните проявления, включените действащи лица (политики за превенция на риска). Същото се отнася за рискови фактори, като динамика на земеползването, потребление на ресурси, дефицит във водоснабдяването, депониране на отпадъците и отпадните води, осигуряване на енергоснабдяването, недостатъчна транспортна инфраструктура, сигурност и здраве на хората, социална уязвимост, функционални взаимовръзки в икономиката на мегаграда, планиране на превенции от кризи и бедствия, изследване и развитие на системите за административно управление (моделни на най-добрите практики), разширено първично изследване, прилагане на комплексни методи за регулиране и управление с помощта на сателитни изображения с висока резолюция, ГИС и моделиране, мониторингови системи.

От гледна точка на градската икономика нараства въпросът кои стратегии за икономическо развитие биха могли да помогнат на периферните мегаградове да постигнат глобално значение (напр. локализирането на транснационален бизнес, на суперрегионални финансови и обслужващи центрове или на глобален транспорт, изследвания и технологични центрове). От друга страна трябва да бъде изследвано по-задълбочено икономическото влияние, културното значение на мегаградовете и техният потенциал за развитие. Също трябва да се анализира в по-големи подробности връзката между влиянието на сферите на отговорност и специфичните сфери на действие на администрацията, икономиката и политиката над контролиращите фактори, както и доброто управление и самоорганизация.

В контекста на рисковете и проблемните ситуации дискутирани тук, нуждата от дефиниране на различните типове рискове и профили сред отделните градове става очевидна. Например, известната в сферата на застраховането Munich Re Group извежда т.нар. *индикатори на риска* за мегаградовете чрез компонентите „опасност”, склонност към увреждане /щети, експонирани ценности, напр. за Токио (индекс 710), Сан Франциско (167), Лос Анджелис (100), Осака-Кобе-Киото (92), Маями (45), Ню Йорк (42), Хонконг-Делта на Перловата река (41), Манила (31), Лондон (30), Париж (25). Анализ на формирането на тези индикатори тук не е възможно да се проведе по-подробно. Освен систематичната идентификация на рисковите фактори и на чисто икономическите перспективи в мегаградовете (което включва размерите на значителните щети, засегнатите лица и броя на жертвите и катастрофите), научните изследвания трябва да са насочени и към анализа на уязвимостта, където все повече се засягат въпроси на градската беднота на фона на многостранните „вътрешни” и „външни” фактори на уязвимостта.

Задачи за бъдещето. Като най-важни бъдещи задачи се очертават *систематичното минимизиране на риска и превенцията на риска*. Те са от голямо значение в светлината на очакваните глобални последствия от риска на мегаградовете и въздействията. Сферите с най-голяма нужда от действие, върху които трябва да се концентрират стратегиите са (Kraas, Fr., 2003):

- В сферата на екологията и здравеопазването, проблемите на намаляването на емисиите, доставянето на чиста питейна вода, както и складирането на отпадъците и отпадните води са най-важните въпроси. Неадекватната екологична ситуация е вече директно отговорна за над $\frac{1}{4}$ от отстранимите здравни проблеми;
- Проблемите на хабитата и пространствената експанзия, свързани с динамичното нарастване на населението, заедно с неадекватното планиране на земеползването и слабите резултати продължават да са нерешени проблеми;
- В случая на бързо нарастване на концентрацията на (международни) икономически дейности, възниква конфликт между градските икономии и националните икономически интереси. Властта и нейните пространствени ефекти създават поляризирани активни и маргинални икономически пространства на национално, регионално

и локално равнища. Мегаградските икономики с техните многослойни взаимовръзки с нарастваща глобализация и експанзия на неформалните сектори са малко изследвани;

- Вече съществуващите симптоми на икономическо, екологично, инфраструктурно и социално-икономическо претоварване нарастват динамично и така са външни градски рискове за сигурност на глобално равнище;
- Нарастващите диспропорции и понякога екстремна социално-икономическа фрагментация със сериозна социална и пространствена сегрегация са източници на социални и политически конфликтни точки;
- Катастрофалните природни и създадени от човека събития са нарастваща заплаха за мегаградовете; нараства значението на планирането на превенцията от бедствия;
- Слабата управляемост и контрол на насочването спъва и интервенцията върху част от държавните и местните власти с цел коригиране, за да се минимизират или предпазят лошите условия.

Литература

Вигель, Р. Цунами. – В: Сейсмический риск и инженерные решения. Москва, Недра, 1981

Мардироян, Г. Природни бедствия и екологични катастрофи. Изучаване, превенция, защита. Акад.изд., „Проф. Марин Дринов”, С., 2007

Милев, Ал., Й. Братков, Б. Николов. Речник на чуждите думи в български език. С., Наука и изкуство, 1970

Оксанович, Л. Сеизмичният риск. София, Народна Младеж, 1979

Сасен, С. Глобалният град: Ню Йорк, Лондон, Токио. Хеликон, С., 2011

Сейсмический риск и инженерные решения. Москва, Недра, 1981

Стоянов, П. Големите градове и агломерации и природните и антропогенни рискове. В: Измерения на екологичната култура, С., 2012

Състоянието на планетата – 2006. Доклад на института Уърлдуоч. Книжен тигър, С., 2006

*** ДИРЕКТИВА 2007/60/ЕО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА ОТ 23 ОКТОМВРИ 2007 Г.

относно оценката и управлението на риска от наводнения, Официален вестник на Европейския съюз, 06.11.2007 г.

Blakie, P. et. al. At Risk, Natural Hazards , people's vulnerability, and disasters. London, 1994

Briant, E. Natural Hazard. Cambridge Univ. Press, 1983

Bronger, D. Megastaedte. In: GR 48 (2), 1996

Coy, M. & Fr. Kraas. Probleme der Urbanisierung in den Entwicklungslaendern. Peterm. Geogr. Mitt., 147 (1), 2003

Douglass, M. Mega-urban Regions and World City Formation: Globalisation, the Economic Crisis and Urban Policy Issues in Pacific Asia. Urban Studies, 37 (12), 2000

Fassmann, H. Stadtgeographie I: Allgemeine Stadtgeographie. Das Geographische Seminar. Westermann, 2004

Fuchs, R.J. et al. (Eds.). Mega-City growth and the Future. Tokyo, 1994

Gamerith, W. Die Wulnerabilitaet von Metropolen – Versuch einer Bilanz und Prognose fuer Mannhatan nach dem 11.9.2001. Peterm. Geogr. Mitt., 146 (1), 2002

HABITAT (United Nations Centre for Human Settlements): Cities in a globalizing world. Global report on human settlements 2001, London, 2001

Hardoy, J.E., Mitlin, D.&D. Satterthwaite. Environmental Problems in an Urbanizing World. London, 2001

Kraas, Fr. Megacities as Global Risk Areas. In: Petermanns Geogr. Mitteilungen, 147, 4, 2003

Kasperson, J.X., Kasperson, R.E. & B.L. Turner (Eds.): Regions at risk: Comparisons of threatened environments. Tokyo, 1985

Kondratyev, K.V., Georgyev, A.A.&C.A. Varotsos. Environmental Disasters. Anthropogenic and Natural. London, 2002

Latter, J. Natural Disasters. – *Adv. Science*, 25, 1969

Okrent, D. Comment on Societal Risk. *Science* 208 (4442), 1980

Plate, E.J. & B. Merz. Naturkatastrophen. Ursachen – Auswirkungen – Vorsorge. Stuttgart, 2001

Report about the World Catastrophes. IFRCRC, 1993

Rosenzweig, C. & W.D. Solecki (Eds.). Climate Change and a Global City. The Potential Consequences of Climatical Variability and Change. Metro East Coast. New York, 2001

Sanderson, D. Cities, disasters and livelihoods. *Environment and Urbanization*, 12 (2), 2000

Satterthwaite, D. (Ed.). Sustainable cities. Tokyo, 2001

UN. Population Growth and Policies in Mega-Cities. Bangkok. New York = Population Policy Paper, 10, 1987

UN: World Urbanisation Prospects. The 2001 Revision, 2002

Shah, B. Is the environment becoming more hazardous? A global survey 1974 to 1980. – *Disasters*, 7, 1989

Visvader, H., I. Burton. Natural hazards and policy in Canada and the United States. University of Colorado, 1974

White, A. Global summary of human response to natural hazards: tropical cyclones. Boulder, Colorado, 1974

Whitman, R. The International decade of natural disaster reduction. – In: Selected Papers from Workshop on Natural Disasters in European Mediterranean countries. Perugia, Italy, 1988

Zschau, J. & A.N. Koppers (Eds.): Early Warning Systems for Natural Disaster Reduction. Berlin, 2003

7. GATED COMMUNITIES В РЕГИОНИТЕ НА СВЕТА

Gated communities (GCs) възникват навсякъде по света. Те в никакъв случай не са нов феномен, защото още пред Средновековието (напр. етнически и религиозни групи в Европа или Ориента) са живеели в изолирани градски квартали, а също в Латинска Америка са документирани предшественици в различни форми. В тях се изграждат частни улици и самоорганизация в рамките на квартала. Но развитието, което върви от 80-те на XX в преди всичко в Англоамерика, а и в Латинска Америка и Ориента сочат основно за нов вид обществени процеси, които между другото се манифестират в тази „нова” форма на заселване и живеене.

По-новите емпирични изследвания показват, че след като частно управляваните охранявани и затворени форми на живеене са се развили в много региони на света, то тази тенденция не винаги може да се опише като дифузия на американския модел. Много често специфични, регионални пътища на развитие са играли голяма роля. Така, че охраняваните жилищни комплекси не са само американски феномен.

Разпространението на охраняваните жилищни комплекси през различните исторически епохи и в различните региони на света показва, че тази форма на живеене е един глобално развит продукт в сферата на недвижимо имущество. Дали и в някакъв размер тази форма на живеене се търси и предлага често зависи на първо място от институционалния контекст – от исторически и географски диференцирани образци на управление. Настоящата статия дава в това отношение един първи обзор на причините за възникването на нови охранявани жилищни комплекси.

Феноменът Gated communities е сравнително слабо изследван в нашата география. Не защото той не е познат, а може би не му се обръща достатъчно внимание. Същото се отнася и за състоянието на изследванията му в другите страни на Източна Европа. Това сочи и М. Бъчваров в статията си в настоящия сборник. В нашето изследване от 2004 г. „Приватизирането на общественото пространство като нова тенденция в градското развитие” (Стоянов П., Хр. Ганев, К. Франц 2004) бяха разкрити основните черти на този феномен, тръгнал първоначално от САЩ, на все

повече разпростиращ се в целия свят, с което придобива и глобален характер.

По обясними причини феноменът *Gated communities* е най-добре проучен в САЩ. През последните години се засилва интересът към него и в Канада, както показва присъствието на изследователи от там на последните конференции на работната група по този проблем (вж www.gated-communities.de). Затова като че ли по-интересно е какво е състоянието на нещата в другите региони на света. Буквално през последните години буквално бяха направени много изследвания за тях в Европа, преди всичко Западна Европа, но и в Източна Европа. Интересни са също изследванията за *Gated communities* в Азиатско-тихоокеанския регион, Близкия изток и Южна Африка, както и за страните на Латинска Америка, които ще засегнем тук накратко.

Целта на настоящата публикация е да разгледа тенденциите на развитие на феномена *Gated communities* в главните региони на света, като отчитайки специфичните черти в тях се очертае неговия глобален характер.

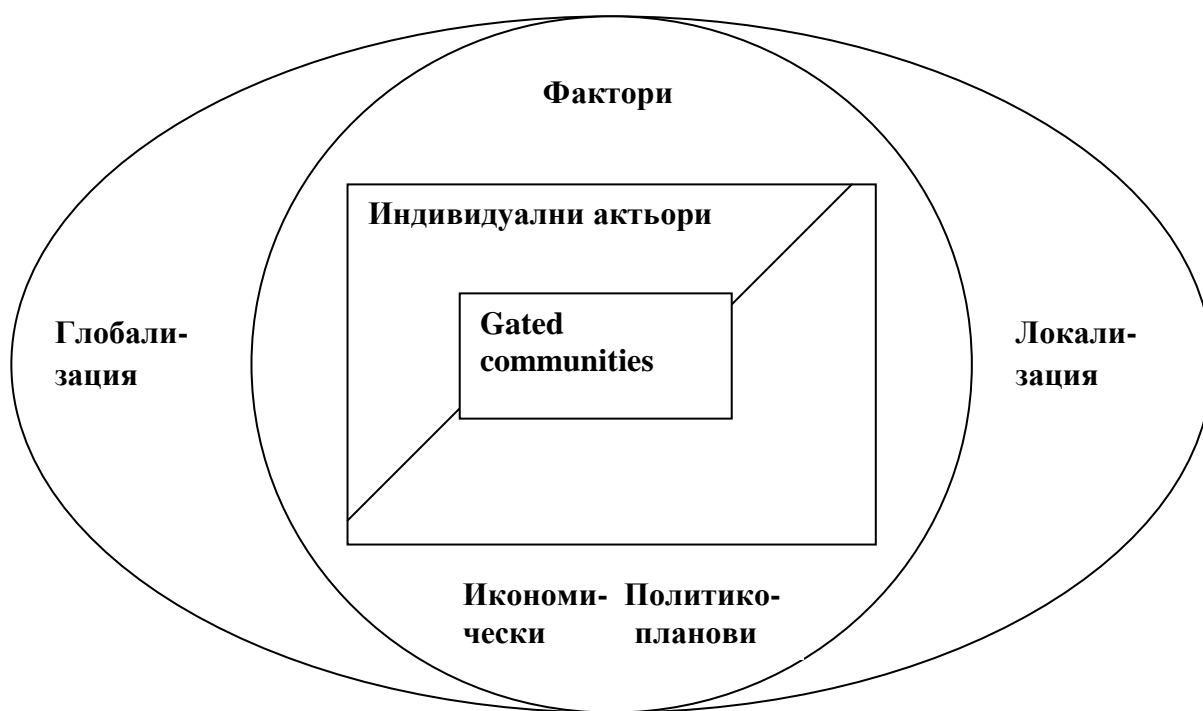
Още в изследването ни от 2004 г. се въздържахме да дадем еднозначно определение на български на понятието *Gated communities*². Най-често то се предава като охранявани жилищни комплекси (англ. *Secured housing developments*; нем. *Bewachte Wohnkomplexe*; фр. *Complexes résidentiels gardés*), чийто достъп се контролира (на входовете им има порта с бариера, при която се проверяват пешеходци, велосипедисти, автомобили). С това понятие се дефинират обикновено жилищните съоръжения на благосъстоятелни граждани, които са отделени (сепарирани) от останалото общество чрез съоръжения за сигурност като алармени инсталации, охраняващ персонал (затова биват наричани още *guarded gated communities*). Тези съоръжения наподобяват при това класическите гета, предвид на това че в тях се извършва сегрегация на базата на социалното съсловие и на възможните различия в културата, цвета на кожата, религията или произхода. Тази специална форма на гето все пак е рядко исторически израснала, а най-често се изгражда наново извън градовете. Целева група първоначално са благосъстоятелните лица,

² Използваното от нас там понятие „оградени жилищни комплекси“ също се оказва неточно, тъй като комплексът (кварталът) може да има порта (*gate*) без да има ограда.

идващи от градските райони в които те не се чувстват добре, но в редица региони се отбелязва тенденцията за заселване в тях и на долни слоеве от населението. Друг белег е унифицирането на недвижимата собственост чрез въвеждане на общи правила за общността (записани в договор). Неспазването на последните може да доведе до изолиране, респ. изключване или изваждане от състава на общността. Особена форма са рекреационните и спортните охранявани комплекси (country clubs), като последните първоначално са служили само на спортната дейност на благосъстоятелни граждани, днес обаче най-често са затворени комплекси във външните райони на градовете, разполагат с особено големи площи и ексклузивни спортни съоръжения.

Така Gated communities се отличават от една страна от обичайните селища с изолираността спрямо необитаващите ги, чрез физически бариери, които трябва да възпрепятстват чуждите при влизане в селището. От друга страна като значителен белег важи, че съществува частна инфраструктура, а именно не само по отношение на съоръженията за свободно време, но и допълнително обикновено обществено организирана снабдяваща инфраструктура (улици и пътища, вода, канализация и електричество) се намира в частни ръце – по правило в общността. Съществуването на тази общност същевременно е третият критерий, който се привлича за дефиниране на Gated communities (вж Blackely & Snyders 1997, p. 7).

От социално-географска гледна точка от експанзията на този тип селища се получават нови въпроси. Трябва да се отделят в множеството аспекти на изследване причините (на макро- мезо- и микроравнище), последствията за (градското) пространство и културният контекст. Като общовалидна рамка за анализ на изследване на причините можем да приемем представените от Верхан (Wehrhahn, 2003) на фиг. 1 детерминанти за възникването и разпространението на Gated communities.

Фиг. 1. Детерминанти на възникването и разпространението на Gated communities (по Wehrhahn, 2003, променено от автора)

В рамките на този комплекс от причини той идентифицира свързаните един с друг фактори на различни равнища. На макроравнище според него трябва да се разглеждат всички измерения на глобализацията, както и локализацията като тяхна противотежест. На мезоравнище стоят от гледна точка на теорията за действието неподлежащите на negliжиране фактори на средата, преди всичко социални, културни, икономически и политико-планови. При това не бива да се изпуска от внимание и историческата страна (напр. наличието на диктаторски режими в миналото) и локализацията в рамките на една културно-пространствена единица или на една държава (напр. метрополия/селско пространство) .

На същинското равнище на разглеждане, микроравнището той различава индивидуалните актьори (обществено както и от частно-стопански управляваните актьори), респ. групи актьори. Първите се ориентират при своите действия към индивидуалните предпочитания (мотиви), които от своя страна могат да бъдат повлияни от факторите на средата. Обратно, според него груповите актьори като представители на своите групи по интереси действат по много различни критерии и както индивидуалните актьори допълнително се влияят от институционалния

контекст. Тук попадат напр. актьорите от сферата на недвижимо имущество или на комуналната политика.

В средата на 90-те години Блейкли и Снайдерс (Blackely & Snyders, 1997) за пръв път провеждат обширно емпирично изследване на причините за предпочитането на затворени селища от страна на обитаващите ги. Те стигат до резултата, че трябва да се отделят **3 различни вида селища**, а именно: селища за сигурност, селища за престиж и селища за свободно време (последните са характеризирани там като lifestyle-селища).

Blakely и Snyder (1997) отделят три типа заградени селища (gated settlements) в САЩ съобразно статуса на техните обитатели:

- *Общности на хора със специфичен начин на живот (Lifestyle communities)* – пенсионери, родители чиито деца са ги напуснали, хора търсещи жилище в рекреационна среда и т.н.;
- *Елитарни общности (Elitist communities)* на богати и известни хора, мениджъри от висок ранг, артисти и т.н. ;
- *Общности на хора търсещи преди всичко сигурност (Security-driven communities)* населени от групи хора със среден или даже нисък доход, използващи често комунални жилища, предлагани от местните власти на нуждаещите се.

Други по-големи изследвания, като дисертацията на Калдейра (Caldeira, 1992) за бразилските Gated communities подхващат още отначалото тази тема, докато изследванията, особено от САЩ поставят акцент върху въпроса за правните и политико-планови условия на частните селища/квартали или тематизират въпроса за предлагането и търсенето от чисто икономическа гледна точка (страната на търсенето и от страната на предлагането), както напр. Фьолдвари (Foldvary, 1994). От немскоезичните географи през изминалите години бяха публикувани работи и една дисертация по тематиката на примера на Латинска Америка, респ. за Ливан, които позволяват типизиране на частните квартали в различните страни. Мотивите на живеещите за това все пак не винаги са решаващи, респ. въобще не са взети под внимание и резултатите рядко са публикувани. В западноевропейските страни засега липсват емпирично базирани изследвания за мотивите на обитателите/купувачите в затворените селища.

Мотивът, който най-често се изследва, е този за сигурността, респ. за нуждата от сигурност. Не само Блейкли и Снайдерс идентифицират сигурността като важен критерий за типа на „охраняваните селища” . Други автори тематизират страха и сигурността от социологична или от антроположка гледна точка и също стигат до резултата, че сигурността е решаващ критерий за избора на местоживеене, при това във връзка с други аспекти, като съзнателна сегрегация от другите социални и етнически групи (вж Law, 2001).

В развиващите се страни, особено в страните с висока престъпност като Южна Африка, но и в няколко латино-американски страни, като Бразилия или Мексико, аспектът на сигурността играе централна роля при избора на местоживеене. Все пак могат да се цитират и анализи, които установяват големи различия между стратегическото приложение на аспекта на сигурността, респ. на сегрегация на населението в медиите и на сферата на недвижимо имущество от една страна и изявленията на жителите от друга. Това показва първо, че изследванията за отговора на въпроса, защо възникват *Gated communities* – в различните културни региони – все още не са напреднали много.

На фона на тези изследователски дефицити се очертава изследването на *функцията на вратите и стените* на затворените селища на базата на следните насоки: условията за възникване и факторите на средата при разпространението на феномена. Като други обединяващи фактори се отделят институциите, в смисъла на формални и неформални правила и социално-културните ценности. *Мотивите на жителите, респ. на купувачите* стоят в центъра на последния етап на изследване. При това се изследват обикновено 3 хипотези:

- портите като задоволяване на една (нараснала) нужда от сигурност в едно високо динамично и същевременно несигурно градско общество. Например в Испания фазата на прехода в периода след Франко, влизането в ЕС, последвалия икономически подем и фазите на рецесия, действително или възприемано нарастване на престъпността, нарастваща имиграция от латиноамерикански, африкански и източноевроп страни са процеси, които стоят зад тази предполагаема нужда от сигурност;

- портите като средство за различаване в смисъла на функцията „престиж”. С това се изразява същевременно един определен начин на живот, който все пак не трябва да служи изключително на различаването;

- портите като разширение на разпространената в Средиземноморието система на concierge и с това на един предимно културен феномен, който в случая се адаптира към нови условия и изисквания. Портите в този смисъл биха могли да бъдат характеризирани като трансфер на обичаи от старото жилище в новото селище.

Една опростена схема на GCs е представена по-долу на базата на Glasze (2001). Те са разделени на две категории: затворени сгради с ограничен достъп и затворени жилищни ареали.

Табл. 1. Типове и главни черти на GCs

Избрани черти	Затворени сгради	Затворени жилищни ареали
Начин на изграждане	Затворени сгради с апартаменти	Единични семейни домове
Собственост, общи услуги	Асоциация на обитатели, асоциация на акционери	Предприятие на жители, асоциация на жители, асоциация на акционери
Общо ползване на услуги	Охраняван вход, ремонт и поддръжка на сградата	Портал, охрана, ремонт и поддръжка
Обща инфраструктура	Спортни площадки, места за игра на децата, зелени площи, паркинг снабдяване	Същите поддържани от общността
Регионални примери	Gated Communities (САЩ),	Gated communities (САЩ), Gated towns (САЩ),

	Condominios exclusivos (Латинска Америка), Complexes balneaires (Ливан)	Barrios cerrados (Латинска Америка), Security Villages
--	--	---

Източник: по Glasze (2001), с някои промени

Отделно от постоянните жилищни общности, има също и други видове затворени общности, като напр. ваканционните селища (*vacation villages*) или клубни курорти, които се срещат в много туристически дестинации. Много от тях приватизират достъпа да ценни рекреационни атракции като плажове, езера, острови и т.н. Те също имат тенденция да изключват от общественото пространство някои елементи на общата инфраструктура, като пътища, водохранилища и зелени площи, които са създадени по-рано с обществени средства.

1. Gated communities в Западна Европа

В Европа през последните десетилетия също се наблюдава възникване на затворени селищни комплекси, особено в няколко южноевропейски страни, във Великобритания и от най-ново време в Източна Европа, но измеренията на това развитие като цяло се държи в тесни граници. В Средиземноморието те не могат да се разглеждат като типична селищна форма, тъй като по правило не са нормални селища за живеене, а втори такива на местни и чужденци в рекреационните райони на съответните страни. Затова те и представляват и особена форма на Gated communities със специална функция (*leisure, lifestyle communities*, вж Blackely & Snyders 1997 и 1998). Друга особена форма формират особено охраняваните селища на военните, респ. военните зони като цяло.

Публикуваните статии за този феномен, които почиват върху емпирични изследвания за сега са сравнително малко. Значителен обаче е броят на алармиращите съобщения в пресата. „Кани ли се Великобритания да затвори вратите“? пита в-к „Гардиан“ през пролетта на 2003 г. предвид на наблюдението, че се разпространяват охраняваните жилищни

комплекси във Великобритания. „Франкфуртер Рундшау” установява още през 2001 г. : „ И Берлин има своите Gated communities”. А в-к „Либерасион” се страхува през 2002 г. , че с разпространението на охраняваните жилищни комплекси в Германия ще бъде изоставен „проектът за европейски град”.

В Европа охраняваните жк все пак не са напълно нов феномен. В бързо нарастващите метрополии на XIX в частни инвеститори изграждат селища/комплекси, чиято концепция в голяма степен наподобява съвременните охранявани жк. Вилните колонии, които от 60-те на XIX в възникват в околностите на Берлин, са построени от частни инвеститори, респ. компании. Те строят улици, моделират и инсценират ландшафта и осигуряват техническото усвояване. Множество съоръжения, като училища , електро и газоснабдяване са организирани първоначално частностопански, респ. общностно, а не комунално. Освен с атрактивната околност, те са привлекателни с малката натовареност с данъци извън (тогавашните) градски граници на Берлин. Наистина колониите не са били охранявани и оградени с ограда, но строителите подsigуряват ексклузивния характер чрез строителни и организационни предписания чрез внасяне в регистъра и частно-правни договорености (по подобен начин както Даниелсън описва през 1976 г. субурбанизираните общности на САЩ като „exclusionary zoning”).

В Париж възникват от средата на XIX в т.нар. „вили” – частно изградени, общностно управлявани и затворени жилищни квартали. Изключителен пример в това отношение е вила Монморенси. През 1852 г. парижката железопътна компания „Companie du chemin de fer de Paris” придобива един замъков парк в края на града и изгражда в западната част на терена жп гара. Директорът и главен акционер на предприятието решава да се построи върху останалата площ един ексклузивен жилищен квартал. През 1857 г. са продадени всички парцели земя и до 1860 г. възникват над 50 жилищни сгради. От 1853 г. общност на собственици се грижи за управлението и регулирането на общите площи. До днес теренът е ограден с ограда и се охранява.

Образецът на изграждането на ексклузивни частни жк в Париж, Берлин и други бързо разрастващи се метрополии обаче е бил Лондон. В Уестенд още в началото на XIX в възникват ексклузивни селища, чиито

подстъпи са били затворени и са били отчасти охранявани. Както показват много автори, подобните на паркове вилни селища на Лондон могат да се интерпретират и като предшественици и образци на североамериканските Gated communities. Така с известна условност, американските Gated communities могат да бъдат оценени даже като европейско изобретение.

Идеята за застрашеност на европейския град от описваните като американизъм охранявани жк, каквито намираме в много медийни съобщения, но и в няколко социологични публикации е от скоро. Женестие (Genestier, 2001) критикува европейската дискусия за Gated communities даже като „урбанистична версия на антиамериканизма”. Анализите за разпространението на Gated communities в Европа разглеждат примерите на охраняваните жк в Европа много често не в техния специфичен контекст, а търсят само потвърдението на една съществуваща оценка. При това трябва да се пита, дали употребата на използваното от американските компании за недвижимо имущество понятие Gated communities е винаги уместна при изследване извън САЩ?

Политологичните изследвания отделят различни типове локална демокрация и комунално самоуправление в Европа. Общо тези автори оценяват средноевропейския/ скандинавския комунален модел като политически, както и преди всичко функционално най-силният комунален тип. Комуналното самоуправление в Швейцария, Австрия, Германия и в скандинавските страни има висока позиция и тук от края на XIX в бива ”обобществена” първоначално също частно възникналата техническа и социална инфраструктура: общините остават носители на обширни комунални грижи за съществуването и комунална социална политика. По характерен начин в т.нар. „страни на благоденствието” в Средна и Северна Европа до днес охраняваните жк не се възприемт положително. Обратно, частните изследвания показват, че в Португалия, Испания, Англия, Франция и в околностите на Истанбул от няколко години насам възникват нови охранявани жк. Изследователите оценяват развитието на охраняваните жк в Лисабон от 90-те насам и в Мадрид – от 80-те насам (също) като последица от бързата обществена трансформация в Испания и Португалия след края на съответната диктатура. Рапозо (Raposo, 2003) сравнява тази трансформация с прелома през XIX в и изгражда хипотезата, че охраняваните жк възникват особено в периодите на висока обществена несигурност и бърза промяна. Тя предлага с това и обяснителна рамка за

бързото развитие на охраняваните жк в метрополиите на страните в преход в Централна и Източна Европа. За Истанбул Перуз (Perouse, 2003) описва новото строителство и продажба на жилища в охраняваните жк в ландшафтно атрактивната околност на Истанбул като следствие на слабата обществена регулация на градското развитие. Развитието на охраняваните жк преди всичко от 90-те насам в Англия виждат Бланди и Парсънс (Blandy S., Parsons, D., 2003) като влияние на глобализацията върху жилищните предпочитания и показват на базата на едно подробна студия, както и едно охранявано селище, което върви срещу множество цели на общественото планиране. Повечето автори подчертават значението на страната на предлагането. Така Мадоре и Гласце (Madore, F., Glasze, G., 2003), както и отделни строителни компании във Франция биват идентифицирани като иновационни центрове и след обществения дебат за вътрешната сигурност през 90-те години представят gated communities като нов продукт на пазара на недвижимо имущество.

Стагниращият брой население на много западноевропейски градове и региони задържа разпространението на частно изгражданите и охранявани жк . Актуални емпирични изследвания, както и исторически студии показват, че тази форма на живеене се предлага и търси особено в бързо нарастващите метрополиии – там където общественото планиране не е в състояние да регулира селищното разширяване и да развие обществената инфраструктура. В рамките на ЕС се очертава конвергенция на комуналните модели. За страните извън средноевропейския/скандинавския комунален модел това означава функционално засилване на комуналното равнище. Действително, както сочат Верхан (Wehrhahn, 2003) за Испания, така и Бланди и Парсънс (2003) за Великобритания, в най-ново време все повече комунални управи критично оценяват охраняваните жк и на тези общини отчасти се е удало да задържат тяхното разрастване.

Идеята за европейския град като отворена, демократична, социално интегрирана гражданска общност може да даде ориентация като идеал за политически действия. Макар идеята за европейския град да се оценява като есенциализиращ и хомогенизиращ конструкт и също, ако идеята за отворения град никога да не е постигната напълно, а и също да не може да се постигне, то тези пространствени образци играят важна политическата роля. Аткинсън (Atkinson, 2003) показва напр. в една историко-географска

студия, как в хода на демократизирането на обществото се стига до нарастващ протест в края на XIX в за отваряне на затворените вилни селища в лондонския Уестенд. Предимно критичните медийни съобщения, както и често силният обществен протест срещу разрастването на охраняваните жк, напр. във Франция и Германия се ориентират по-често към пространствения образец на „европейския град”. Дискусиите за „желания град” стават напоследък стават дискусии за „желаното общество”. От друга страна няколко тенденции на развитие показват кое благоприятства успеха на охраняваните жк:

- От 80-те насам се констатира и за т.нар. „страни на благоденствието” в Средна и Северна Европа намаляване на ориентираните към общото благо способности за регулиране от страна на държавата. Икономическата глобализация повишава опциите за отклонение на потенциалните адресати на управлението, напредващата обществена диференциация затруднява напълването на понятието „общо благо” (common good) с конкретни политически цели. Белези на този натиск за промяна е дискутираната парадигма на „реформата на държавата на благоденствието чрез пазарното регулиране” (вж. напр. опитите за реформи на пазара на труда във Франция и последвалите протести през 2006 г.). В страните в преход на Източна Европа след прекъсването на институционалния континуитет изглежда че отчасти се укрепват икономико-либералните образци на управление, които предлагат голямо поле за действие на частните инвестиции на пазара на недвижимо имущество;

- Множество изследвания показват, че субективната несигурност нараства и в европейските градове (за Франция вж Мадоре и Гласце, 2003). Социологът Зибел (2003) вижда 3 причини за това развитие: приватизирането на медиите е довело до скандализиране на публикациите; нараства броят на възрастните хора и с това на наранимите хора; в хода на обществената модернизация отслабват неформалните социални мрежи на роднинство, семейство или други традиционни общности вследствие на диференциацията и индивидуализацията и в кризисните времена все още не са налице. В общества, които се изживява бърза трансформация на цялата обществена структура, като напр. в бившите комунистически страни, този аспект изглежда особено изразен.

В европейския контекст дефиницията за Gated communities трябва да се модифицира, за да може да се обхване адекватно феноменът в неговата функция за градското общество и неговите пространствени последици, както и общо за бъдещото развитие на градските ландшафти. За разлика от Англоамерика и няколко страни в Латинска Америка и Ориента, градското развитие в повечето европейски страни не се регулира мащабно от частни актьори. Разполагането на нови селища – също извън административните единици на централния град – следва градско- и регионално-плановите мерки. Чисто частно изградени и впоследствие също частно управлявани селищни съоръжения са изключения в Западна Европа. Най-често това тогава са по-малки единици.

Ако все пак се следва критерия на функцията на Gated communities в социалното пространство – независимо от факта, че самият дебат за тяхната обща функция все още в никакъв случай да не е приключил – то може да се установи, че отделянето (сепарирането) като изостряне на сегрегацията не непременно трябва да се съпровожда с легална „приватност“, както и с намерение да се формира общност (community). Анклави, които възнамеряват да извършат откъсване от множеството на обществото, могат също да съществуват без тези условия. Главната цел на живеенето в европейските Gated communities – доколкото до сега ни е известно – е именно не да се живее частно организирано, а да се живее в сигурност, необезпокоявано от другите групи население и/или да се разполага с функционална инфраструктура. В случай, че една от тези цели не може да се постигне, то самоорганизацията, респ. предоставянето на администрирането на частни предприятия за услуги не е цел, а само средство за постигане на тези цели. Така за европейския контекст трябва да се формулира една по-обширно схващана дефиниция на Gated communities: посигурени чрез стени, огради, врати и/или охраняващ персонал селища от различен размер, чийто достъп за неживеещите в тях се контролира или като цяло се отказва чрез табели (и така се контролира). Gated communities могат да бъдат структурирани като великолепни селища от еднофамилни къщи, селища от поредица къщи на средната и долната прослойка или също като комплекси от апартаменти (кондоминиуми), те притежават вътрешно управление и разполагат по правило с частна инфраструктура.

2. Gated communities в Източна Европа

Сравнението на GCs от Централна и Източна Европа с тези в САЩ, Великобритания и развиващите се страни не показва основни различия. В метрополиите на Централна и Източна Европа живеенето в заградени общности е може би по-елитарно: обикновено обитателите са бизнесмени или мениджери, висши служители, представители на интелигенцията (напр. хора на изкуството, работещи в масмедиите), често чужденци. Същевременно делът на групите със среден доход нараства, включително на самотните, пенсионерите, хората чиито деца са ги напуснали (т.нар. empty-nesters), групи с еднакви професии и сходни интереси. Малките семейства и хората на средна възраст преобладават сред обитателите на GCs. Делът на самотните и пенсионерите нараства. Интересно е, че в Централна и Източна Европа GCs не приютяват етнически обособени малцинствени групи.

Друга специфична черта е, че в много страни на Централна и Източна Европа развитието на GCs граничи с кварталите на градския център (downtown), а не се развива само в субурбиите. Наше неотдавнашна анкета с 30 студенти по география в Полша показва тяхната обща позитивна нагласа към живеенето в заградени общности. Отново сигурността се възприема като главна тяхна силна страна, но също и възможността за безопасно отглеждане на деца. Въпреки това, повечето студенти не искат да живеят в такава общност преди брака, тъй като това може да постави някои ограничения пред личната им свобода.

Нашите наблюдения в няколко агломерации на Централна и Източна Европа (Варшава, Москва, Лодз, София, Варна) показаха следните черти на оградените жилищни общности:

Въз основа на цитираните по-горе автори главните мотиви за живеене в gated community са:

- По-голяма сигурност, търсене на социална хомогенност със сходна социална позиция и често еднаква професия, престижно възприемане на gated communities.
- Разположение в градската периферия и отвъд вътрешното

околовръстно шосе,
но също така и в централния град;

- Строителство с помощта на съвременни технологии, типово архитектурно оформление и дизайн извършвани от специализирани фирми – обикновено филиали на западни девелопърски компании;
- Жилищата принадлежат на успели бизнесмени, често свързани с бившата комунистическа номенклатура, както и на представители на новия политически елит.
- Вътрешните връзки на общността са подчертани – например чрез локален Интранет, локални обяви и реклами, и т.н.

Пример с Zielone Zacisze във Варшава. Във Варшава има над 200 жилищни общности в периферията на агломерацията, с ограда, портал и бариера на входа, с кодове за влизане, мониторинг с помощта на специални съоръжения и охрана и т.н. Подобно на Москва gated communities се появяват както в периферията на агломерацията, така и (макар и не толкова често) в централните ѝ застроени части.

Един пример за напълно оградена със стена общност е “Лагуна” в предградията Кабати, която заема 17 ha площ с няколко портала и контролни пунктове. Множество заградени общности се появиха също в по-отдалечените предградия Пясечно и Йозефослав.

Желоне Зачише (Zielone Zacisze) е оградено със стена селище във вътрешната периферия на Варшавския район Таргувек (вж схема и снимка). То заема 5 ha заградено пространство под формата на триъгълник с 4 портала, с 3 жилищни сгради с по 8 етажа и ок. 200 апартамента. Порталите се отварят с лична електронна карта. Селището се рекламира като самозадоволяващ се „град в града” и като „повече от дом”, с модерно охранно оборудване, съоръжения за рекреация и спорт, както и „топли отношения” между обитателите. Често от адимнистрацията на селището се организират инициативи за сплотяване като пикник на открито.

Пример със София. Преди Втората световна война България както повечето страни от Източна Европа бе бедна страна с дребно селячество и с егалитарни социални черти. Парадоксалното е, че по време на комунизма (особено в последния му етап), социалните и пространствени различия все

повече се проявяваха, противопоставяйки селския на градския бит и комунистическия партиен елит на обикновените трудещи се. Преходът към пазарна икономика след 1989 г. в условията на тежка икономическа, демографска и политическа криза доведе до остро социално разслоение. Голяма част от населението потъна в бедност, малка част забогатя. При това положение богатите често избират сегрегирани, но луксозни форми на обитаване, образование, прекарване на свободното време и т.н.

Установени бяха (Стоянов, Ганев, Франц 2004) редица оградени общности в предградията на София и близо до Варна. Това е свидетелство за дълбоки имуществени разслоения, но също така указва на промяна в начина на живот на заможните граждани на страната. Те избягват да живеят в централните райони, предпочитайки индивидуални жилища или gated communities в градската периферия в тихи и привлекателни места. Оградените селища са охранявани от специализирани фирми и са снабдени с алармени системи, свързани с полицията. Вътре може да се видят големи сгради в еkleктичен стил с елементи на местната архитектура и често с орнаменти като псевдо-средновековни кули и други символи на власт. Останалата част от оградените ареали включва зелени площи, дървета, плувни басейни, тенис-кортове и други рекреационни и декоративни елементи.

Що се отнася до организационния характер на оградените селища в България, срещат се два варианта (Стоянов, Ганев, Франц 2004):

- 1) Жилища превърнати впоследствие в оградени комплекси по инициатива на техните обитатели;
- 2) Специално проектирани затворени селища, избрани измежду типови селища (т.е. избрани от предложено меню – избрани a la carte и изградени от девелопърски фирми).

Кои са обитателите в GCs на София?

В първата група живеят висши функционери и бизнесмени (напр. в Драгалевци, Бояна и Симеоново, в Банкя и Иваняне, в Калотина на границата със Сърбия, където живеят митнически служители). В България типичните обитатели са служители от висш ранг (често от една и съща професионална група) и бизнесмени. Затворените селища изградени от

девелопърски фирми се появиха в близост до София едва през последните години. Първото бе *Mountain View Village*, построено през 2000 г. в Панчарево и *Magdalena Village* в Симеоново през 2001. В двата комплекса са изградени 30 големи апартаменти (всеки с площ 400-500 кв. м).

Засега оградените общности заемат ограничено пространство в агломерациите на София и Варна и тяхната архитектура и функция следват плътно западни модели, така че може да се очаква че ще ги споделят същите проблеми. Важно е да се подчертае, че затворените жилищни общности в София и България са *в периферията на агломерациите, рядко биват изградени в гъсто застроения градски център.*

Банкя, вече предградие на София (с 9000 постоянни жители) е твърде интересно селище. Тук първоначално минералните бани и климатичната функция бяха заменени от вторите жилища на по-възрастни и по-заможни жители, а най-напоследък също от представители на бизнеса от София. Тук и в съседното Иваняне напоследък се появиха оградени общности. Историята на Банкя е нагледен пример за големи функционални промени под влияние на центъра на агломерацията.

3. Gated communities в Азиатско-тихоокеанския регион (АТР)

Ако се съди по броя публикации, то Gated communities са най-слабо изучени в АТР. От страните на Източна Азия засега не са ни известни такива за страни като Япония, Южна Корея, Малайзия, Индонезия. Преобладават такива най-вече за Китай, някои страни на Югоизточна Азия, Нова Зеландия, а напоследък и за Австралия. Техните особености ще представим тук на базата на известни до сега публикации както и на лични наши наблюдения в региона.

В Китай процесът на изграждане на Gated communities е значително напреднал, макар да няма точна статистика за техния брой. Редица автори ги сочат преди всичко като феномен на „политиката на отваряне”, на прехода към китайски пазарен социализъм, но напредващ едва от 90-те години насам. В резултат се появява типично за капиталистическото

общество социално разслоение на обществото, респ. социална сегрегация. Сред обитателите им са богати китайци, преди всичко бизнесмени, но също така и представители на партийната върхушка, както и чужденци работещи в страната. Самоизолирането на местния елит очевидно е свързано със стремежа да се избегне контакта с масата от населението, но пък тази автосегрегация изглежда доста смущаваща за една страна, която все още се води като комунистическа. Г. Жироа (Giroir G., 2002) сочи охраняваното селище „Пурпурен нефрит“ (англ. Purple Jade Villas, кит. Ziyu shanzhuang) като истински феномен на социална сегрегация в Китай, преди всичко, защото луксът тук не отговаря на стандарта на живот в Пекин.

Табл. 1. Основни данни за селището „Пурпурен нефрит“ в сравнение с град Пекин (по Giroir G., 2002)

Селище „Пурпурен нефрит“	Пекин
- Жилищна площ на вилите: 160-500 m ²	- 10 m ² средна жилищна площ
- Продажна цена: от 400 хил. до 1,6 млн. ам. дол.	- 200 ам. дол. средна месечна заплата
- Размер на наема: от 6800 до 7 500 ам. дол. месечно	- ???

Същевременно Gated communities имат и културен аспект в Китай: оградените със стена анклавни са традиционен елемент на китайската култура. Всъщност селището „Пурпурен нефрит“ е силно инспирирано от императорския летен курорт в Ченду (планинската провинция Хъбей). Казано още по-общо, ограждането на жилищен ареал е конфуцианска традиция, която е възприета отново от комунистите. Според Закона за строителството от 1994 г., не само луксозните вили трябва да се ограждат със стена и да се охраняват, но и всички жилищни комплекси, както и заводите. Тази „клетъчна“ организация на пространството може да се интерпретира по-малко като англосаксонски комунитаризъм, отколкото като културна и неофеодална традиция.

Голяма част от жителите на „Пурурен нефрит” са чужденци: мениджъри, дипломати и т.н. Затварянето на чужденците в отделни квартали е друга стара практика в Китай (напр. в Шанхай). Бившият министър-председател на Китай Дън Сяопин определя отварянето на Китай така: „Трябва да отворим прозореца на Китай, но без да пускаме комарите вътре”.

В Пекин и в други китайски метрополии gated communities се развиват динамично и вероятно Китай е настигнал САЩ по броя на хората живеещи в оградени и охранявани селища. Като комунистическа страна Китай разкрива универсалния характер на GCs, разбира се с редица специфични характеристики и тенденции (Giroir 2002). Те са в хармония със специфичния контекст на една стара цивилизация, която е напълно различна от западния свят и въпреки 45-годишната комунистическа индустриализация, през последните десетилетия тръгна по капиталистически път на стопанско развитие. Китайската традиция на “Забранения град” запазена за управляващия елит и чужденците намери ново развитие в новите форми на „гетоизация”. От друга страна тази традиция на изключване е в конфликт с аспирациите на Китай да превърне Шанхай, Пекин, Кантон (Гуанджоу) и Хонконг в глобални метрополии.

В Югоизточна Азия Gated communities са получили разпространение в почти всички страни (публикации има най-вече за Тайланд, Филипините, Мянмар), макар социалната поляризация в региона да е значително по-слаба в сравнение с развиващите се страни на останалата част от Азия, Африка и Латинска Америка, съответно да има по-малки тенденции за преселване на лица от средната и горната класа в изолирани жилищни комплекси. Към причините за поляризацията могат да се отнесат: изключителния икономически растеж, процесите на глобализация, както и липсващ обществен балансиращ механизъм. Към това се прибавят и някои културни елементи: напр. в страните с будистка религия в региона е широко разпространена особена форма на самоотговорност за собствените действия, произтичаща от будизма „теравада”, в който кармата се разглежда като конститутивна за обществената позиция на личността. Съответно, задачите на държавата тук трябва да се оценяват другояче отколкото в Запада (Европа). В тясната връзка „патрон-клиент”

висшестоящите трябва да се грижат за низшестоящите, при което в играта се включва и злоупотреба с власт.

И тук Gated communities, наред с шопинг-центровете, увеселителните паркове, голф-игрищата са екстериториални анклави, към които достъп има само част от населението. Изгражданите обикновено от девелопъри частни комплекси разполагат с всички удобства по западните стандарти, често на най-люксово равнище (напр. такова най-ново предлагане ни бе показано през окт. 2004 г. непосредствено срещу българското посолство в Бангкок).

Направените изследвания от нас в столицата на Тайланд Банкок (10 млн. ж) на два пъти през 1999 и 2004 г. показаха, че Gated communities се населяват както от местната горна класа, така и от чужденците. Тези охранявани жк се разполагат както в централната част (около стария град), така и в периферията. При местните, освен че тези жк се населяват от горната средна и горната класа, изборът се определя от една страна от удобствата, сигурността на живеене, близостта до бизнеса³, а от друга страна – това е изгодна инвестиция, тъй като цените на недвижимото имущество в централните части на града непрекъснато нарастват. При чужденците е характерно формирането на квартали, където за тях израстват частно изградени охранявани комплекси, а услугите наоколо са ориентирани към тях: ресторанти с различни европейски и азиатски национални кухни, салони за масажи, универсални магазини и т.н. При двете ни пребивавания в столицата имаме възможност да изследваме организацията на такива комплекси в квартала „Сукумвит“, живейки в два от тях. В резултат ще се опитаме да представим най-характерните черти на една Gated community: ограда, порта (gate); охрана при портата, понякога с видеокамери; малка площ на двора (поради високата цена на земята; парков ландшафт (в контраст с околността – плътно застрояване) с басейн за общо ползване; жилищна сграда на 10-12 етажа (в периферията на града – няколко сгради на 1-2 етажа), в които апартаментите са по 2 на етаж и с размери 200-350 m²; еъркондишън поради тежкия климат; най-често неизползвани балкони, обща кабелна ТВ-мрежа (чрез сателит) и интернет;

³ По наши наблюдения се оказва, че редица тайландски, а и чуждестранни бизнесмени избират място за живеене (поякога второ, наред с първото в периферията на града) поради транспортни проблеми: Банкок през деня е в транспортен хаос и пътуването понякога трае с часове; отиването на уредена среща или културно мероприятие с определен час се оказва свързано с несигурност. Обичайно е закъснението от 30 мин.

липсват услуги, характерни за големите Gated communities като магазини, училище и др.

Друг пример, който искаме да дадем от региона е Виетнам. Ситуацията с Gated communities тук е различна от тази с Тайланд, но напомня по-силно тази в Китай. Причината е сходната политическа система, респ. „политиката на отваряне” (наричана тук политика „Doi Moi”): в резултат – в края на 90-те и началото на новия век се формира малка прослойка богата класа, с което се създава силна поляризация. Към това се прибавя либерализирането на строителството, въвеждане на пазар на жилища при пълно замиране на държавното жилищно строителство. В Ханой в резултат на бума на частното жилищно строителство се извършва предимно нерегулирано, непланирано, съпроводено първоначално с „уплътняване” на вътрешния град⁴, а впоследствие обширно частно строителство в околностите на града (Законът за земята от 1993 г. дава вратички за нерегулирано застрояване), с което започва да се нарушава природният ландшафт.

Нарастващата икономическа и социална диференциация на обществото и нарастването на частното имущество в хода на икономическата либерализация води до нараснала градска мобилност, формира се сегментиран жилищен пазар. В този процес в състояние са изключително хората със средни и по-високи доходи да подобрят своето жилищно положение. В Gated communities тук обаче, както в Китай, се преселват да живеят изключително представители на най-богата прослойка от населението, вкл. представители на коменистическата партия. През окт. 2004 г. с помощта на местни жители (виетнамци учили и живяли в България) успяхме да попаднем на изграждаща се Gated community в западната периферия на града (за сега без име).

⁴ Изключително интензивното търсене на земя за строителство особено в двата най-големи града на Виетнам Ханой и Хо Ши Мин води до рязко покачване на цените. Само през 2002 и 2003 г. – с около 30 до 40%, като достигат на няколко места във вътрешния град нивото на Токио. Но и в периферията на Ханой междуременно цените на парцелите земя са по-скъпи отколкото тези със също месторазположение в Мюнхен или Хамбург, макар средният доход в градовете на Виетнам да е над 10 пъти по-нисък от този в Германия.

4. Gated communities в Близкия изток и Африка

Сравнително слабо са изучени Gated communities и в региона Близкия изток и Африка. При Близкия изток преобладават публикациите за Ливан, Саудитска Арабия, Египет, докато за Африка – за Република Южна Африка.

В Саудитска Арабия Gated communities съществуват от откриването на нефтените находища насам, главно за да приютят чужденците и техните семейства, които работят в нефтодобивните компании. След като в края на 90-те години нараства заплахата като цяло за западните граждани, в частност американците, входните порти биват още повече укрепвани и всички транспортни средства на входа се проверяват. Понякога към охраната биват включвани снайперисти и специални части, особено след като бяха извършени терористични атаки в районите с чужденци. В Саудитска Арабия най-голямата Gated community се счита тази на американската компания „Арамко” с името Дахран, други по-известни са Рас Танура, Абкайк, Удайлиях. Gated communities са популярни обаче и сред заможните саудитци.

В Ливан Gated communities започват да се изграждат в периода на гражданската война, когато на раства нуждата от сигурност. В Египет такъв род охранявани селища са характерни повече за крайморските курорти, като причината за ограждането и охраняването им е нарасналите атентати на ислямски фундаменталисти, които целят да създадат срив в туризма.

В Република Южна Африка (РЮА) Gated communities имат стара традиция, но техният брой и тяхното значение силно нарасна след премахването на апартейда. Причини: нарастване на престъпността сред чернокожото население (голяма част от полицията е от чернокожи, която си затваря очите пред престъпления на чернокожи). От тук нараства несигурността, респ. търсенето на жилища оградени със стени или ограждане на съществуващи квартали.

5. Gated communities в Латинска Америка

Вероятно най-силно разпространение на Gated communities сред развиващите страни има в региона на Латинска Америка. Някои автори търсят причината за това с близостта на САЩ, откъдето води началото си този феномен. Други го отдават на изключително високата поляризация на населението, на глобализацията и на неолибералния модел, експериментиран в повечето страни от региона през 90-те години.

Наименованието на тези охранявани жилищни комплекси варира от страна в страна: в Бразилия биват наричани *barrios fechados*, *barrios exclusivos*, но в останалите испаноезични страни преобладава наименованието *barrios cerrados*. В Аржентина към него се прибавя и *barrios privados*, а в Еквадор – *urbaniciones cerrados*.

През последните години множество изследвания не само показват, че в латиноамериканския град се очертава тенденция за живеене в затворени, частно охранявани жилищни квартали, но и че това важи особено, когато като следствие на глобализацията различията в доходите на населението са много големи. Докато от една страна нарастващата безработица има за следствие разпространяваща се бедност, то от друга страна нарастват възможностите за печалба от предприемаческа дейност и имущество. Последващата от това социално-икономическа поляризация се отразява в пространствената сегрегация. За долните слоеве по доход изборът на пазара на жилища е значително ограничен, следствието е социално фрагментиране на градското пространство. Възникват и функционални острови на благоденствие, на високорангови услуги, на високорангово потребление, на градския (нощен) живот. Същевременно се развиват градски квартали, които се възприемат от останалите жители като изключително опасни („no-go areas”).

Фишер и Парнрайтер (Fischer, K. und Parnreiter, 2002) подчертават, че промените в социално-пространствената структура на глобализацията напредват бавно, така че трябва да се говори за тенденции, които преобразуват традиционните образци на сегрегация. За латиноамериканските градове тези процеси на наслагване водят до нарушаване на основаната в колониалния период социална структура. Бедните и богати слоеве население вече не се разделят принудително от една голяма

пространствена дистанция, а често жилищните райони на горната и долна прослойка са плътно един до друг, но все още строго разделени един от друг. Видимата хомогенност на градските части затова не може да се оцени като смесване на различни слоеве население, а повече като изостряне на сегрегацията върху малко пространство.

В Бразилия много Gated communities има в частност в Рио де Жанейро и Сао Паолу. В последния в една от субурбиите има най-малкото 6 такива, известни като Тамборей 1, 2, 3 и т.н. Всяка се състои от сглобяеми къщи с много малки градинки отпред, с което само далече наподобяват богатите субурбии на Англоамерика и Европа, въпреки че тук се заселва горната класа. Обикновено Gated communities са малко селище със собствена инфраструктура (електроснабдяване, канализация, охрана). Някои дори имат училище до V клас. Целта на тези Gated communities е да защити обитателите си от насилието навън. Същата философия има при затворените сгради и повечето шопинг-центрове (много от тях са достъпни само отвътре чрез паркинг или гараж. Все пак се счита, че бумът в изграждане на Gated communities е отминал, вследствие на общото възприемане, че е безсмислено да се оградеш от света отвън за да избегнеш насилието, тъй като то ще намери начин да влезе.

В Перу, в столицата Лима има няколко barrios cerrados, особено в престижните квартали Ла Молина и Сантяго де Сурко, които се обитават от множество известни перуанци. В Кито изграждането на barrios cerrados е една от съставните части на динамичния процес на урбанизация. Обусловен от процесите на икономическа трансформация и нарастващото влияние на глобализацията през последните години се засилиха социално-икономическите диспропорции, които междуременно се изразяват в засилена, специфична по слоеве сегрегация. Но все пак процесът на изграждане на barrios cerrados в Кито далече не е достигнал този размер, както в другите големи латиноамерикански градове. Във вътрешния град barrios cerrados се проявяват най-често под формата на conjuntos cerrados – по-малки оградени жилищни единици от сгради с апартаменти или еднофамилни домове с няколко общи съоръжения за свободното време. Обратно, в субурбанизационния пояс доминират urbanizaciones cerradas - голямоплощни вилни квартали със скъпа инфраструктура и множество съоръжения за свободното време.

В Мексико развитието на barrios cerrados показва редица особености, наред с общите черти на феномена за региона. Мексико сити може на базата на своята стопанска мощ и население от 20 млн. ж да се счита кат особено характерен пример за тези градско-пространствени промени през последните десетилетия, които засягат в сравнима форма преобладаващата част от латиноамериканските градове. Решаваща за развитието на междуременно необозримия брой затворени жк са частните фирми за недвижимо имущество, които печелят от дерегулирането на стопанството, на пазара на земята по-специално, но и от нарастващия и съзнателно разпалван страх от престъпността сред градските жители. Изключителното разрастване на barrios cerrados указва на това, че в Мексико сити силното нарастване на престъпността през втората половина на 90-те е вследствие на икономическата криза и е стимулирало възникване на затворени жк. Предвид на безсилието на градското правителство да поддържа сигурността в общественото пространство, гражданите започват да реагират чрез частни инициативи на нарастването на престъпността. Тъкмо това субективно чувство за несигурност използват множеството фирми за недвижимо имущество, при което те от една страна съзнателно подклаждат страха на гражданите, от друга същевременно предлагат изход от заплахата от престъпност и насилие: живеене в затворени и охранявани селища.

Тенденцията в Мексико сити за „живеене зад стени“ в никакъв случай не се ограничава върху горната прослойка. Преобладаващият брой barrios cerrados се изгражда междуременно и за средната прослойка и даже за части от долната. Едно изследване на предлагането на недвижимо имущество в периода 1989-2001 г. показва, че почти 2/3 от всички предлагани за продан жилищни единици в частно охранявани, затворени съоръжения са били предназначени на базата на покупната цена за основната, респ. средната прослойка, а само 31% - за горната прослойка (вж Kantscheider, S. 2002).

Какво прави живеенето там привлекателно? Анкети проведени през 2002 г. в 4 избрани barrios cerrados в Мексико сити показват различни мотиви: първо, че аспектът сигурност във всички изследвани barrios cerrados е най-важният привлекателен фактор. Сърешаващо за избора на местоживеене често е да се намери добро място за децата, което позволява

да могат да играят защитени както от насилие и престъпност, така и от уличното движение.

От голямо значение за слоевете с високи доходи изглежда също живеенето в ландшафтно атрактивна околност (големи парцели и паркови съоръжения). За тях накрая от важност е и ексклузивността на мястото, на местоживеенето, което е свързано с престиж, който е изключително важен в едно общество, дефиниран чрез социално-икономическия статус. С високите разходи за придобиване на жилищно пространство е осигурен и контактът с еднородни социални слоеве. Тези контакти се подкрепят с великолепно предлагане на инфраструктура (игрище за голф, клуб, обор за езда, плувен басейн, ресторант, възможности за пазаруване и т.н.).

Културните аспекти на охраняваните жк могат да се видят във възприемането им сред населението. Представа за възприемането на *barrios cerrados* сред мексиканците дава една оценка на „менталните карти“, изготвена с помощта на сътрудници на градската управа в 10 различни градски района. Най-добре са известни голямоплощните и по-стари жк, докато незаконно затворените улици се възприемат само в отделни случаи. Възможни причини за този дефицит на възприемане могат да се намерят в културната история. Испанците в хода на завладяването донесат в Латинска Америка дома „патио“ - жилищна форма, специфична за колониалните градове. Характерно за тези домове е една бедна на прозорци, недружелюбна улична фасада, която се свързва чрез масивна врата и отворени пространства към различни вътрешни дворове на дома. Градовете правят при това открито впечатление чрез липсващото навън укрепване, но все пак изглеждат затворени навътре. Важни характеристики на този традиционен дом „патио“ могат отново да се открият в променена форма и в модерните *barrios cerrados*, така че тази форма на обитаване в значителна степен не изглежда необичайна за латиноамериканците.

В Мексико сити както цените на жилищното пространство, така и специфичната по слоеве диференциация на новите *barrios cerrados* показват еднозначно предпочитание от горната прослойка към западните части на града спрямо източните, както може да се види в традиционния модел на поляризирания латиноамерикански град. Тази голямопространствена тенденция се надгражда все пак от една много по-малкопространствена, много хетерогенна, което показва, че жилищните райони на горната

прослойка много често са възниквали в директно съседство на бивши скуотерни квартали. Този белег показва, че в Мексико могат да се срещнат абсолютно най-високите цени на жилища в севера на града, който същевременно е една от важните територии на заселване на основната прослойка и място за изграждане на голяма част от субсидираното жилищно строителство.

Тъй като нарастването на *barrios cerrados* до сега протича почти безспирно, динамиката на промяната в градската структура продължава да е голяма. Тъкмо в един град като Мексико сити, чиято транспортна инфраструктура е хронично претоварена, въздействията които има почти неконтролираното затваряне на улици върху уличното движение са катастрофални. До сега в Мексико сити все пак няма указания за трайно контролиране или регулиране на градското развитие от обществена страна.

Литература

Монографии за gated communities

- McKenzie, Evan (1994): *Privatopia. Homeowner Associations and the Rise of Residential Private Government*. New Haven & London: Yale University Press.
- Glasze, Georg (2003): *Die fragmentierte Stadt. Ursachen und Folgen bewachter Wohnkomplexe im Libanon*. Opladen: Leske + Budrich = *Stadtforschung aktuell* 89.
- Low, Setha (2003): *Behind the Gates. Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. New York & London: Routledge.
- Webster, Chris J. and Lawrence Wai-Chung Lai (2003): *Property Rights, Planning and Markets: managing spontaneous cities*. Cheltenham UK & Northampton MA, USA: Edward Elgar.
- Degoutin, Stéphane (2005): *Prisonniers volontaires du rêve américain*. Paris: éditions de la Villette. With a foreword by Thierry Paquot.

Billard, Gérald, Jacques Chevalier and François Madoré (2005): *Ville fermée, ville surveillée. La sécurisation des espaces résidentiels en France et en Amérique du Nord*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

Eric Charmes (2005): *La vie périurbaine face à la menace des gated communities*. Paris. L'Harmattan.

Статии за gated communities

Стоянов П., Хр. Ганев, К. Франц (2004). Приватизирането на общественото пространство като нова тенденция в градското развитие, с. 149-169, в: *Социална и културна география* (ред. П. Стоянов, М. Бъчваров, А.-Дерменджиев). София и В. Търново

Atkinson R., J. Flint (2003). Fortress UK? Gated communities, the spatial revolt of the elites and time-space trajectories of segregation – keynote paper at the conference “Gated Communities”, Glasgow, In: <http://www.neighbourhoodcentre.org.uk>

Aalbers D., (2003). The double function of the gate: social inclusion and exclusion in gated communities and security zones – paper at the conference “Gated Communities”, Edinburgh. In: <http://www.neighbourhoodcentre.org.uk>

Blandy S., D. Lisner, R. Atkinson and J. Flint, (2003). *Gated Communities: A Systematic Review of the Research Evidence*. In: <http://www.neighbourhoodcentre.org.uk>

Blandy S., Parsons, D. (2003). *Gated Communities in England: Rules and Rhetoric of Urban Planning*. In: *Geographica Helvetica*, Heft 4

Blakely E. J., M. G. Snyders (1999). *Fortress America. Gated Communities and the United States*. Lincoln Institute of Land Policies, Brookings Institution Press, Washington D.C.

Caldeira, T.P.(1992): *The City of Walls: Crime, Segregation and Citizenship in Sao Paulo*. – Berkley: University of California

Fischer, K. und Parnreiter (2002). *Transformatiuon und neue Formen der Segregation in den Städten Lateinamerikas*. In: *Geographica Helvetica* 57, 4

- Frantz K., (2000). Gated Communities in the USA - a New Trend in Urban Development. In: *Espaces, Populations, Societes*, no. 1, p. 101-113
- Genestier, P. (2001). Gated community versus ville europeenne – la version urbaine de l’anti-americanisme. *Espace et Societes* 107
- Giroir G., (2002). Le phenomene des gated communities a Pekin, ou les nouvelles cites interdites. In: *Association des Geographes Francais*, no. 4 (Decembre), p. 423- 436
- Glasze G., (2001). Geschlossene Wohnkomplexe (gated communities):”Enklaven des Wohnbefindens” in der wirtschaftsliberalen Stadt. In: *Mainzer Kontaktstudium Geographie*, Bd. 7. Mainz
- Haya el Naser, (2002), Gated Communities, In: <http://www.USATODAY.com> - Gated communities more popular and not just for the rich, updated 16. 12. 2002
- Kantscheider, S. 2002). Condominios und fraccionamientos cerrados in Mexiko-Stadt. Sozial-räumliche Segregation am Beispiel abgesperrter Wohnviertel. In: *Geographica Helvetica*, 57, 4
- Lang R. E., K. A. Danielsen. (1997) Gated Communities in America: Walling Out the World? In: *Housing Policy Debate*, vol. 8(4), pp. 867-899
- Le Goix R., (2002). Gated Communities in Los Angeles. Place and prospects of different kind of real estate product. In: *Espaces Geographiques*, vol. 4
- Lentz, Sebastian. 2005. More Gate, Less Community? Guarded Housing in Russia. In: Glasze, Georg, Chris Webster und Klaus Frantz (Hg.). 2005. *Private Cities: Global and Local Perspectives*. London/New York.
- Lentz, Sebastian und Peter Lindner. 2003. Die Privatisierung des öffentlichen Raumes: Soziale Segregation und geschlossene Wohnviertel in Moskau. In: *Geographische Rundschau* 55 (2003, 12). S. 50-57.
- Low S., (2003). *Behind the Gates: Life security and Pursuit of Happiness in Fortress America*, Routledge
- Madore, F., Glasze, G. (2003). L’essor des ensembles residentiels clos en France: un phenomene en expansion et aux resorts multiples. In: *Geographica Helvetica*, H. 4

- McKenzie E., (1996). *Privatopia: Homeowner Associations and the Rise of Residential Private Government*, New Heaven, Yale University Press
- Perouse, J-F. (2003). La soumoise emergence des cites dites securisees en Turquie. Le cas de l'arrondissement de Bezkoy (Istanbul). In: *Geographica Helvetica*, Heft 4
- Raposo, R. (2003). *New Landscapes: Gated Communities in the Lisbon Metropolitan Area*. In: *Geographica Helvetica*, Heft 4
- Stoyanov, P. (2002). Gated communities in Bulgaria: a new trend in post-communist urban development. Abstract on: www.gated-communities.de
- Stoyanov, P. (2005) Gated communities in Bulgaria as a new trend in post-communist urban development. In: *GeoJournal*
- Wehrhahn, R. 2003. Gated Communities in Madrid: Zur Funktion von Mauern im europäischen Kontext. In: *Geographica Helvetica*, H. 4
- Wu Fulong (1998). The new structure of Building Provision and the Transformation of Landscape in Metropolitan Guangzhou, China. In: *Urban Studies*, vol. 35